

НҮЪМОН РАҲИМЖОНОВ

Бадиий
сўз
ЭСТЕТИКАСИ

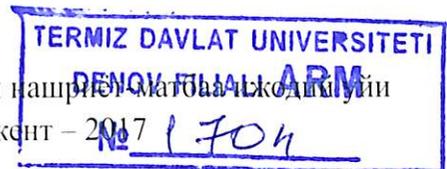
НЎЪМОН РАХИМЖОНОВ

БАДИЙ СЎЗ ЭСТЕТИКАСИ

*(Адиб, адабиётшунос, таржимон
Иброҳим Гафуровнинг ижоди саҳифалари)*

Гафур Гулом номидаги нашриёт матбуот маркази тўғрисида

Тошкент – 2017

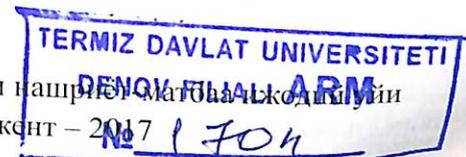

1.0
НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ

БАДИЙ СЎЗ ЭСТЕТИКАСИ

*(Адиб, адабиётшунос, таржимон
Иброҳим Гафуровнинг ижоди саҳифалари)*

Гафур Гулом номидаги нашриёт матбуот маркази
Тошкент – 2017 № 1704

УЎК 82.01:821.512.133(092) Гафуров И.
КБК 83.3(5Ў)6
P-29

Масъул муҳаррир:
Хуршид Дўстмуҳаммад,
ёзувчи, филология фанлари доктори

Такризчилар:
Дармоной Ўраева,
филология фанлари доктори, профессор

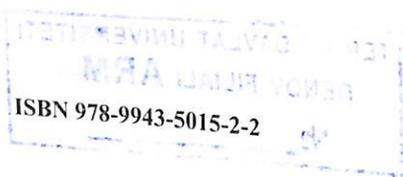
Дилрабо Қувватова,
филология фанлари доктори

Атокли адиб, адабиётшунос олим, таржимон Иброҳим Гафуровнинг адабий ўйларидан мухташам тадқиқотларигача, тахлилий-танқидий мақолаларидан бадиалари, тақризларигача сўз санъати асарлари тахлилида бадийят масалалари устувор. Ўзбек адабиёти раванкига, эстетик тафаккур табиатига, истеъдод феноменига, адабий асар жозибасига оид кузатишлари, фикр-мушоҳадалари, ўйларини ХХ асрнинг 60-йилларидан бошлаб китобхонлар дунёсига хавола қилиб келади. Ушбу ҳодисалар унинг биринчи китобидаёқ (“Гўзалликнинг олмос қирралари”, 1964 й.) яққол кўзга ташланган, кейин бутун ижодий йўли давомида кучайиб, теранлашиб борган эди.

Шу боис тадқиқотимиз асосини Иброҳим Гафуровнинг бадий сўз эстетикасига доир қарашлари тахлили, эстетик ғояларининг талқин хусусиятлари ташкил қилади.

И.Гафуров асос солган мансура жанрининг мундарижаси, шакллари, эстетик табиатини ёритишга ҳаракат қилинди.

Тадқиқот адабиёт, сўз санъати билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

© Нўъмон Раҳимжонов
© Гафур Гулом номидаги
нашриёт-маъбаа ижодий
уйи, 2017

ИБРОҲИМ ГАФУРОВ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

(Муқаддима ўрнида)

Иброҳим Гафуров 1937 йил 27 декабрда Тошкент шаҳрида хунарманд-новвой оиласида туғилди. Ўрта мактабни тугатгач, Ўрта Осий Давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) филология факультетида (1956–1961) тахсил олди. Университетни имтиёзли диплом билан битириб, ўзбек тили ва адабиёти (филолог) ўқитувчиси ихтисослигига эга бўлди. Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриётида (ҳозирги Гафур Гулом номидаги) муҳаррир, бўлим мудири, бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади (1961–1982).

Ўзбекистонда бадий, илмий, адабий-танқидий, адабиётшунослик, мумтоз адабиёт, халқ ижоди намуналари, бадий таржима адабиётлари, кўп томлик ҳамда туркум асарларни чиқариш билан шуғулланди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида хизмат қилди (1982–1995).

Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар қизғин паллага кирган даврда кўппартиявийлик шаклланди. Бир гуруҳ зиёлилар билан биргаликда “Миллий тикланиш” демократик партиясини тузиш ташаббусига қўшилди (1995). Сиёсий партияни ташкил этишда фаол қатнашди. Партия раисининг биринчи ўринбосари, “Миллий тикланиш” газетасининг бош муҳаррири (1995–2005), партия МК раиси (1996–2004), МК мафкуравий ишлар қотиби (2004) лавозимларида ишлади. Мустақиллик мафқураси ғояларининг

ёйилиши, илдиз отиши, демократик сиёсий тафаккурнинг кучайишига ҳисса қўшди. Сиёсий-публицистик мақолаларида миллий, мафкуравий, маънавий-маърифий тикланиш жараёнларини ёритди.

Янги замонда ўзбек халқининг кенг тарзда замонавий барча ихтисосларни эгаллаган халққа айланишини орзу қилди.

1- ва 2-чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис депутаты (1996–2004). Олий Мажлиснинг Матбуот ва ахборот қўмитаси раисининг ўринбосари (2000–2004). фракция раиси лавозимларида ташкилий ишлар олиб борди.

Адабий танкидий, адабиётшуносликка доир асарлари: “Гўзалликнинг олмос кирралари: адабий ўйлар” (1964), “Усмон Носир (шеърятти хақида ўйлар)” (1967), “Жозибба. Адабий бадиалар, шеърятимиз хақида ўйлар” (1970), “Она юрт куйчиси. Миртемирнинг ҳаёти ва ижодий йўли” (1970), “Ёнар сўз” (Адабий мақолалар, 1973), “Ям-яшил дарахт” (Адабий-танкидий мақолалар, 1976), “Ўртоқ шоир” (Мақсуд Шайхзода ижодиёти, 1975), “Юрак – аланга” (Адабий мақолалар, 1979), “Прозанинг шоири” (Саид Аҳмад хақида ижодий очерк, 1981), “Лириканинг юраги” (Адабий ўйлар, 1983), “Шеърят изланиш демак” (монография, 1984), “Ўттиз йил изхори” (Адабий ўйлар, мақолалар, 1987), “Илтижо” (Мансуралар, 1991), “Дил эркинлиги” (хикоялар, мансуралар, бадиалар, адабий мақолалар, 1998). Беш юздан зиёд адабий-танкидий, илмий-оммабоп мақолалар муаллифи. Уч китобдан иборат “Ҳаё – халоскор” (2006), “Мангу латофат” (2008), “Паривашлар мажлиси” (2010) номли мансуралар, эссе ҳамда рисоалар китоблари нашр этилди. 2007 йилда “Таржима назарияси”га бағишланган дарслик китобларини ёзиб тугаллади. “Илтижо”, “Дил эркинлиги”, “Ҳаё – халоскор” китоблари билан мансура жанрига асос солди.

“Ёнар сўз” китоби Ўзбекистон ёшлар мукофоти билан тақдирланди (1973). “Мақсуд Шайхзода лирикаси” мавзуда филология фанлар номзоди илмий даражаси учун диссертация ёклади (1973).

Эрнест Хемингуэйнинг “Чол ва денгиз” (1963) киссаси, “Алвидо, қурол” романи (1973), Сулаймон Раҳимнинг “Моҳитобон” романи (1972), К. Паустовскийнинг “Олисийлар” романи (Ҳ.Тўрабеков билан ҳамкорликда, 1967), В. Кожевниковнинг “Қилич ва қалқон” романи (I қисм. Ҳ. Эргашев билан ҳамкорликда, 1969), Мирзо Иброҳимовнинг “Бўрон куши” киссаси (1975), “Киржали” киссасини (Миртемир, Ҳ.Фулом билан ҳамкорликда, 1977), “Парвона” романи (М. Аъзам билан ҳамкорликда, 1980), Ги де Мопассаннинг “Азизим” романи (1975, 2006), Фёдор Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” (1977), “Телба” (1979), “Қиморбоз” (1984), “Иблислар” (2013) романлари, Нозим Ҳикматнинг “Сурур” романи (1970), Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” (“Кунда”, 1987), “Чингизхоннинг ок булути” (2001) киссаси, “Қулаётган тоғлар” (“Мангу қайлик”, 2011), “Қиёмат” (бир томлик, 2011) романлари, хинд эпоси “Панчатантра” ёхуд Беш муқаддас китоб (1993, 2013), Конфуцийнинг “Ҳикматлар” (1997–2000) асари, А.Солженициннинг “Ҳикоялар”и (1990), В.Распутиннинг “Ёнгин” киссаси (1986), Эдгар Понинг “Ҳикоялар” (1997), Фолкнернинг “Ҳикоялар” (2013) мажмуалари, Темур Пўлатовнинг “Ғойибнинг қайтиши” киссаси (1983), Ф. Нитценнинг “Зардушт таваллоси” насрий достони (2004), Г. Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” романи (2005), Жеймс Жойснинг “Улисс саргузаштлари” (I қисм, 2011), “Улисс” романи (2013), Жан Поль Сартрнинг “Девор” хикояси (2011), Мишел Монтеннинг “Уч фидойи аёл киссаси” (1993) шеърларини ўзбек китобхонининг маънавий мулкига айлантирди. Бу таржималар Ўзбекистонда ижти-

мой-маданий фикр ва адабий тил тараккиётида ўз ўрни, кимматига эга.

Иброҳим Ғафуров том маънода серкирра ижодкор. “Алиф”, “Амир Алишернинг тавбаси”, “Дил ойнаси”, “Кўнгилнинг нозиклиги”, “Танишув”, “Чўлок қарға”, “Ҳомий” ва ҳ.к. ўнлаб ҳикоялари, “Даштларда”, “Достоевский билан тунги суҳбат”, “Мунис хол ва шарпа”, “Она ризоси – роҳат”, “Тасаввуф сайқали” сингари бадиалари, эсселари, “Ой қусуф бўлган кеча”, “Тонг отганда, шом тушганда...”, “Эмраниш”, “Ҳабиба Нисо”, “Бродскийга ўхшатма”, “Абдулатиф”, “Туркистон”, “Мариянинг боғи ва тахти”, “Оворалик”, “Америкаликка кўрпача”, “Одамнинг кўнгли”, “Ўпка”, “Соня”, “Айлансанг”, “Доира” каби мансуралар туркумлари қатта шахс ва истеъдоднинг турфа намоён бўлиш шакллариدير.

“Ўттиз йилнинг изхори” китоби Давлат мукофоти билан тақдирланди (1989). “Дўстлик” (1996), “Меҳнат шуҳрати” (2007) орденлари ва “Ўзбекистон белгиси” кўкрак нишони билан мукофотланган (1995), “Ғафур Ғулом”, “Мақсуд Шайхзода”, “Зулфия”, “Бобораҳим Машраб” ҳужжатли фильмлари сценарийси муаллифи. ЎзТВда муаллифлик кўрсатувлари олиб борди (“Тафаккур ёлқинлари”, “Хулқар”).

Иброҳим Ғафуров 2006 йилдан буён Жаҳон тиллари университети Таржимонлик факультетида доцент лавозимида таржима назарияси фанидан маърузалар ўқиди. “Таржимонлик мутахассислигига кириш” (2008), “Таржимонлик назарияси” (2012, О. Мўминов, Н. Қамбаров билан ҳамкорликда) дарсликларини ёзди.

Асарларида бадииятда ҳаққонийлик, инсонийлик, адолат, миллий ўзига ҳослик ва холислик принципларининг намоён бўлиши ҳодисаларини кузатади, таҳлил қилади, илмий-танқидий изланишлар олиб боради. Жаҳон адабиёти мумтоз намуналарининг миллий адабиётимизга ки-

риб келишига, адабий алоқаларнинг бойишига салмоқли ҳиссасини кўшиб келмоқда.

Олимнинг шеър санъати, адиб маҳорати, бадиий сўз нафосати ҳусусидаги тадқиқотлари, китоблари (“Ўрток шоир”, “Прозанинг шоири”, “Лириканинг юраги”, “Усмон Носир”, “Жозиба”, “Юрак аланга” ва ҳ.к.) босилиб чиққандан кейин республикамизнинг қатор олий ўқув юртлири ва малака ошириш институтларида бадиий маҳорат бўйича маҳсус курслар ташкил этилди. Филология факультетларида бадиий сўз санъати, маҳоратшуносликнинг маҳсус фан сифатида ўқитилишида, алоҳида курсларнинг очилишида, шубҳасиз, Иброҳим Ғафуров тадқиқотларининг таъсири, ўрни ва аҳамияти нуфузлидир.

Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Шўҳрат ижодида бадиий сўз сеҳри, адабий-эстетик ғоялари бўйича нозик ва фасоҳатли кузатишларини умумлаштирувчи қатор мақолалари юзага келди. Уйғун, Ғайратий, Зулфия, Шукрулло, Р.Бобожон, Одил Ёқубов, Суннатилла Анорбоев сингари сўз захматқашлари эстетикаси бўйича олиб борган изланишлари мақолалар, бадиалар, этюдлар, кузатишлар, адабий ўйлар тарикасида майдонга келди.

Иброҳим Ғафуров асарлари тарихий давр тақозоси, маънавий-интеллектуал зарурат ва эҳтиёжга кўра юзага келган, бир неча авлод ижодкорларининг адабий тажрибаларини назарий умумлаштиришга, нафосат туйғуси ила вобаста таҳлил этишга эришган гўзаллик ҳодисасидир. XX аср ўзбек адабиётининг тараккиёт тамойилларини инсон онги ўзгаришлари, бадиият тарихи, бадиий тафаккур эволюцияси нуктаи назаридан кузатиш етакчилик қилади. Яна халқимизнинг маънавий-интеллектуал камоли жараёнида юзага келган бадиият масалаларига (миллийлик, қаҳрамонларнинг психологик олами, ақлий-ахлоқий кадриятлар) онг-дунёқарашдаги эврилишлар билан узвий

боғлиқликда жавоб излайди. Яъни, рухониятда кечган эврилишлар адибларнинг ижтимоий-фалсафий, адабий-эстетик қарашлари билан яхлит уйғунликда ўрганилади.

Фақат шоир-ёзувчиларгина эмас, камёб истеъдодли мунаққидлар ҳам ўз асарлари билан давр дидини, халқнинг бадиий савиясини юксалтиришга, эстетик диднинг ҳар бир миллатга хос миллий хусусиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Иброҳим Ғафуров илмий-ижодий фаолияти ана шундай хайрли, эъзозли, олийжаноб вазифаси билан гўзаллик ҳодисасидир.

БАДИИЙ ОНГНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ЭСТЕТИК ТҮЙҒУСИ

Истеъдоднинг табиати

Шахснинг шаклланиши ғоят мураккаб жараён, унча-мунча аниқ таъриф-тавсифга бўй бермайди. Ҳатто энг катта адибларнинг, ёркин истеъдодларнинг таржимаи ҳоллари ҳам болалиқдан кексайгунгача кечган ҳаёти йўлларини, тириклик саҳифаларини тўла-тўқис камраб ололмайди. Ёхуд, айтайлик, бир оилада ўсган ўнта боланинг феъл-атвори ўн хил. Бири иккинчисига ўхшамайди. Шу боисдан ўнта бўлсаям ўрни бўлак, дейишади. Шу сабабмикан, ноҳақликка, ёлғонга рўбарў келганда бири ловуллаб кетса, исён қўтарса, иккинчиси “шунақаси ҳам бўлади”, дегандек лоқайд, бепарво ўтиб кетади. Ва, лекин, айнан ана шу ҳолатга ёки ҳодисага муносабатда одамнинг шахслик даражаси намён бўлади. Кўнглига жойланган ёруғликнинг ҳарорати, шуълаворлиги ўзлигини ошқор қилади. Унинг исми – истеъдод. Муайян бир боскичда кўпчиликнинг бурчини ўз зиммасига олади. Уни истеъдоднинг масъулияти, деб аташ ҳам мумкин.

Зеро, истеъдод – кўнглида кўқарган ёруғликнинг шарофати билан ҳаёт ҳодисалари моҳиятини, жараёнлар кўламини сезгир кўра олади, кўрсата билади.

Истеъдоднинг жозиба кучи, сеҳр-сири айнан шу салоҳиятида восил бўларкан. Еру осмонлардан майса-гиёҳларгача, тоғ-тошлардан дов-дарахтларгача, ўрмонлардан уммонларгача – барча-барчасининг турфараңглари-ю оҳанглари, шакл-шамойиллару, таъми тот-

лари бор. Уларни фарклаш, гўзалликнинг маъноларини айтиб бериш онг-шуур, аклнинг сажиясини кўрсатади. Инсон пешанасига битилган буюк бойлик бор; бу хиссий идрок билан аклий ифода омухталигидан юзага келгучи тафаккур маданияти, фикрлаш лаёқатидир. Бу – бадий дид ва эстетик савия тарзида зухур топган маънавий гўзалликдир.

Ҳассос бадий диднинг бош белгиси ер билан осмонлар оралигидаги гўзалликлардан, инсон феъли фаолиятининг тансиқ самараларидан, яхшиликлардан завклана билишда, хайратлана олишда, фароғат туйиш лаёқатида зухур топаркан. Ҳар қандай хиёнат, залолат, хунуклик кўринишларидан, ёмонликдан нафратлана олишда намоён бўларкан. Муҳими, табиат ва жамият ходисаларини, олам ва одам сир-синоатларини тушунишию тушунтиришидаги, гўзаллик билан хунукликни фарқлай билишдаги нуктаи назар бетакрорлиги билан азиз экан. Иброҳим Гафуров ана шундай камёб истеъдод эгаси. Унинг истеъдоди бадий адабиётга, ижодга, бадийатга туганмас меҳр-мухаббат тарзида зухур топиб келмоқда.

Бадий диднинг энагаси, бешиги – мутгасил мутолаа, тинимсиз таҳсил экан. Бир сўз билан айтганда – ўқиш, уқиш ва ўз билим-савиясини ўқувчиларга ҳам юктиришдан иборат. Ҳар бир миллат зиёлиларининг билим-сажияси илмий-назарий тафаккур савияси даражасини, халқнинг маърифатлилик микёсларини, ва шу билан баробар, бир йўла давр дидини ҳам белгилайди.

Бадий дид – бу ноёб истеъдод билан эгизак. Тўғри, соҳир салоҳият Биру Борнинг суюкли бандаларига марҳамати, инъоми. Шу билан баробар уни юзага чиқариш, камол топдиришнинг бирдан-бир йўли – узлуксиз меҳнатдан иборат. Ёш Иброҳимжон кўнглига экилган

бадий туйғуни болалик хусусиятлари, дея англатишга интилади: “Ўқишни беҳад яхши кўрардим. Миямда сўзлар шовқин солади. Доим ўз-ўзим билан кичкириб, нималарнидир бичиб-тўкиб абдирайверардим. Сўз абдираш ҳолати мени ханузгача тарк этмаган. Миямда ҳеч қутилмаган бирон сўз қайдандир пайдо бўлиб, чик этиб чироғини ёқади-ю тилим уни ҳар оҳангда тинмасдан такрорлайди. Бошқа бир пайт бошқа бир сўзнинг чироғи ёнади. Мен бунинг нималигини билмайман. Эс-хушим жойида... Кейин-кейинлар Фрейдни ўқиш имконияти туғилганда бу болалик хусусиятларини бир оз англагандай бўлдим”¹.

Истеъдоднинг табиати бағоят рангин, турфа хил кўринишларга эга бўларкан. Ёш Иброҳимжонда у борликни, атроф-ён теварагида кечаётган нарсаларни билишга, англашга, тушунишга сафарбар этилган адоқсиз иштиёқ, интихосиз завқ шаклида зоҳир бўла бошлади. Хусусан, 3-4 яшарлик пайтларини эсларкан, дадаси елкасига ўтказиб Чорсу гузарига олиб чиққани хотирасида жонланади. Тийран чакнаган кўзларида суратланиб қолган туялар ва уларнинг кўзлари ёш қалбада уйғотган хиссиёти билан нажиб-эътиборлидир. Тўғри, таассуротлар ўткинчи ва ўзгарувчан бўлади. У кўпинча кайфият билан боғлиқ ҳолда намоён топади. Айтайлик, бугун кўзингизга кўркам бўлиб нақшланган расталар бир ойми, бир йилдан кейинми, буткул ўзгача таассурот қолдириши табиий. Боиси, нуктаи назарда; у эса қотиб қолган тушунча эмас; у хамиша ўзгариб такомиллашиб боради. Бугун қизиқарли, жозибали кўринган жонзод, айтайлик, от ёки туями, ханги ёки кўзичокми – эртаси қуни шунчалик эътиборимизни тортмаслиги, қизиқиш

¹ “Ҳаёт – хаёл – хиёбон” мажмуи. Тошкент, 2007, 210-бет. (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади.)

уйғотмаслиги мумкин. Бунинг учун кўнглимиздаги ҳавас-майл шунчаки кизиқиш эмас, муқим туйғу сифатида катъият касб этиши лозим экан. Ёш Иброҳимжоннинг кўнглида ниш уриб куртак ёзишга чоғланган завқ шунчаки кизиқиш эмас, аксинча, чиройли нарсадан хунукликни, яхшидан ёмонликни фарқлаш, фаҳмлаш лаёқатига эга бўлган тансик туйғу маданияти эди. У ўша, қайталанмас сурурли лаҳзаларни тушунтирар экан, исми гўзаллик эканлигини таъкидлайди:

“Гузар бозори атрофларида туялар бўларди. Улар оғизлари кўпириб, тинимсиз кавшаниб, узун-узун киприклари орасидан одамга мулоқим эркалангандай боқишарди. Яратган ўзи ясаган, мусаввирлик қилган туялару сигирлару бузоқлару охулару қушлару барча парранда-даррандаларнинг кўзларини беҳад чиройли қилиб қўйган. Улардан сизга Худонинг ўзи қараб турганга ўхшайди. Тирик олам бор экан, унда гўзалликда барча махлуқотларнинг кўзларидан ўтадиган бошқа гўзаллик йўқ. Худо оламга боқадиган ойнасини махлуқотларининг кўзларига жойлаган. Кўзлар чексиз самоларнинг дарчалари” (209-бет).

Ёш Иброҳимжоннинг болалиги табиат кучоғида, боғ-роғлар оғушида кечди (“Кўклам, ёз, кеч кузгача “Тешиккопка”даги боғимизда турамиз. У Тошкентнинг нақ шимолида. Боғнинг охири кўринмайди... То сершовкин Қичқирик сойгача чўзилиб боради. Кейин куюк қалин чакалакзорлар, дўлاناзорларга туташиб кетади”, 207-бет). Дўлاناзорлар гуллаганда оппоқ хурпайиши, кеч кузакда кип-қизил анвойи тусга кириши, киш бўйи қарға-қузғунлар бошидан аримаслиги, ҳайбатли бўйдор дарахтларнинг куюк қўланқаси, тол оғочларидан эғиб ясалган ишқомлар, отнинг калласидек катта-катта узум бошлари, Қичқирикнинг пишқириб, уввос солиб, бура-

либ-буралиб окиши – барча-барчаси бетакрор ранглари, товуши кўнглига солган енгил титроқ шовуллашлари ваҳималари билан бир умр кўз ўнгида миҳланиб, суратланиб қолган. Улар ёлғиз болалик таассуротларигина эмас. Яна, муҳими, шовқини, сурури, таровати билан қорачиғига сингиб қолаверган мазмундор лавҳалардир. (“Болалигимизда Тошкент деворининг нураган, тепаликларга айланган, чим босиб ётадиган яккам-дуккам сакланган ерларида ўйнаб, баландликларида қўй-эчки боқардик. Сал қоронғи тушса бу жойлар жуда ваҳимали”, 208-бет). Боғлар ёқалаб ўтган, зўрға бир арава сиғадиган, билқиллаган тупроқли кўча, ўрикзор, нокзор, олмазор боғларга туташ йўллар ҳавоси, тафти ҳали-ҳануз Иброҳим Ғафуров билан бирга яшаб келаётир. Уларни сира-сера унутиб бўлмайди. Тупроқ кўчаларда яланг оёқларининг излари қолган. Тотли орзу-умидлари, ҳузурбахш ўй-хаёллари боғларга сингиб кетган. Улар ёш Иброҳимжоннинг кўнгил мулкига айлангани боисидан ҳам хотирасидан ўчмайди. Беназир туйғу-кечинмалардан, оҳорли ўй-фикрларидан ташкил топган хиссий-аклий (маънавий-интеллектуал) жамғармаси сифатида ҳаётига мазмун бағишлайди.

Кўҳна Шарқда қадим-қадимдан ва ҳозирги кунларда ҳам янги туғилган чақалоқлар қулоғига азонни шеър билан айтиб келишади; чақалоқларнинг танглайини шеър билан кўтаришади. Шу боис шеърини завқ-сурур, шеърини нафосат ва заковат болалигиданок миллатдошларим вужудига сингиб кетган. Лаёқат, салоҳият, истеъдод деб аталган ушбу туйғу ота-боболаримиздан, она-момоларимиздан ота мерос, она мерос тарикасида ўтиб келаётир. Бобоси Ибодбекнинг беш қиз, бир ўғли бўлган. “Онам раҳматлик бешинчи қиз эдилар, – дея эслайди Иброҳим Ғафуров “Адабиёт – изҳор сифатида”

номли суҳбатада. – Мақол-матал билан сўзловчи эдилар. Холаларимнинг ҳаммалари ҳам сўзга ғоятда чечан ва онам каби доим байту мақол-матал айтиб сўзлардилар”, (210-бет). Ушбу ёруғликнинг хосиятини Иброҳим Фафуров шундай тушунтиради: “Бу хислатлар менга қон билан ўтган меросий эканми, ҳамон сақланиб қолган. Ҳамон ичимдан: “Ё Амараҳспанду!” – деган нидо келади баъзан. Хайрон бўламан. Амараҳспанду кимлигини билмайман. Зардуштийликдан ёдимда қолган сўзмикан дейман” (215-бет).

Қодир Эгам солиҳ бандаларига ўз мулкидан инъом қилур. Қобилият деб аталгучи туйғу маданияти рўшнолик кўрсин, ўзлигини тўқис намоён этсин, деган маънода ҳаво, олов, сув, тупроқ билан умргузаронлик кечиришини лозим кўради. Ёш Иброҳимжон оловнинг пешанасидан ўпди, ҳаво-шамолларнинг этагидан тутди; тупроқда ўмбалок ошиб, сув келса симирди, тош келса кемирди. Истеъдод деб аталган камёб туйғунинг кўринишлари, шаклу шамойиллари, маънолари турфа хил бўларкан. Кимларгадир Биру Бор тоғларни талқин қилгудек ҳайратангиз куч-қудрат ато этаркан. Кимларгадир борлик ва йўқликнинг ранглардан иборат мазмунини буёқларда жонлантиришдек ажиб иқтидорни ноил қиларкан. Яна бир кўп кишилар қалбига ўн саккиз минг оламнинг, баҳру баррларнинг асослари (ҳаво, сув, олов, тупроқ) билан тиллашиш, дардлашиш ва алал-окибат уларни сўзлатишдек илохий салоҳият жойларкан.

Ушбу тўрт унсур ҳаммага ҳам кўнглини ёравермайди; дарду дунёсини дастурхон қилиб ёзишни хуш кўрмайди. Улар билимли, маърифатли, кўнглида чироғи бор Аллоҳнинг суюкли бандаларига дилини очади. Сир-асрорлари ила бўлишади. Ўн саккиз минг олам Қодир Эгамнинг тажаллиси. Олам жилвалари-ю баҳру

баррлар жамолида нур бор. Ёруғ маъно бор. Моддион – ашёлар дунёсининг ҳам ўзинга яраша қалби бор. Фақат уни туйишга, тушунишга интилиш жонз. Зеро, улар унар-унмасга қалб дарчасини очавермайди. Кимда-ким эшигини тақиллатиб келса ботинидаги маънолар ила ошно этавермайди. Бежиз товонга тикан кирмас, дейди машойихлар. Ҳеч бир нарса бежизга бунёд бўлмаган. Ҳар бирининг ўз вазифаси, адо этадиган юмушлари бор. Уни эса Биру Борнинг ўзи билади. Ўзгалар учун эса сирли тилсимот.

Аллоҳни билган, таниган, кўнгли тўрида сақлаган билимли бандаларгагина дунё сир-синоатлари ўзини ошқор қилади. Борини бордек кўрсатади. Бежизга одам Аллоҳ томонидан ердаги халифаси рутбасига ноил этилмаган. Бу, демак, Қодир Эгам борлик ва йўқлик асрорларини бандаларига билдиргучидир. “Сиз тоғларни кўриб (мангу) қотиб турувчи, деб ўйларсиз. Қолбуки, улар ҳам худди булутлар (сузиб) юргандек (ҳавода сузиб) юрарлар. (Бу) барча нарсани пухта қилган зот – Аллоҳнинг синоатидир. Албатта, У зот сизлар қилаётган (барча) ишлардан огоҳдир”¹. Яратикларнинг мазмун-моҳиятини билиш, англаш асноларида Эгамнинг Ўзи бандаси кўнглида кузатиб туради. Бу – шундай бир ажиб сирли жараёнда Аллоҳнинг ўзи ҳам иштирок этади. Зеро, шарофат туфайли билган, билгучи банда билдириш лаёқатига ҳам эга бўлади. Бу – Биру Борнинг яратгучи нури бандасининг кўнглига экилди, демакдир. Бу – кўнглига экилган истеъдод нури ҳаминша Эгамнинг назарида бўлади, демакдир. Шунинг учун ҳам табаррук кексаларимиз дуога қўлини очаркан, Ярат-

¹ Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001. “Намг” сураси, 88-оят (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

гувчининг назаридан қолгулик қилмагин, дея юкинади. Илтижолари мустажоб бўлишидан умидини узмайди.

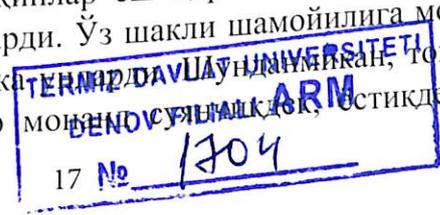
“Ана ўша ғойиб ва хозирни билувчи, қудратли ва меҳрибон, барча нарсани чиройли қилиб яратган Зотдир. Инсонни яратишни эса лойдан бошлади. Сўнгра унинг наслини ҳақир бир сувдан иборат нутфадан пайдо қилди. Сўнгра уни тиклаб, ичига Ўз (мулкидаги) рухидан қиритди. Сизлар учун кулок, кўз, дилларни пайдо қилди. Шукрни эса кам қилурсизлар”¹. Ёш Иброҳимжоннинг кўнглига сингдирилган Нур-шуъланинг исми Сўз эди. Унинг бир ёнида ўчмас хотира, иккинчи канотида сўнмас ёзиш – яратиш – бунёд этиш лаёқатини ноил этди. Ана шу тенгсиз илоҳий шафоатнинг амалий-қўримли шарофати тарикасида ёш Иброҳимжоннинг кўрган ва билганлари хотира авроқларида нақшланиб келаётир. Улар ўчмайди; ўчириб ҳам бўлмайди. Боиси, улар истеъдоднинг тийран кўзларига кўчиб ўтган ҳаётнинг жонли лавҳаларидир. Бола – бошидан, тоғлар – тошидан, деб бежиз айтилмаган. Иброҳимжон эсини танибдики, кўрган, эшитган, билган нарсаларини туйғу-кечинмалар, фикр-ўйлар жамғармаси сифатида юрагида асраб-авайлаб ардоқлаб келади. Бу тахлит кечмиш, кимлар учундир унутилгувчи, хотирадан ўчгувчи ўтмиш лавҳалари бўлиб қолиши мумкин. Ва лекин, улар ёш Иброҳимжон учун маънавий дур, гавҳар, жавоҳир бўлиб, дилдан сиқилиб кетмас дамлардир. Истеъдодининг ҳиссий-ақлий мулкидир.

У 1943 йили Қорасаройдаги 28-мактабга латта жилдини кўтариб 1-синфга ўқишга борди. Болалик ўртоғи Мансурхон билан жимжилоқларини чалиштириб, бир

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001. “Сажада” сураси, 6,7,8,9-оятлар (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

умр дўст бўлишга аҳду паймон қилишди. Болалик идроки одамларни, оламни беҳад чиройли қабул қилар, борлик фақат гўзалликка чайиб олингандек таассурот қолдирарди. (“Болалик ва ўсмирлик чоғларимда одамлар кўзимга йирик-йирик, самимий, меҳрибон, аёллар эса баланд бўйли, самбитдай ингичка ва ғоятда келишган, нозик, кўхлик эдилар. Улар одамни махлиё қилиб қўйишарди: ёш бошим билан уларнинг ҳаммаларини севардим. Кўксиларига бош қўйгим, этакларига яширингим келарди. Болалигимда биронта хунук хотин кўрганимни эслолмайман. Улар беҳад-беҳудуд мушфик, ҳаёт дардларининг малҳами бўла олгувчи аёллар эдилар. Бир-бирларига ҳамиша ёрдамга шошилар, бир мағизни ростдан ҳам қирқ бўлиб ер эдилар” (210-211-бетлар). Ҳаёт, турмуш фақат канд-курс билан, гўзаллик билан сийламас экан. Унинг аччиқ-чучук, оғир-юпун лаҳзалари ҳам одамни сергаклантирар, яшашга чоғлар экан.

Қорасаройга борадиган кўчалар киш-кировли кунлари лой-муз, тайғанчик эди; энгил-боши жулдур-юпун, оёғида йиртик елим калиш, қора совуқдан оёқ-қўллари, лаблари, ёноклари тарс-тарс ёрилиб, сал нарсага қон силкиб турарди. Улар тириклик шевалари, ҳаётнинг ранглари сифатида ёш Иброҳимжон хотира-сида михланиб қолган, албатта. У болалик тасавури ва тушунчаларидан маъно-мазмун ахтарарди, кўрарди. Ёш идрокида зилзилалар ҳосил қилгудек силкинишларни юзага келтирарди. Иссик ёнида дийдиратгувчи совуқ, ширин тотли таъмлар билан аччиқ, тахир, нордон нарсалар ёнма-ён яшашлигини аста-секин англай бошлади. Таъвил, талқинлар ёш идроки тасавурида гужғон ўйнарди, қайнарди. Ўз шакли шамойилига монанд маъно топишликка эришилган, тош такалар лўлаболишлар монанд суяшмақдек эстикдек

туюларди. Гирди тўзон талололари бўрон хайкирикларди мисоли эшитиларди. Карч қояли хайбатли тоғлар ўрнидан кўзғалиб, коп-қора кўнғир булутларга айланиб учиб кетаётгандек кўринарди.

Ёш Иброҳимжон хаёлини, шуурини банд этган номаълум нарсалар охиста-охиста ўз киёфасини, қадди-бастини, исм-шарифини танита бошлади. Китобга бўлган адоксиз меҳр-мухаббати, илмга, билимга ташналик ана шу дил амрининг, кўнгил эҳтиёжининг амалий ифодаси эди. Катта, хайҳотдек боғлари этагида маҳалласининг уч-тўрт кўркам йигитлари дарс тайёрлашарди. ТошМИ талабаларининг катта, тушунарсиз китоблари учинчи синф ўқувчиси Иброҳимжонда ўзгача иштиёқ, майл уйғотарди. Ўшандан бери ёстикдек-ёстикдек калин китобларга ихлоси баланд. Уларга ўрик, нок, ёнғок қоқиб берар, улардай бўлишни, катта тушунарсиз китобларни ўқишни орзу қиларди. (“Мактабга боргач, тарих, география, она тили, адабиётни жонимдан ҳам суйдим. Бу фанларни бола дилимизни тонг қолдирадиган жуда сўзамол сеҳргар муаллимлар ўтишарди”, 211-бет.)

Ёш Иброҳимжон учинчи синфда ўқиб юрган пайтлари – 9–10 ёшлардан бадий ижодга майл кўрсатди. Юрагининг қават-қаватларига яширинган нур қушча тилига кириб, шеърлар тўқий бошлаган эди. Ўқиш китобидаги Миркарим Осимнинг кичик тарихий ҳикоялари, Уйғун ва Ғафур Ғулом шеърлари адабиётга ошуфта кўнгилни ром этганди. “Бу шеър ва ҳикояларнинг мардона, қахрамонона оҳанглари менга жуда қаттиқ таъсир қилар, уларнинг сўзларини дам-бадам такрорлаб юрардим, – дейди И.Ғафуров ўша фарахбахш дамларни хотирлаб. – “Судхўрнинг ўлими”, “Қулла”, “Дохунда”, “Эсдаликлар”, “Қутлуғ қон”, “Навой” мени эски дунёлар ичига олиб кириб кетар, улар ёш юрагимни қаттиқ

эзарди. Кўз ўнгимдаги хаёт шу эзгинликларга жуда ўхшарди. Миркарим Осимга эргашиб бирталай тарихий ҳикоялар машқ қилдим” (212-бет).

Қадимги ривоятларда ижодкорлар наслига сувдек сероб бўлгани, дея дуо кетган дейишади. Бу нарса айрим қалам аҳли фикрга, теран маънога эмас, сўзга нисбатан қабул қилинган кўринади ёш Иброҳимжон наздида. Сўзни сувдек сероб қўллаб юборишликни шеърнинг ҳам, ҳикоянинг ҳам табиати кўтармас экан. Бу нарса мазмунни қуюклаштиришга эмас, фикрни суюлтириб юбораркан. Бу нарсани ёш Иброҳимжон “йилтирок сўзлар” деб атайдди. “Ширин билан Шакар”, “Қунтуғмиш” дostonларини қайта-қайта ўқиган маҳали улардаги ноёб тағти сўзлар ёдида сақланиб қолар, уларни шеърларида, ҳикояларида қўллашга интиларди. Ботинидаги нур сўз заргарига айланиб, ёш Иброҳимжон адабий дидини чархлашга, оташгоҳида тоблашга тутинади. Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом ва бошқа адиблар, фольклор асарларида сўз кадрини ғоят баланд тутиши катта меҳр ва ҳавас уйғотади. Ноёб сўзларга, уларнинг жаранглашига ишқибоз эди. Сўзларнинг поэтик маъно касб этишидаги қўлланишигина эмас, танланиши ва товланиши ҳам ўта ҳассослик, заргарона маҳорат самаралари эди.

Етук бадиният, маҳорат мактаби ёш Иброҳимжоннинг шундоқкина кўз ўнгида эди. Уни сувдек симиришга тутинди. Бу майлни у бурч-масъулият ҳиссининг даъвати, деб билди. Ўзи учун фарз, дея тушунди. Олдида оққан сув асло кадрини йўқотмаслигини дил-дилидан чуқур туйганди. Матбуот, адабий муҳит ноёб сўзларни эскилик, арабизм, форсизм, архаик деб ёқтирмаётган, чиқиштирмаётган, асарларда қўллашга йўл қўймаётган бир пайтда ёш Иброҳимжон уларни кўнглида ардоқларди. Сабр-қаноат билан меҳр-оқибат, шафқат, иззат-хур-

мат кўрсатди. “Аллоҳ осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсани олти кунда яратиб, сўнгра Арш узра муставий бўлган зотдир. Сизлар учун Ундан ўзга бирор дўст ва окловчи йўқдир”¹.

Ёш Иброҳимжон кўнглига жойланган тансиқ истеъдод нури Яратгувчининг назари мақомида сўзларни заргарона саралар, шеър, ҳикоя шаклида янги сўз айтишга рағбатлантирар эди. Зеро, ижод илоҳий ҳодиса бўлгани боис унда Аллоҳнинг ўзи огоҳ ва ҳомий сифатида иштирок этаркан (“Албатта, Аллоҳ билимли ва ҳикматли зотдир. Раббингиз (томони)дан Сизга ваҳий қилинадиган оятларга эргашинг. Албатта, Аллоҳ сизлар қилаётган амаллардан огоҳдир. Аллоҳга таваккул қилинг! Аллоҳни Ўзи етарли вакил (ҳомий)дир”². Бу – шундай бир сурурли асноларки, уни айтиб, тушунтириб бўлмайди. Сеҳрли дақиқалар мазмунини, яъни Аллоҳ билан истеъдод ўртасида кечаётган асло қайталанмас мулоқот ҳолатларини англатишга сўз ожиз. Ушбу жараянни Биру Борнинг яратгувчилик шукуҳ-сафолари давомидек қабул қилиш, англатиш жоизмикан?

Ижоднинг нурга йўғрилган, шуълаларга чайилган асноларида банда Эгамнинг Ўзидан кўмак-имдод сўрайди. Саждага бош кўйиб, мадад беришлигига ўтинади. Албатта, солиҳ бандасини Ўзи ёлғизлатиб қўймайди. Айниқса, ер юзидаги халифаси сифатида Ўзининг яратгувчилик юмушини давом эттираётган беназир дақиқаларда кўмакка келади, далда бўлади.

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. “Аҳзоб” сураси, 1,2,3-оятлар (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

² Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001, “Сажда” сураси, 4-оят (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

Беназир истеъдод соҳиби Иброҳимжон шеърлар, ҳикоялар машқ қилишда давом этар, айниқса, тарихий ҳикоялар битишга кўпроқ рағбат кўрсатарди, юраги ундайверарди. Шу тахлит ҳаёт, китоб ва Мирқарим Осим Иброҳим Ғафуровнинг бир умрлик устози бўлиб қолди. Болалиқдан кўрган, билган, эшитган, кузатган ва уққанлари ҳаёт сабоклари сифатида кўнглининг қатим-қатимларига жойлана борди. Чорсудаги уйининг орқаси жарга тутаниб борар, уйдан Самарқанд дарвоза, Чакар кўчаларига туташ катта гузар кафтдек кўзга ташланиб турарди. Борлиққа ҳавас ва ташна нигоҳ билан боккан Иброҳимжон уйдаги баланд тахта зинага ўтириб жарнинг нариги бетидеги одамлар ва от-аравалар гавжум гузарни тамоша қилиб кузатишни хуш кўрарди¹.

Сўзга айланган зиё

Бадий адабиётга, адабий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат Иброҳимжонни Тошкент Давлат университети-нинг филология факультетига ўқишга етаклади (1956 йил). Университет даргоҳига йўл олиш Иброҳимжон учун адабиёт остонасига кадам кўйиш, дегани бўлди. (“Университет менга иккинчи падар бўлди, ҳар жихатдан тарбиялади. Университетга муҳаббат қўйдим. Кўз ўнгимда алвон китоблар, фан оламлари очилди. Домлаларимга қараб миллат зиёлилари, олимлар, инсонни тарбияловчилар, маданий кишилар қандай бўлишини билдим. Уларга эргашишга ҳаракат қилдим. Улардай халқ зиёлиси бўлишга интилдим”, 211-бет). Беш йил (1956–1961 йиллар) бадалида Фулом Каримов, Айюб Фуломов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Шавкат Раҳматуллаев сингари тил-адабиёт илми закийларидан сабоқ

¹ “Ҳаёт – ҳаёл – хиёбон” мажмуаси. 209-бет.

олди. Устозлар ташна қалбда куртак туккан лаёқатни илдиз отиб палак ёзишида раҳнамолик кўрсатишди.

Не саодатки, табиатидаги истеъдодга монанд ҳавас қилгулик адабий муҳит, устозлар ва ижодий давра насиб этди. Талабалик йилларидаёқ Эркин Воҳидов, Анвар Эшонов, Тўлқин, Анвар Исроилов, Шукур, Раҳматилла Иноғомов, Омон, Талъат Солиҳов, Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев каби кадрдон тенгқурлари билан топишди. Энг муҳими, ҳамфикр, ҳамнафас, эътиқоддош авлоднинг мағзига айланишди. Мазкур адабий муҳит бадий адабиёт, тасвирий ва амалий санъат, мусика ва кино санъати асарлари замиридаги маъноларни чақиш, моҳиятини уқиш, косанинг тагида нимкоса тарзида айтилмаган, яширин мазмунни идрок этиш малакасини шакллантирди; бугунги кунда ҳам унинг қутлуғ самараларини кўриш, қувониш мумкин. Ҳамкурси Тўлқин Имомхўжаев¹ билан

¹ Кейинчалик “Тўлқин” тахаллуси билан таникли шоир бўлиб танилди. У 1938 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабни тугатгач, Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология куллиётида ўқиди (1956–1961 й.й.). Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, Тошкент телестудиясида катта муҳаррир, “Янги аср авлоди” нашриётида бўлим бошлиғи бўлиб хизмат қилди. (1961–1970 й.й.) Илк шеърини тўплами 1962 йилда “Жилғалар” номи билан чоп этилган. “Юрак тинчимайди” (1963), “Севгим” (1965), “Булок кўшиғи” (1966), “Юрагимдан излангиз” (1968), “Юлдузлар тўқилмайди” (1968), “Севги кўприғи” (1974), “Умрдан ҳаля” (1978), “Биринчи муҳаббат бекати” (1980), “Ўша муҳаббат” (1988), “Яна учрашамиз” (1988), “Бир хиёнат фонжиаси” (1995), “Сочилган сирлар” (1996) каби ўнлаб шеърини ва насрий тўпламлари чоп этилди. “Бола ва бургут” (1968), “Қудукдаги қутича” (1968), “Салом, ассалом” (1979), “Севара” (1980), “Гунмавжуд. Тўлқин шоир ва носир бўлиши билан бирга бир неча сахна асарлари ҳам яратган. Муқимий театрида (“Олтин камар”, 1979), Сатира театрида (“Бувам уйланмоқчи”, 1993), Ёш томошабинлар театри сахнасида (“Қайнар хумча”, 1996) намоён этилган.

дўстлашди. Эски шаҳардаги Маданият уйи (ҳозир ўрни текисланиб, сайхон-сайлгоҳга айлантирилган) қошидаги Ғайратий домла олиб борадиган адабиёт тўғарагига у билан бирга борди; машғулотларига қатнашди. Эркин Воҳидов, Ҳайриддин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Анвар Эшонов, Сайёрпўлат Файзуллаев, Тўлқин Илхомов, Муроджон Мансуров, Тамилла Қосимова, Анвар Исроилов, Анвар Юсуповларнинг шеърларини, ҳикояларини эшитди. Ўзининг ҳам шеър-ҳикояларидан намуналар ўқиди. Тенгқурлари, устозлари эътиборини тортди, назарга тушди.

“Кимки чиройли амал қилувчи бўлган ҳолида ўзини Аллоҳга топширса, бас, у мустаҳкам тутқични ушлабди. Барча ишлар оқибати фақат Аллоҳга (борур!)”¹. Иброҳимжон юрагидан тўлқин уриб жўшган ҳис-туйғулари нишабини шеърлар, ҳикояларга бурди. Тарихий ҳикояларини қўлтиқлаб Ёзувчилар уюшмасига – наср бўлими маслаҳатчиси ёзувчи, таржимон Ваҳоб Рўзиматов ҳузурига қатнай бошлади. Маслаҳатли иш тарқамас, деганларидек Ваҳоб аканинг одми-одми, шу билан бирга қутилмаган фикр-мулоҳазалари билан ҳикояларининг лойини пишитди. Қайта-қайта ишлаб, анча эпакага келтирди, чоғи. Тешиккопкадаги боғлари этагида хилхонага туташ жойда шоир Неймат Тошпўлатнинг чоғроққина боғи бўларди. Тоғаси, адабиёт муаллими Ҳусанбек Ибодов маслаҳати билан ёзилган нарсаларини кўшнилари Неймат Тошпўлатга кўрсатишга жазм этди. Ўша пайтда Н.Тошпўлат “Саодат” журнали редакциясида фаолият юритарди. Редакция ходимлари (Н.Тошпўлат, Холида Ахророва, Ҳасан Салоҳ) “Танишув” ҳикоясини ўқиб чиқиб маъқул топишди. 1959 йил май охи сонидан

¹ Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. “Лукмон” сура-си, 22-оят.

сурати билан босилиб чикди. Университетга кириб канчалик бахтиёрлик туйган бўлса, нафузли журналда илк хикоясининг чоп этилишидан шунчалик қувонди.

Худди шу йили “Ўзбекистон маданияти” (hozirgi “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” хафталиги) газетасида Фуркатнинг икки жилдлик танланган асарлари нашрига ёзган каттагина мақоласи ҳам босилди. (“Менда, танкид матбуотда тез чиқар экан, деган фикр туғилди. Бот-бот тақризлар, мақолалар ёзишга киришдим, – дейди Иброҳим ака ўша асноларни хотирлар экан. – “Танишув”га калам ҳақи беришди. Эгним ночор бўлиб қолган эди. Янги кўк костюм-шим олдим. Бу адабиёт дунёсининг менга кийдирган илк тўни эди”, 213-бет.) Илк ижодий қадамлари сабаб тенгдошларининг оғзига тушди, устозлар эътиборини тортди, адабий-илмий жамоатчиликда жиддий кизиқиш уйғотди.

Янги сўз излаш, ёзишга ишқибозлик, юрагидаги доимий тўлқинланиши ва даъват Иброҳимжонни китоб дунёсига муккасидан тортиб кетди. Мактаб йиллари Гюго, Жонатан Свифт, Даниэл Дефо, Гарриет Бичер Стоу, Распе, Марк Твен, Пушкин, Гоголь, Радищев, Толстой, Гаршин, Тургенев, Успенский, Горький сингари адиблар асарлари билан ошно тутинди. (“Ўқувчилик йилларимиз бадиий адабиёт тўғрисида кўпроқ романтик хаёлий тасаввурларда юрардик, – дейди Иброҳим Ғафуров. – Тасаввурларим, мени қуршаган муҳит, макон, дунёнинг қурилиши, тўзим ҳақидаги фикрларим доим ўзгариб, янгилашиб турган...”, 216-бет.) Талабалик йиллари янги бадиий дунё кўнглига ёпирилиб кириб келди.

Гегелнинг тўрт жилдлик “Эстетика”, “Тарих фалсафаси”, Шеллингнинг “Санъат фалсафаси” асарлари, Чўлпон, Фитратнинг талабалар орасида кўлма-кўл ўқилган шеър, хикоя, драмалари, Нозим Ҳикмат, Франс

Кафка, Зигмунд Фрейд, Исикава Такубоку, Пол Элюар, В.Незвал, Осип Мандельштам, Андрей Белый асарлари, Чингиз Айтматовнинг қалдирғоч киссалари, бадиий ижод сирлари, адабий асар сеҳр-таровати, адабиёт илми ҳақидаги суҳбатлар (тўрт жилдлик “Русские писатели о литературном труде” каби) диққат марказига кўчди. Талабадошлар тўлиб-тошиб, куйиб-пишиб, ёзғириб-жўшиб баҳслашарди. Самимий, табиий фикр алмашувларнинг охири кўринмасди. Биринчи олиб, иккинчисини кўйиб, учинчисини давом эттирган, тонгни шомга улаган пайтлар ҳам кўп бўларди.

Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Қодирийнинг адабий-эстетик қарашлари, фалсафий-ижтимоий ғоялари хусусида илмий асарлар яратиш нияти Иброҳим Ғафуров кўнглида ўша пайтда ниш урган, куртак туккан эди. Лекин ўша 60-йиллар бошида “миллатчи шоир”, “миллатчи адиб” тамғаси ёпиштирилган, мафқуралашган адабий муҳитда, сиёсатлашган адабиёт илмида Чўлпон, Фитрат, Қодирий ижодини ўрганиш катта сиёсий хато, сиёсий кўрлик, калтабинлик ҳисобланарди. Таникли адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор Эрик Каримов ўтган асрнинг 70-йиллари ўз тадқиқотида (“Реализм в узбекской литературе”) Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий номларини тилга олганлиги, асарларига мурожаат этганлиги боис бошига не-не маломат тошлари ёғилмади. Дунёнинг ғаройиб ишларини қаранг. Ўтган асрнинг 70–80-йиллари халқ душмани, деб бошига палахмон тошлари ёғдириб келганлар ҳам бир думалаб чўлпоншуносга, фитратшуносга, қодирийшуносга айланиб қолган бугунги кунда бу ҳол хийла қулгилди, эриш туюлиши мумкин. Бироқ ўшанда – сиёсатлашган шўро адабий муҳитида Эрик ғанинг бугунги кун нуктаи назари билан қарагандаги мисқолчалик дадил одими адабиёт “қоровулларининг” эҳсонасини

чиқариб, капалагини учириб юборган эди. Эрик оға икки марта юрак хасталиги – инфарктни ана шу сиёсий дағдағалар туфайли орттирган эди.

Иброҳим Ғафуровнинг талабалик йиллари адабий ҳаёт сирти сокин кўринса-да, аслида нишаби чуқур, туби талатум дарё мисоли пўртанавор, шиддатнок кечаётган эди. Фикрдош курсдошларнинг бадий диди ва эстетик савияси ана шу жўшқин ижодий муҳитда елкадош қаддини ростлади. У адабиётни ҳақиқатчи деб биларди. Давлат айтмаган ҳақиқатни адабиёт айтган ва бу ҳақиқат учун қурашади, деб тушунарди. “Зулм дунёсининг барҳам топиб кайтиб келмайдиган бўлиб кетишида адабиёт ва адабиётларнинг ўрни қандай бўлганлигини ҳеч ким рақамлар билан ҳисоблаб чиқмаган, – дейди олим. – Лекин Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Қодирийларнинг сўзи қудратли империяни титратган, том маънода ларзага солган, унинг асосларини ҳеч тўхтамай, ҳеч тинмай зилзилага соларди. Империянинг қулашида ҳам шу адабиётнинг сўзи зўр хизматлар қилди”, (216-бет). Иброҳим Ғафуров бадий ижодни адабиёт илми тадқиқотчилиги билан омухталиқда олиб боришга жазм этди. Чўғдек ловуллаб дилини ёритган ушбу эзгу ният адабиёт ва санъат нашриётидаги муҳаррирлик фаолиятида ҳам, бадий таржимага муккасидан берилганда ҳам кўнглини асло тарк этмади. Китоб дунёси битмас-туганмас сабоқ, ҳикмат, ҳақиқат олами сифатида фикру зикрини буткул маҳв этганди. А.Грин, Бабель, Паустовский, Хемингуэй, Фолкнер, Э. По, Тхакур сингари адиблар асарларини қидириб топиб ўқиди. Уларнинг ҳаёлий, асрорий оламлари ўзига ром этганди. Шуларнинг китобларини ҳақиқий адабиёт деб биларди. Адабиётни севиб ёзувчи, мунаққид, таржимон, публицист бўлди. Улар ёрқин истеъдоднинг намоён бўлиш шакллари эди.

Иброҳим Ғафуров китоб мутолаасини шунчаки шариллатиб ўқиб кетавериш, варақ санаш деб эмас, ҳаёт тўғрисида, инсон ҳақида, унинг бахти, иқболи, тақдири хусусида ўйлаш, фикр-мушоҳадалар юритишдек олий юмуш деб билди. (“...мен учун китоб устида фикрлаш, китобни таҳлил қилиш, оригинал мулоҳазалар юритиш жуда муҳим кўринарди”, 215-бет.) Китоблар ёзувчи ва унинг меҳнати, заҳматлари хусусида тасаввурларини кенгайтириб, бойитибгина қолмади. Яна одамнинг ақли, онги, кўз қарашларини ўстиради, дейди. Китоб – ақл университетидир, дея англатади (“Зотан, замонлар қаъридан бизгача етиб келган бирдан-бир маънавий мерос ҳам, замонларга биздан етиб боргучи бирдан-бир маънавий мерос ҳам – китоб”).

Иброҳим аканинг китоб мутолааси билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларида ахлокий-маърифий қарашлари мужассамлашган. Хусусан, инсон тириклиги онгли кечини лозим. Ейиш, ичиш, ётиб-туриш ва ҳ.к. юмушлар умрнинг кечини жараёнларигина эмас. Улар муайян мақсадлар сари қаратилган инсон ҳаётининг онгли лаҳзалари. Инсон тириклиги – бу бахтга етишиш йўлларини излаш, топиш, фароғат туйишдек тансиқ аснолар йиғиндисидан иборат. Бахтга етишиш, ҳар бир одамнинг ўзини бахтли-саодатли туйиши – эзгуликнинг тантанасидир.

Олимнинг бахт билан боғлиқ тасаввур-тушунчаси адабий ижод билан туташиб кетади. (“Ижод инсон бахтининг сирини билармикин, деб бош қотирардим. Китоблардан ростини айтсам, бахтнинг сирини ахтарардим. Назаримда, бахтнинг сирини фақат сўзлар билладигандек туюларди. Сўзларни-да бахт сирини очиш қудрати бор деб тушунардим. Чамаси, сўзларнинг фақоҳати, фусункорлиги мени китоблар, ундан ижод ва ижодкорлар сари йўлга солган. Ич-ичимдан сўзнинг

гадоси, сўзнинг мубталоси эдим”, 215-бет.) Бахт масаласи Иброҳим Ғафуровнинг ахлоқий-маърифий ғоялари силсиласида етакчи ўринлардан бирини ишғол қилади. У яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва зулм-залолат, гўзаллик ва бадбинлик, виждон ва бурч-масъулият, инсон шаъни ва адолат туйғулари билан туташиб, яхлит бир тизимни ташкил қилади. Англашиладики, бахтнинг мазмун-мундарижаси бағоят кенг ва рангин. Инсон борлиғи-ю борлигининг барча қирраларини камраб олади.

“Агар ер юзидаги (бор) дарахт қаламлар бўлиб, денгиз (сиёҳ бўлса ва) ундан сўнг яна етти денгиз унга ёрдам берса, Аллоҳнинг сўзлари тугамас. Албатта, Аллоҳ кудрат ва ҳикмат эгасидир”¹. Қодир Эгам гунг-соқовлардан ташқари деярли барча бандаларига сўзлаш лаёқатини ноил этган. Ва лекин, сўздан, сўзлар воситаси билан инсоний тақдирлар яратиш, ҳаётнинг ўзламчи саҳифаларини жонлантириш, руҳоният манзараларини суратлантириш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Ёзувчи-шоирлик салоҳияти Аллоҳнинг суюкли бандалари пешанасига битилган беназир иқтидор-ёруғликдир.

Нур – шуъланинг сўз шаклига кириши сеҳрли жараян; унинг табиатини тушунтириш ниҳоятда мушкул. У Қодир Эгам билан истеъдод соҳиби ўртасида кечгувчирли ходиса бўлгани боис эврилиш асноларини ёзувчиларнинг ўзи ҳам кўп ҳолларда тушунтириб беролмаслигини боиси шундан. У онг-шуур билан кўнгилнинг туташган лаҳзаларида чатнаган шуълалардир. Кўнгил коинот мисоли беадад маъво. Ўқиш, уқиш, маърифат орқали дунёни, ҳаётни, бандани билиш, тушуниш йўллари очилади, имкониятлари кенгаяди. Ожиз банда мўминлик ҳолатидан фикран ўсиб юксалиб шахслик маснадига

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2011, “Лукмон” сураси, 27-оят.

етишади, кўтарилади. Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини ер юзида қарор топтириш учун жонини жабборга бериб ёзғиради, хизмат қилади. Маърифат бандани мақсадига етказишда воситачига айланади.

Ижодкор лабораторияси – бу унинг кўнгли. Уни ёзувчи ижодхонаси деймизми, мусаввир устахонаси ёки режиссёрнинг сахна майдони деб атаймизми, қандай ном билан аталишидан қатъи назар, бу – ижодкорнинг дахлсиз дунёси. Кўнгилга қўл суқиш мумкин эмас ва лекин, унга нигоҳ солиш, назар ташлаш мумкин ҳолос. Иброҳим Ғафуров китоб мутолааси ҳақида сўзлар экан, аввало кўнгил маърифатини ёқлайди (“Инсондаги энг олий шодлик – ўз руҳий дунёсини бойитишдан, демакки, башар манфаатлари билан яшашдан келиб чиқади. Бундай олийжаноблик ёнингдагиларнинг эҳтиёж ва манфаатларига эътибордан, ўзгалар тақдирини ўзингники деб англашдан бошланади. Маданий тараккиёт султони ҳисобланмиш китоб ҳам аслида ана шундай энг олий маънавий эҳтиёж маҳсулидир. Бинобарин, ҳар қандай яхши китоб инсонга эътибор, яъни инсон ҳаётини маърифат нури билан ёритиш ишқидан туғилади”)¹.

Иброҳим Ғафуров ижодкор шахсиятида кечаётган бадий онгнинг эстетик туйғуга айланиш, муайян мазмун касб этиш асноларига диққатимизни қаратади. Ҳаёт, ижтимоий воқеликнинг таъсири самарасида юзага келган бадий идрок ҳиссий-интеллектуал кайфиятлар манзарасини ҳосил қилади. Бу – ҳаёт, ижтимоий воқелик, инсон руҳиятининг янги-янги катимлари-ю қатламларини бадий тадқиқ этишга сафарбарликдир, дея англатади. (“Инсон қисматларининг драмаларидан бошқа ҳеч нарса кўзимга кўринмай қолди... Ҳаётимга дунё модерн адаби-

¹ Иброҳим Ғафуров. “Замонларга йўлловчи маёк” мақоласи. “Ёшлик” ж., 1982, 7-сон, 62-бет.

ёти, япон, хинд, хитой, форс, араб, туркий, фалсафий, тарихий ҳикматлар китоблари кириб келди. “Дхаммапада” ва Ло Цзини ўқиғач, чин ва гўзал ҳаётий фалсафа бу ёқда экан-ку, дедим ҳамон бахтнинг калитини изларканман... Адабиёт том маънода – кўнгил изхори. Ёзиш – рухий, асрорий эҳтиёж. Асрор бўлмаса, ёзиш кайда”, 217-бет.)

Адабиётнинг бош қуроли – бу сўз, каломдир. Аллоҳнинг инъомига таяниб бадий сўз маданияти бекиёс ва бетимсол кашфиётлар қилишга қодир эканлигини чуқур туйди. Бу адабиётнинг инсонга бериши мумкин бўлган энг буюк бахт – кашфиёт қилиш имкониятининг борлигидир, дейди Иброҳим ака. Кашфиёт дегани – бу Биру Борнинг мададига таяниб инсон рухонияти иқлимларини ёритиш, манзараларини кўрсата билиш санъатидир. Бу – кўнгилнинг янги замини, янги осмони, янги китъалари демақдир. Бадий кашфиётларда яратганнинг Ўзи иштирок этганлиги боисидан ижодни илоҳий дея англаймиз, тушунтирамиз. Бу борада ҳам Иброҳим аканинг ўз нуктаи назари бор. Хусусан, хоҳ рассом, адиб, бастакор ёхуд файласуфми, кимёгар олим бўладими, истеъдоднинг ҳар қандай кўринишида Аллоҳдан ўтган, юктирилган нур, ёруғлик бор, дейди. Шу маънода, тенгсиз кашфиётлар камёб-ноёб ёки гениал-даҳо истеъдодлар тимсолида намоён бўладими, барибир, заррада офтоб, катрада уммон акс этгани монанд оламгир яратикларнинг барча-барчасида Биру Борнинг назари-нурини мужассамлашган. Зеро, Аллоҳнинг Ўзи бандасини ана шу тахлит янгиликлар яратишга, кашфиётчиликка ҳамиша даъват этади.

Иброҳим Фафуров қизикиш-майлларининг Алишер Навоий даҳоси, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон зақоси, феномени билан узок боғланиб қолгани бежиз эмас. Ҳазрат Навоий бадийиятини ислом-тасаввуф фал-

сафаси билан уйғун ўрганиш, ўзлаштириш, ХХ аср тонгидаги жадиличлик эстетикаси (Бехбудий, Мунаввар кори, Авлоний, А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту ва х.к.)нинг янгича бадий-ижтимоий талқинлари олим дунёкарашига катта ўзгаришлар олиб кирди. Бу – ўтган асрнинг 80 – 90-йилларидан адабий-эстетик тафаккуримиз такомлида янги сифат босқичи бошлангани далолати эди. Адабиётимизнинг янги теран реалистик ўзанларга қўчгани эди. Бу – мафқуралашмаган, умумбашарий кадриятларга (адолат, гўзаллик, эзгулик сингари) асосланган бадийиятнинг кўркем саҳифаси эди.

Иброҳим Фафуров Сўзнинг бадий-фалсафий, ижтимоий-эстетик салоҳиятини шунчалар муқаддас, илоҳий деб билади. Шунчалар оламгир масъулият ҳисси билан ёндошади. Сўз, маънонинг шунчалар рангларга бойлигини кўриб-билиб хайратларга чўмади. Ёруғликнинг кадри бекарон оламнинг кўз илғамас олис-олис чеккаларини ҳам чароғон этганлиги, ҳарорат олиб борганлиги, умрларга умр қўшганлиги билан файзли.

ГЎЗАЛЛИК ҚОНУНЛАРИ ВА БАДИИЯТ

Ҳар бир ижодкор ижтимоий муҳит ва маънавий эҳтиёж талабларига мувофиқ юзага чиқади. Бу нарса, аввало, истеъдоднинг табиатида зухур топади.

Хусусан, тоғ ялпизи алоҳида парваришни талаб қилмайди. Худонинг берган қуни қимдир сув қуйиб юрмайди, атайлаб тупроғини чақичлаб юмшатмайди; ўсиши учун у ҳеч қимни овора қилмайди. Табиатнинг сирли ва сеҳрли бир мўъжизаси сифатида хушбўй тароватини, зумрад рангини, ақик жозибасини йилнинг тўрт фаслида бирдай сақлаб қолади. Ёз жазирамасию киш аёзида ҳам ўзлигини йўқотмайди. Кўм-кўк тароватини таратиб баҳорий латофатини кўз-кўз этаверади. Бир марта берилган тансиқ умрни шундай яшаш керак дегандай, яшанок ҳаёт кўшиғини қуйлаётгандай, тириклик тимсоли сифатида сабоқ бераётгандай бўлади.

Бадиий дид ва эстетик савия ҳам Худо юқтирган, инъом этган ана шундай ноёб сажия-салоҳият. Тузумлар, мафқуралар, ижтимоий тизимлар об-ҳаво мисоли ўзгараверади. Чинакам истеъдод эса тоғ ялпизи мисоли, ҳатто хазон бўлса ҳам, асл рангию бетакрор тароватини йўқотмайди. Бўрону қасирға-тўзонларда, гирдибод довуллару қаҳратон қиш чилласида ҳам кўм-кўк тусию тансиқ исини таратиб жозиб тураверади.

Иброҳим Ғафуров ана шундай ёрқин, ноёб истеъдод соҳиби. Адабиёт илмида, маданиятимиз такомиллида, илмий-бадиий, эстетик тафаккур таракқиётида айтган

ва айтиб келаётган ўз СЎЗИ бор; СЎЗИнинг залвори, салмоғи, ўрни аҳамияти бор. Хусусан, гўзаллик қонунлари ва бадиият масаласи Иброҳим Ғафуров эстетик ғояларининг ўзак асосини ташкил этади. Ҳаётдаги, табиатдаги, одамлар шахсияти ва фаолиятидаги гўзалликни бадиий нафосатга айланиш жараёнларини кўриш, кўрсата билиш ва мазмунини тушунтириб бериш Иброҳим Ғафуровнинг бугунги ўзбек адабиётидаги, илмий-адабий тафаккуримиз равнақидаги, танкидчилик олдидаги катта хизматларини кўз-кўз этади, тасдиқлайди.

Бир Шарк донишмандидан истеъдоднинг моҳияти нимадан иборат, деб сўрашибди:

– Ҳаммаям уддалайвермайдиган, бошқаларнинг қўлидан келмайдиган юмушларни оппа-осон бажарган кишилар талантили ҳисобланади. Энди, салоҳиятли кишиларнинг ҳам қурби етмайдиган ишларни кўз юмиб очгунча адо этгувчи кишилар камёб истеъдод эгаларидир, деб жавоб берган экан.

Адабий жараён ходисаларини, адабий асар табиатини, бадиий сўзнинг маъно катламларини ижтимоий воқелик билан омухталиқда тушунтириш олимдан ўзига хос адабий дидни тақозо этади. Ҳассос олим Иброҳим Ғафуровни кўпроқ бадиий ижод эстетикаси, адабий жараён психологияси, истеъдод феномени масалалари қизиқтиради. XX аср ҳамда истиклол адабиёти деб аталмиш XXI аср ўзбек бадиий маданиятининг таракқиёт масалалари Иброҳим Ғафуров илмий фаолиятининг марказида туради. Устоз олимнинг бу борадаги изланишлари муҳим йўналишларни ўз ичига олади.

Хусусан, ҳаёт, бадиий асар, жамият воқелиги уйғотган таассуротлару сабоқларни, туйғу-кечинмалару фикр-ўйларни дил изхори, кўнгил эътирофи тарзи-

да бадиа шаклида ифодалаш, яъни эссеона йўналиш Иброҳим Ғафуровнинг индивидуал услубига айланган. Маърифий-ахлокий, бадий-эстетик ғояларини, ижтимоий-фалсафий қарашларини эссеистик тасвир принципи олимнинг ижодий методи дейиш мумкин. Ана шу ўзига хос тасвир принциpidан келиб чиққан ижодий йўналиш Иброҳим Ғафуровнинг бошқа мунавварлардан фарклантириб турган ёрқин индивидуаллигини, шахсиятини белгилаб келаётган устувор хусусиятдир. Ҳатто монографик тадқиқотларига ҳам ана шу ифода йўли ўзгача файз бағишлаган. Олимнинг бетакрор шахсиятини намойиш этган. Жумладан, Максуд Шайхзода ижоди фалсафасини, бадиияти сирларини ёритишга бағишланган “Ўрток шоир” монографиясини (Тошкент, 1975) таъкидлаш мумкин. “Шайхзода тарих варақлайди” (“Мирзо Улуғбек” трагедиясининг яратилиш тарихидан), “Халқ шоири”, “Шоир Максуд Шайхзода”, “Ғовларни енголган сўз”, “Сын двух народов” (озарбайжон тилида), “Неустанный боец в страде трудовой”, “Пламенное сердце поэта” ва х.к. ўнлаб мақолалари ҳам нафақат Максуд Шайхзодашунослик илмида, шунингдек, адабиётшунослигимизда ҳам нуфузли ўрин тутди. “Ўрток шоир” монографиясида Максуд Шайхзоданинг шеърий закосини ёритар экан, публицистик-фалсафий лирикасининг нафосатини очишга эришган.

Яъни, адабий асар гўзаллик намунасига айланиши учун ижодий ният – бадий ғоянинг ўзи олийжаноб, эзгу мазмунни мужассамлаштириши лозим, – дейди олим. Бадий ғоя – бамисоли уруғ. Унинг қанчалик бўликлиги, тўлиқ мағзли бўлиши ҳосилнинг баракасини белгилагани монанд ижодий ниятнинг олийжаноблиги адабий асарнинг малоҳатини тайин этади. Шу маънода, бадий ғоя асарнинг юраги. Қаҳрамонлару воқеаларга

жон бағишлайди. Англашиладики, мазмуннинг тўлиқлиги шаклнинг ҳам тўқислигини белгилаб бераркан. Асарнинг бадийлиги мазмуннинг юксак олийжаноб – инсонпарварлик мазмундорлиги билан ифода омукталигини тақозо этаркан.

Бу Иброҳим Ғафуровнинг асар бадииятига доир катъий ёклаётган нуқтаи назарларидан бири. Олим М. Шайхзода бадииятини дунёқараши, ижтимоий-эстетик идеали билан узвий боғлиқликда ўрганади. “Тошкентнома”, “Тупрок ва Ҳак”, “Мерос”, “Оқсоқол” дostonлари, “Жалолиддин Мангуберди” шеърий драмаси, “Мирзо Улуғбек” трагедияси маданий ҳаётимизда гўзаллик ходисаси сифатида баҳоланади. Максуд Шайхзода дунёқарашидаги эзгулик, гўзаллик илдизларини гениал сўз санъаткори Алишер Навоий бадиияти сабоқларидан кузатади (“Навоийда адлу инсоф масаласи”, “Навоий ижодиди фольклор мотивлари”, “Бобур ва Навоий”, “Илму маърифатнинг жўшкин куйчиси”, “Классик адабиётимизнинг улуғ сиймоси” ва х.к. асарлари). М.Шайхзоданинг “Гениал шоир” рисоласи (“Навоийнинг сиёсий қарашлари”, “Навоий гуманизми”, “Навоий ижодиди аёл образи”, “Хамса”да муҳаббат проблемаси”, “Навоий – ўз даврининг энг маданий кишиси”, “Навоий илмпарвар”, “Навоийда ватанпарварлик ва интернационализм”) ҳамда уч мақоладан таркиб топган “Устоднинг санъатхонасида” тадқиқотида илгари сурилган миллий, башарий қадриятлар талқини орқали орттирилган ижодий таъсир-тажрибалар хусусида мушоҳада юритади. М.Шайхзода ижоди сув ичган дарёлар (Алишер Навоий, Бобур, Фуркат, Низомий Ганжавий, Шота Руставели, Пушкин, Чехов, Шевченко, М.Горький, В.Маяковский, Самад Вургун ва х.к.), ирмоқлар ва булоқларнинг адабий асослари, илдизлари тарзида кузатилиши ҳам

эътиборли. Ва улар яхлит умумлаштирилган ҳолда М. Шайхзода маҳоратини шакллантирган, бадииятини юзага келтирган омиллар тарикасида кузатилади.

Бу ўринда И. Ғафуров карашлари оркали аёнлашаётган бадииятнинг яна бир муҳим кирраси кўзга ташланади. Хусусан, бадиий ғоя гўзал, олийжаноб бўлиши, инсон манфаатларини ҳимоя қилиши баробарида ҳақиқатни ёклаши, ҳақиқатни тасдиқлаши лозим. Ҳақиқат гўзаллик билан омукталашган ҳолда бадиий асарнинг икки қанотини ташкил этади, дейди олим. Шу тарика ҳақиқат гўзаллик хизматида камарбаста бўлаётир. Агар эътибор берсак, ҳар икки тушунча (гўзаллик, ҳақиқат) фалсафий мазмуни билан яхлит ялакат. Бир мағзнинг икки бўлаги тарикасида англашилади. Алалхусус, бадиий ғоя маънавий-ахлоқий кадриятларни ёклагани, инсон рухониятини бойитишга қаратилгани боисидан ҳам гўзаллик маснадида эга. Демак, у ҳақиқатни тасдиқлашга хизмат қилаётир.

Бу – И. Ғафуровнинг асар бадииятига доир карашларининг яна бир муҳим киррасидир.

Олим ўрганаётган масаланинг рангин кирраларини камраб олишга, таҳлил объектига тортишга интилади, дедик. Шу тарика М.Шайхзода ижоди таъсирланган қимматли манбаларнинг ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик тафаккур тараккиётидаги ўрни-аҳамиятини ҳам таъкидлашга эришади (“Ғазал мулкининг султони”, “Навоий ғазалларидаги бир фазилат ҳақида”, “Юксак ғоялар ва чуқур туйғулар куйчиси”, “Ҳайрат ул-аброр” ҳақида”, “Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида”, “Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида”, “Ўлмас ошнолар”, “Асрлар оша” ва ҳ.к.). Бу борада Алишер Навоий бадииятидан, фалсафий-эстетик ғояларидан баҳрамандлик туйғулари очиб берила-

ди. Алишер Навоийнинг элпарварлик, миллатсеварлик, умумгуманистик ғоялари асрлар оша яшаб келаётган лигига, куч-қуввати, қудрати инсон муҳофазасига қаратилганлиги, инсон манфаатларига хизмат қилишлиги кенг ёритилади (“Биз ўз ишимизда шоир сифатидаги маҳоратини очишга, мазмунни беришда қўллаган ранг-баранг ифода воситаларини, ўз услубига хос томонларини, ўзбек шеърига олиб кирган янгиликларини кўрсатишга, айни замонда ижодининг бош бадиий-эстетик йўналишини назардан қочирмасликка интилдик... Шайхзоданинг ижодий камолотини, босқич сайин маҳоратининг ўсиб борганини кузатдик. Маҳоратни ҳаётдан, тажрибалардан, инсониятнинг улуғларидан ортирилган сабоқлардан туғилган ўзлик деб тушундик. Ўзлик деганида ўз оригиналлигини, яъни бошқалар ўрганадиган фазилатларни англадик. Шайхзода ўз ижодида шундай фазилатларни ортира бориш жараёнини текширдик”)¹.

Демак, бадииятнинг яна бир муҳим белгиси бадиий ниятнинг ижтимоий-эстетик идеалга дахлдорлигида намён бўларкан. Яъни, бадиий асар гўзалликни ёклаши, ҳақиқатни тасдиқлаши баробарида ижтимоий аҳамиятга эга бўлиши ҳам керак экан. Максуд Шайхзоданинг ижтимоий-фалсафий идеали, адабий эстетик ғоялари, халқ-миллат тарихининг бадиий концепцияси, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналари, ворисийлик – Бедил, Навоий фалсафасининг умумгуманистик моҳияти сингари масалалар ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

И.Ғафуров кузатишларида (“Нотиклик шеъриятининг хусусиятлари”, “Ахтариш ва юксалиш”, “Ҳаёт саналари”, “Воқелик ва шеър”, “Ўлмаслар қўшиғи”,

¹ *Иброҳим Ғафуров. Ўртоқ шоир* (Максуд Шайхзода ижодиёти). Тошкент. 1975, – 4 бет.

“Шеър қахрамони – тириклик дехконлари”, “Достон ҳаваси”, “Тарих варақлаганда”, “Маҳорат калитлари” сингари фасллар) М.Шайхзоданинг бадий маҳорати ижтимоий воқелик – халқ идеали билан уйғун кузатилади (“...шу кунларимизнинг талабига жавоб берганда у ўзини оклайди; идеалларимизнинг амалга ошишига хизмат қўшади”; “... одамларда гўзалликка бўлган интилиш, адабиётга маънавий камолот сингдирувчи манба деб қараш тобора кучайиб бормоқда. Бундай қараш. қолаверса, ҳар бир асар кимматини белгиловчи мезон бўлиб ҳисобланади”). Демак, англашиладики, адибнинг ижодий нияти давр нафаси, миллат идеали, ҳаётний эҳтиёжлар билан уйғунлик касб этган ҳолатдагина асарнинг ижтимоий аҳамияти ўн чандон ортаркан. Демак, асарнинг мазмундорлиги ижтимоий ёхуд маънавий-ахлоқий аҳамиятга эгаллиги билан ўлчанар экан.

И.Ғафуров кузатишларида Максуд Шайхзода мутафаккир муаллим сифатида намоён бўлади. Шеърларидаги (“Излар”, “Хиёбон”, “Соҳилдаги ўйланишлар”, “Кўрфаз, ёмғир ва чой”) поэтик образлар ташиган “юк”нинг бадий-эстетик табиатини суратлантириш баробарида туйғу-кечинмадан униб чиққан фикрнинг теран маъно касб этиши, ижтимоий-фалсафий мазмун ила тўйиниши яхлит узвийлик силсиласи сифатида англатилади. Шоирнинг кечинмалари фикрлайди, ўй-мушоҳадаларга чўмади. Ўз навбатида тафаккур замиридан туйғулар сизиб чиқа бошлайди. Кечинмалар фикрининг ўзига хос ҳолатлари тарихида маънодорлик касб этади. Фикрчан лаҳзалар, ўйчан кечинмалар орқали М.Шайхзоданинг “Дунё боқий” туркумида намоён бўлган маҳорат қирралари ёритилади. Фалсафий шеърятнинг публицистик нутқ, психологик таҳлил билан боғлиқ саҳифалари бирма-бир жонланади.

И. Ғафуровнинг Максуд Шайхзода ижодий лабораториясига назар ташлаб, фалсафий асарларининг яратилиш тарихини ўрганиши илмимизда янги СЎЗ бўлди. Фалсафий шеърятнинг бадий талкин маъноларини кўрсатиш баробарида шоирнинг кўнгил гулшанида унган илҳом-ижод гулларининг тароватини бизга тақдим этади.

Демак, хулоса чиқаради олим, шеър санъат асарига айланиши учун бадий фикр маънавий-ахлоқий кадрият мақомидаги мазмунга эга бўлиши тақозо этилар экан. Табиат манзаралари, воқелик хоссалари шоирнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини очишга бўйсундирилади. (“Сиёсий фалсафий лирикасида пейзаж ўзига хос вазифани бажаради. У шоирнинг кўзлаган, айтмоқчи бўлган мазмунни ёритишга жалб этилади. Манзара ва табиат шоир илгари сураётган ижтимоий ғоянинг куйчисига айланади”, 91-бет.) Демак, ижодкор ҳар бир асарида айтаётган “гап”нинг нечоғлик башарий маънодорлигида бадийятнинг яна бир муҳим хусусияти зухур топаётир.

Абдулла Қодирий (“Раъно ва Хайём”, “Роман тарих ойнаси”, “Қодирий сири”, “Замонларнинг улуғ адиби”), Ғафур Ғулом (“Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш”, “Шарқдан порлаган юлдуз”, “Шеър ва яхшилик”), Ойбек (“Шеърга тўкилган юлдузлар”, “Ойбек бизнинг ҳаётимизда”, “Ойбекка тарона”, “Улуғ юракнинг тарихи”), Максуд Шайхзода (“Халқ шоири”, “Ҳақгўй адиб ва инсон”, “Шайхзода тарих варақлайди”, “Шеърят найкамалаги”, “Оташқалб шоир”, “Шоир Максуд Шайхзода), Усмон Носир (“Қисматнинг овози”, “Юрагида баҳор яшаган шоир”, “Усмон Носир”, “Унутилмаган боғ”, “Умрбоқий шоир”, “Усмон Носир – санъати илҳомий шоир” ва х.к. мақолалари, “Усмон Носир шеърятини ҳақида ўйлар” рисоласи), Миртемир (“Ардокли шоир”, “Шеърят –

юракнинг шуъласи”, “Шеърнинг қалбидаги қахрамон” ва ҳ.к. мақолалари, “Она юрт куйчиси. Миртемирнинг ҳаёти ва ижодий йўли” рисоласи), Зулфия (“Шеърнинг юксак овози”, “Шеърнинг – мўъжиза”, “Қалбнинг кадрдони”, “Ҳаётбахш нафислик”), Абдулла Қаххор, Ҳабибий, Ҳамид Олимжон, Миркарим Осим, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Максуд Қориев, Рамз Бобожон, Ҳамид Фулом, Саида Зуннунова, Саид Аҳмад ва бошқа сиймолар хусусида тадқиқот-мақолалар яратди. Улар маънавий эҳтиёж тақозоси билан адабиётга кириб келган, бадиият тарихида яшаб қолган сўз санъаткорлари сифатида баҳоланади.

Ушбу санъаткорлар ижодини ёритувчи тадқиқот, рисола ва мақолалари XX аср ўзбек адабиёти тарихини қайтадан яратишда нуфузли ўрин тутади. Бадиий-эстетик таҳлилнинг баркамол намуналари тарихида илмий-назарий тафаккуримиз ривожиди собит ўрни бор. Шеъринг ва насрий жанрлар (роман, қисса, ҳикоя, достон, манзума ва ҳ.к.) тарихини яратишда ҳам аҳамиятли. Хусусан, “Лириканинг юраги” (1982) адабий ўйлардан ташкил топган мажмуа ўтган асрнинг 80-йиллари чоп этилган. Эътиборлиси, у ҳали-ҳануз илмий салоҳиятини, нафосатини путур етказмай асраб келаётган. Боиси унда бадиий сўз эстетикаси, сўзнинг шеърга айланиш ҳолатлари гўзаллик ходисаси тарихида ўрганилади.

“Сиз шеър ёздингиз, оламнинг бир чеккасига нур тушди. Шу нур билан оламнинг бу кезгача ёритилмаган бир чеккаси ёришди. Бу – юракнинг нури... Бу нур кириб бормаган, кириб боролмайдиган, кириб боришга қобил бўлмаган жой йўқ, нарса йўқ, ходиса йўқ. Бундай қудратга у юракнинг нури бўлгани учунгина эришган эмас; бу қудратни шуурдан ҳам олган, нур узра нур касб этган, яъни бу – шуур нури... Бу икки нур қўшилиб ёритган

чоғларда қалблар гўзалликнинг олий муддаолари билан сарафроз бўлади. Борлиққа куй, куйларга борлиқ тўлади. Бу нурлар тутшиб оламни муаттарлик, ажиб ранг-баранглик билан тўлдиради; яъни у олам ва одам қалбининг муаттарлигига айланади. Шеър шу маънода юракнинг жуда ҳам ўткир ва шифобахш, ҳаётбахш атри...”¹

Замонга ҳамнафаслик туйғуси бадииятнинг яна бир муҳим белгиси тарихида талкин қилинади. Одам қалби замон ходисаларига беҳад сезгир. Ўзгаришлар, ижтимоий-маданий, сиёсий-адабий қайфиятлар қалбга кўчади, зарбларига таъсир кўрсатади. Шеър қалбнинг самараси, у қалб қаби беҳад нозик. Замона катори одамлар ҳам ўзгараётгани унга қаттиқ таъсир қилади. Шеър – мана шундай ўсиш-ўзгаришлар ойнаси. Унда ғоялар тараққиётини, онг ва маънавиятлар ўсиш тарихини, сифат янгиликлари касб этиш жараёнларини кузатиш ғоят мароқлидир. Шунга кўра Гомер қахрамонлари Овидий ва Катулл қахрамонларидан, Низомий қахрамонлари Навоий, Байрон, Пушкин қахрамонларидан, Твардовский қахрамонлари Ғафур Фулом, Эркин Воҳидов қахрамонларидан тубдан фарқ қилади. Такрорланмас хислатлари билан ажралиб туради. Яна муҳим бир нукталарда принципиал яқинлашиб ҳам келади. Уларни ҳаққоният, гуманистик пафос бирлаштириб туради. Улуғвор ходисанинг ажралмас ҳалқалари қаби қабул қилишга ундайди.

И. Ғафуровнинг хоҳ насрий, хоҳ назмий асарлар таҳлил қилинган мақолаларидан бўртиб турган бир файз бор. Бу – бадииятни ёклаш ва тасдиқлаш. Ҳаққонийлик ва гуманистик (инсонпарварлик) маъно асарлар бадииятини намойиш этувчи етакчи хусусиятлардир. Хусусан, шеър таҳлилига бағишланган асарларида шеърнинг

¹ Иброҳим Ғафуров. Ёш қалбнинг тажрибалари. “Ўзбекистон маданияти” газ., 1980, 17 июль.

тарихини бадий-эстетик ғоялар, қахрамонларнинг ўзгариш, ўсиш тарихи деб тушунади. (“Шеър дилларда ёнади”, “Шеърят декабри”, “Шеърят – мўъжиза”, “Шеърнинг калбидаги қахрамон”, “Шоирнинг муроди яхшилик”, “Элни уйғотган чакмок”, “Эмраниш: Армон хақида ўйлар”, “Эрк ва маърифат шоири”, “Эътикоднинг тоза чашмаси”, “Қалб зиёси”, “Қуёшча”, “Ҳиндистон онаси чорлайди”, “Мухаббат маърифати: шеърят ва дostonчиликда инсон образини яратиш хақида”, “Шеърятга садоқат”, “Оқ тонглар касидаси”, “Оҳанрабо каерда”, “Назм ҳаммавакт хур”, “Оламнинг хуснига мадхия: шоир ёди калбимизда”, “Улуғ юракнинг тарихи”, “Умуминсоният дарди: шеърятимиз муаммолари”, “Қалбнинг кадрдони”, “Ҳақиқат куйчиси”, “Куйчининг хаёли”, “Кўкракдаги аланга” ва х.к.)

Истеъдоднинг табиати, унинг бунёдкорлик, кашшофлик хусусияти хақидаги мушоҳада-муҳокамалар алоҳида йўналишни ташкил қилади. Муҳими, асарнинг умрбоқийлигини, бадийятини белгилаб берувчи устувор омиллар сирасидан дея баҳоланади. Чунончи, истеъдодли, бадий баркамол асарнинг хосияти шундаки, у китобхонда кизикиш, майл уйғотади. Мазмуннинг оҳорлиги билан ўзига эргаштиради. Истеъдод илгари сурган бадий-фалсафий ғоялари ботинида яшайди. Шу боисдан ҳам жозибали илҳом деб аталган бадий туйғунинг яратувчанлик салоҳиятини бағоят юқори баҳолайди. Асар бадийятини тайин этишдаги роли тенгсиз, дейди. У аклимиз етмайдиган, онг-шууримиздан юқорилаб кетган интуитив-илоҳий куч, дея англатади олим. Шунинг учун ҳам таклидни буткул инкор этади. Фақат янгилик яратиш унинг бош фазилатидир. Бунда бадий идрок ва ижод бир-бири билан қовушиб кетади. Бири иккинчисини тўлдиради, бойитади. Яна истеъдоднинг

илҳом оғушига чўмган аснолари тансиқ, бебаҳо. Негаки, илҳомнинг бош қонуни – бу табиат руҳи билан гўзаллик қонуниятига асосланган баҳс, мубоҳаса, мусобақа. Уни кўпинча табиатга таклид ҳам дейишади. Ва лекин, Иброҳим Ғафуров уни илоҳий баҳс, деб тушунтиради. Асрлар оша яшаб келаётган боқий кадрят намуналарининг умрбоқийлигида юксак бадийятнинг сеҳрли тароватини туяди. (“Дўстим, олқишинг керак...” – шоира Ҳ.Худойбердиева хақида, “Бу қийин савдо” – Х.Бобомуродова, М.Эгамбердиева, М.Илёсовалар шеърларида мухаббат мотивларининг куйланиши, “Граждан бўлиб этишмоқ керак: ёшлар ижодига бир назар”, “Ёшлик девони”, “Ёшлик туйғулари”, “Бадий фикрингиз маҳсулдорми”, “Тоza булоқлар”, “Ям-яшил дарахт”, “Ўртоқ юрак не дейди?”, “Қаердан келганмиз, каерга кетамиз”, “Ҳавасда аланга бўлмайди”, “Ҳаёт файзи – шеър файзи” ва х.к. мақолалари.)

Олимнинг илмий-ижодий фаолияти серқирра, сертармоқ ва серқўлам, дедик. Бадий таржимонлик, таржимашунослик олим изланишларида бадий ҳақиқатнинг, гўзалликнинг жозиб кўринишлари дея англатилади. Таржимада санъаткор тафаккур тарзини, фикрлаш маданиятини қайта яратиш санъатида бадийятнинг ўзига хос жозиб хусусиятини кўради. (“Таржимонлик мутахассислигига кириш” ўқув қўлланма, “Таржима назарияси” (О.Мўминов, А.Қамбаров билан ҳамкорликда) дарслиги, “Нафосатга мухаббат” – адиб, таржимон Тўхтасин Жалолов тўғрисида, “Европанинг шом юлдузи” – Европа фалсафаси вакили Фридрих Ницше хақида, “Таржима эстетикаси” ва х.к. мақолалари). Таржиманинг вазифаси, таржимонлик фаолияти ижтимоий-халқаро аҳамиятли ходиса тарикасида изоҳланади. Шарқда қадим-қадимдан касб сифатида эъзозлангани

хусусида тўхталади. Кўхна замонлардан бери “тил-моч” (тил билувчи ва тил ағдарувчи) ифодаси қўлланилган. Чўлпон “таржимачи” деган атамани ишлатади. Таржиманинг ижтимоий-хаётий аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий тажрибаларидан мисоллар келтиради. Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий сингари мумтоз шоирларимизнинг таржимонлик фаолиятларига мурожаат қилади. Ижодий тажрибаларига таяниб бадий маҳорат сирларини ёритишга эришади.

Хусусан, адекват, эркин, эркин-ижодий, сўзма-сўз, оғзаки синхрон таржималарнинг табиати ва ўзига хос жиҳатларига атрофлича тўхталади. У таржимада интерпретацияга алоҳида урғу беради. Таржимада интерпретация том маънода ижодий ҳодиса. Бир асар ёки китобнинг юзлаб интерпретациялари – талқинлари бўлиши мумкин, дея таъкидлайди. Таржимада аниқлик, умумлаштириш усулларида Чўлпон, Мақсуд Шайхзода ва бошқа чевар сўз заргарлари – мутаржимлар ижодий тажрибасига таянади. Алишер Навоий, Пушкин, Шекспир сингари буюк сўз усталарининг асарларида қўлланилган сўз ва сўз бирикмалар луғатлари бор. Улардан таржима жараёнида ўрганиш фойдали эканлигини айтади. Мақоллар, маталлар ва образли ибораларнинг таржимада аслиятга мослигини таъминлаш учун уларнинг муқобилларини топиш зарур. И.Ғафуров таржимада тасаввур ва фантазияга катта эътибор қаратиш лозимлигини таъкидларкан, фикрини Чўлпон, Усмон Носир, Эркин Воҳидов таржималари мисолида тушунтиради.

Бадий тил асар мазмунини рўёбга чиқарувчи бирдан-бир восита. Бадий адабиёт, шу жумладан, таржима тили ҳам образлиги, эмоционал-таъсирчанлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бадий тил асар қаҳрамон-

ларининг индивидуаллигини таъминлайди. Бу ҳодиса монолог ва диалог, автор ва қаҳрамон тили, бадий тасвир воситалари туфайли воқе бўлади. “Санъатнинг кўчма маъноси “гўзаллик” дегани бўлади. Таржима ҳам ўз юмуши билан сўзларнинг ифода оламларида бадий мазмундор, таъсирчан, хиссий, аклий, наклиий гўзалликлар яратадиган бадият фани соҳаларидан бири ва унинг таркибий қисмига органик тарзда қиради... Санъат ҳам, эстетика ҳам бир маънони англатадиган тушунчаларга ўхшайди. Уларнинг маъзида гўзаллик ётади – гўзалликка қараш, гўзаллик яратиш ва гўзаллик яшаш уларни ораларидан қил ўтмайдиган қилиб қўяди”¹. Амалий тасдиғи сифатида мутаржим ўз ижодий тажрибасига мурожаат қилади. Достоевскийнинг “Иблислар” романида қаҳрамонлар характерини яратишдаги сўз яратиш усулларига тўхталади.

“Сўз яратиш усуллари бепоён ва ранг-барангдир, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров. – “Иблислар”да “у” олмошини қўллаб ҳамма вақт ҳам ўзбекча маъно-мазмунга эришиб бўлмайди. Шундай ҳолларда “хабиб”, “устоз”, “хабиба” сўзларини қўллашга тўғри келди. Персонажлар ўртасидаги муносабатлар хусусиятлари шулар билан очилди. Айтайлик, Верховенский билан Ставрогин муносабатлари перипетиялари, оҳангдорликлари. Ёна муносабатлари такрорлаш билан эришилди” (“Китоб дунёси”, 2016, 8 июнь). Таржимон “жумла”га ҳар томонлама кенг ва чуқур тушунча сифатида қараш кераклигини уқтиради. (“Жумла чикса, услуб чиқади. Жумла бадий услубнинг жавҳари ва кимёси. Ширадор жумла бўлмаса, роман, хикоя йўқ... Таржимонни биз жумла туйғуси ривожланган, камолга етган киши деб тушунамиз”.)

¹ Иброҳим Ғафуров. Таржима эстетикаси. “Китоб дунёси” ҳафталиги, 2016 йил 8 июнь, 7-бет.

Таржима натижасида миллий тил бойийди, тасвир воситалари кенгайди. Абдулла Қаххор Чеховнинг “Злоумышленник” хикоясини “Ёвуз ниятли одам”, деб таржима қилган. Шу тахлит таржимоннинг топқирлиги, кашфиётчилиги А.Қаххорнинг Лев Толстой яратган “Уруш ва тинчлик” асари таржимасида қўллаган сўз ва иборалар мисолида изоҳланади. Таржимоннинг ижодкорлиги шундаки, у янги матн яратувчи, сўзларни бадий истифода этувчи, баён санъати ва маҳоратини пухта эгаллаган шахсдир. И.Ғофуров ўз ижодий тажрибасига оид дил эътирофида ёзади: “Достоевскийнинг романларини таржима қилишга журъат этганда, мен бу олдиндан ўрганиш, асар ва унинг тасвир дунёси ҳақида ҳар томонлама тасаввур ҳамда тушунчага эга бўлиш тажрибаси нақадар муҳим, нақадар ижодий аҳамиятга эга эканлигини ҳар қадамда ўз бошимдан кечирганман”.

Муҳими, ушбу омиллар таржима бадийиятини таъминлашга қаратилгани билан эъзозлидир.

ҒЎЗАЛЛИКНИНГ ОЛМОС ТАЛҚИНЛАРИ

Таҳлил йўсинлари, эстетик талаб ва принциплар

“Бугун ёзувчилар кечаги кунларда нималар бўлганини қайта баҳолаш ва англаш йўлидан боряптилар, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров “Ҳаё – халоскор” китобидаги “Таржиман ҳол чизгисен”да. – Тарихни теран билиш, миллатни тушуниш, уни ижтимоий қарахтликдан халос қилиш, унга эркинлик ва мустақиллик ғояларини сингдириш – ёзувчиларнинг бутун эътибори шунга қаратилган... Бадийий усулларни янгилаш, янгича “ғарбча” фикрлаш майллари ҳам анча кучли намоён бўлмоқда”¹. Ушбу мушоҳада-муҳокамалар Иброҳим Ғафуров адабий фаолияти учун ҳам тўқис тааллуқлидир.

Очиги, бизда танқидчининг қадрига кўп ҳам етилавермайди. Ваҳоланки, адабий танқидсиз бадийий адабиётнинг қадди-бастини тўлик кўрсата олмаймиз. Тасаввур қилиш ҳам қийин. Шу муносабат билан рус адиби А.П.Чеховнинг бир фикрини эслаш ўринли: “Қанчадан-қанча ажойиб, бетакрор ёзувчилар номинишонсиз унутилиб кетди. Бойси, уларнинг ижодини муносиб баҳолайдиган танқидчилар топилмади. Менинг бахтим ҳам шундаки, ўз танқидчиларим бор”². Аслида, адабий танқидсиз, танқидчисиз адабиёт ўз холича яшайверади, деган тасаввурлар ҳам йўқ эмас. Танқид-

¹ Иброҳим Ғафуров. Ҳаё – халоскор. Манеуралар, бадиялар, адабий-танқидий эсселар, публицистик асарлар. – Тошкент, Шарқ, 2006. 6-бет.

² Чехов о литературе. М., ГИХЛ., 1955. – с. 287.

чи, бадий асарнинг, адиб ижодининг пилигини бир баҳя кўтариш билан кифояланмайди. Айтайлик, ерда битта тош ётибди. Танқидчи шуни қўлига олади, то-залайди, чанг-губорлардан халос этади; кейин канака эканлигини бизга кўрсатади. Кўрамизки, у мавзолейларни безайдиган бир мрамар тош экан.

Танқидчи шунақа. Ҳаёт хархашалари ичида қолиб кетган адибни олиб чиқиб, эл-юртга кўрсатади, танитади. Унинг хизматлари шунақа, олийжаноб. Белинский бўлмаса Пушкин, албатта, буюк ёзувчи сифатида асарлар оша яшаб қолаверарди. Лекин, мунчалик танилмаган бўларди. Унинг буюклигини ўз вақтида биринчи бўлиб айтган Белинский бўлади. Пушкиннинг буюклигини бировлар тушунган, бировлар тушунмаган бўларди. Шунинг учун маънавият тарихида адабий танқиднинг, танқидчининг ўрни, аҳамияти бекиёс. Айтайлик Гегел, Гердер, Белинский, Добролюбов, Бахтин, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Матёкиб Қўшжонов, Озод Шарифиддинов сингари мутафаккир мунаққидларнинг хизмати ёзувчиникидан кам эмас.

Танқидчида, бадий асар ёзмаса ҳам, ёзувчилик диди-салоҳияти бўлиши лозим, дейди Иброҳим Гафуров. Яна, устига-устак, олим бўлиши шарт. Бу – икки шахснинг бир одамда мужассамланиши дегани. Бу – мутафаккир олимликнинг бош белгиси. Бу – асарни таҳлил қилишдаги, адабиёт ва адабий жараён, ёзувчи ва умуман, сўз захматкашининг ижодий меҳнати ҳақидаги тафаккур маданиятида, деб билади. Шу ўринда И. Гафуровнинг танқидчи сифатидаги бош принципи зухур топаётгир.

Иброҳим ака танқидчиликни адабиёт илмининг “серғалва” соҳаси эмас, аксинча, сўз санъати деб билади. Танқидчининг вазифаси фақат танқид қилишдан

ибораг эмас. Ўз адосини тополмаган асарлар танқид қилинади. Ижтимоий-эстетик вазифасини адо этган асарларни халққа танита билиш, эл-юртга кўрсатиш, тарғиб-ташвиқ эта олиш, моҳиятини китобхонга етказиш лозим, деб билади. Танқидчиликни ижтимоий-эстетик тафаккурнинг ажралмас, таркибий бир бўлаги, деб тушунади. Абдулла Қаҳҳорнинг шунга ҳамоҳанг бир гапини Иброҳим ака кўп бор таъкидлайди: “Ёзувчи асарида дилидаги ҳамма гапини айтолмайди. Агар ҳамма гапини гапириб, юрагини тўкиб ташласа – асарини бузади. Шунинг учун танқидчининг вазифаси ёзувчи чала айтиб кетган гаплар пилигини бироз кўтариб қўйиш. Шу тариқа адибнинг айтган ва айтмоқчи бўлган гапларини ярақлатиб кўрсата билиш”. Демак, танқидчи бадий асарнинг айтилмаган таг маъноли гапларини ҳам кўтариб бериши, ним косодаги тагдор кўмма маънолар моҳиятини айта билиши, мазмунини очиб бериши лозим.

Абдулла Қаҳҳор танқидчиликни кўрпа қавишга ўхшатган экан. Одатда, кўрпа қавилганда игна иш беради. Пахтанинг кўпроқ тушган баландроқ жойи камроқ жойи билан текисланади. Танқидчи ҳам бадий асарнинг айтилмаган таг маъноли гапларини кўтариб бериши, баланд жойининг мазмунини эса очиб бериши керак. Хуллас, асарнинг моҳиятини ўқувчига етказиш керак. Иброҳим ака адабий танқидчиликни шу маънода тушунади. Аввало кишининг бошига мушкул кунлар тушмасин. Одамнинг бошига бирон-бир қийинчилик тушган пайтда яқин дўстнинг маслаҳати қанчалик асқатса, Иброҳим ака учун адабий асарлар ҳам шунчалик аҳамиятли. Бирон-бир асар ёки ёзувчи ижоди ҳақидаги иши юришмай қолса, Навоийни, Достоевскийни, Ойбекни варақлайди. Шу захоти жумбокни ечгандек, жўягини топгандек бўлади. Хусусан, Абдулла Қаҳҳор

хикоялари, Темур Пўлатов киссалари ва умуман, бадний махорати ҳақидаги ишда (“Қалбнинг адабий доираси”, 1-мақола, “Замонавийлик, ривоят ва ҳаёт”, 2-мақола) Достоевский ва Белинскийнинг эстетик қарашларига кўп мурожаат қилганлигини пайқаш мумкин. У ёзаётган ишига алоқасиз асарларни ўқиса ҳам барибир йўл-йўрик кўрсатиб тургандек бўлишади. Булар бежиз эмас. “Нега десангиз, китобнинг мағзи доимо миянинг мағзига айланади. У миянинг сонсиз-саноксиз хотира хужайраларини кутлуғ билим билан тўлдиради ва одамнинг борлиғига маданий бир шуъла ташлайди”¹.

Хўп, ушбу ҳолатни қандай тушуниш мумкин. Бу, чамаси, мулоҳаза-муҳокама, фикр юритишдаги, асарга ёндошишдаги яқинлик билан изоҳланса керак. Юксак бадииятнинг доимо ўзига жалб қилишлиғига сабаб – уларда катта бир дард бор. Бу – ижтимоий дард, адабий дард, фалсафий ва умуман, ҳаёт дарди. Эҳтимол, ўша дард Иброҳим акага юккан бўлса ажабмас. Чунончи, Эркин Воҳидов билан иккисини яқинлаштирган сирли куч – бу дардчиллик бўлса керак. Яъни, гўзаллик билан хунукликни, эзгулик билан разолатни, садокат билан хиёнатни ва ҳ.к. – тушунтиришдаги муштараклик билан изоҳланса керак. Қайси мавзуда суҳбатлашишмасин, гап айланиб адабиёт орқали айтилиши мумкин бўлган дардли масалаларга келиб тўхтайтиди (“Адабиёт – бирлаштирувчи куч” суҳбатида қузатилганидек). “Яқин-яқингача мендан шеърият нима, деб сўрасалар, гўзал фикрнинг гўзал ифодаси, деб жавоб берардим. Бу жавобим шеъриятнинг жамият ҳаётидаги қурашчан вази фасини тушуниб етмагандан ёки шеърнинг ҳақиқат садоси, дардли юрак нидоси эканини билмаганимдан

¹ Иброҳим Фафуров. Юрак – аланга. Адабий ўйлар, мақолалар. Тошкент, 1979, 5-бет.

эмас, менинг руҳимга балки гўзаллик олами яқинроқ бўлганидандир; болалиқдан шарқ шеърларига оғушта бўлганимдан, шарқ шеърляти руҳида тарбия топганимдан бўлса керак”¹.

Мана, Эркин Воҳидов асарлари бугунги маънавий-ақлий талабга тўлиқ жавоб берапти. “Рухлар исёни”, “Истамбул фожиаси”, “Нидо” ва ҳ.к. асарларини айтиш мумкин. Булар – ҳаёт оқими хусусидаги дардчилликдан; жамият ва инсон тақдири ҳақида доимо ўйлайдиган, фикр юритадиган Эркин Воҳидовдек инсон ва адиб билан маслакдошлик, кадрдонлик, ҳамфикрлик бахти Иброҳим Фафуровнинг яна бир омади бўлса керак.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, ҳақиқий олим ўзи ўрганаётган объектнинг бевосита таъсирига тез берилади. И.Фафуровнинг ҳар бир тадқиқоти ва мақолаларида ана шундай таъсирнинг ёруғ белгиларини кўрамыз. Хусусан, “Ҳаётнинг тоза кўзгуси” тадқиқотидаги тил ифодаси Пиримқул Қодировга яқин. Пиримқул Қодировнинг характер яратишда тилидаги шираликни, жозибани англаш иштиёқидан бўлса керак, тадқиқотдаги жумлалар ҳам Пиримқул Қодировнинг ифодаларига ўхшаб кетади. Ҳамид Фуломнинг қахрамон психологиясини яратишдаги тили ва ифодаси эса ўзгача, бошқа олам. Бу – яна адибнинг тафаккур тарзи билан белгиланади. “Ёруғлик қуёши” тадқиқотидан эса адибнинг олимга кўрсатган таъсирини нафақат ифода усулларида, энг муҳими, илмий-бадний тафаккур табиатидан ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Иброҳим Фафуров тадқиқотлари, мақолалари ифодасининг табиийлиги билан эътибор қозонади. Яъни, фикр оддий ва содда йўсинда ифодланади. Фикрлар қулоғи буралмайди, юзига упа-элик

¹ Иброҳим Фафуров. Ўттиз йил изхори. Адабий ўйлар, мақолалар. Тошкент, 1987, 155-156-бетлар.

суртилмайди, мураккаблаштириш холлари кўринмайди. Зеро, фикрни мураккаблаштириш сунъий равишда илмийлаштиришга ўхшаб кетади; ундай тадқиқотларни ўқувчи ўқиши кийин. И.Ғафуров асарларида илмий терминлар ўринлими, ўринсизми, қалаштириб ташланмайди. Фикр тақозо этган жойдагина илмий терминлар узукка тушган кўздек яраклаб кетади. И.Ғафуров асарларининг ўқишлилик сирларидан бири – бу фикрлаш тарзининг бадиий тафаккурга, ёзувчиликка яқинлигида. Хусусан, мавҳум фикр юритишдан кўра конкрет асарлар асосида фикр юритишни яхши кўришда. Бу – И.Ғафуров ижодининг бош йўли, услубий изланишларининг асосини ташкил этади.

Ёхуд, Иброҳим Ғафуровнинг шеърятга оид адабий ўйлари, мақолаларини олиб кўрайлик. Чунончи, Зулфия шеърятининг бадиий нафосати (“Юракдаги ўт – шеърга айланади”), айтайлик Р.Бобожонми, Шукрулло ёки Шухрат, А.Орипов шеърятни таҳлилдан ажралиб туради. Ёки “Қалбнинг кимё тоши” асарида А.Қаҳхорнинг “Мастон” ҳикоясини таҳлил қилиш методи “Даҳшат”ни ёритишдан фаркланади. Ҳар бир асар ёзувчидан янгича методни, янгича бадиий тафаккурни, янгича услубни талаб қилганидек, танқидчидан ҳам янгича ёндошишни, янгича таҳлил услубини тақозо этади. Шу боисдан И.Ғафуров услуб жиҳатидан бой объектларни ўрганади. Адабиёт материали услубан қанчалик хилма-хил бўлса, бу танқидчининг шунчалик ютуғи. Бир-икки ижодкор фаолиятини ўрганиш билан кифояланиб қоладиган танқидчиларнинг чекланганлиги ҳам шунда. Иброҳим аканинг ютуғи эса ана шу адабий материал хилма-хиллигини “ҳазм қила билишда”. Бу нарса, уларни фарқ қила олишда кўринади. Агар уларни фарқловмай, маълум андозалар билан ёндошилганда мақсадга

эришолмаган бўларди, албатта. Иброҳим ака ХХ аср бошидан ҳозирги кунгача Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғуллом, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Ҳ. Ғуллом, А. Мухтор, Р. Бобожон, Э. Воҳидов, А. Орипов, М.Аъзам каби бир неча авлод ижодкорларининг бадиий маҳорати бўйича алоҳида-алоҳида тадқиқот-мақолалар яратишга эришди. Яъни, бадииятимиз пешволари ижодини бир қадар ўрганишга муваффақ бўлди. Ушбу изланишларни ўзбек насри ҳамда шеърятининг жанрлари тарихи ва назариясини яратиш йўлидаги қутлуғ самаралар дейиш мумкин.

Мунаққиднинг адабиётга қўшган ҳиссаси биринчи галда унинг эстетик қарашлари орқали намоён бўлади. Хусусан, Иброҳим акадаги танқидчилик фазилатлари ичида энг қимматлиси – адабий жараён ва бадиий асарлар ҳақидаги мулоҳазаларининг объективлиги, теранлиги, ҳаққонийлигидир. “Гўзалликнинг олмос қирралари” (адабий ўйлар, 1964) асаридан бошлаб “Ҳаё – халоскор” (2006), “Мангу латофат” (2007) тадқиқотларигача ана шу фазилат балқиб туради.

Бадиият – бош мезон. Бу – ижодкорнинг барча асарларидан, адабий жараёндан, адабиёт ривожининг муайян босқичидан келиб чиқадиган маъно. Иброҳим аканинг бадиий ижод намуналарини, сўз санъаткори фаолиятини, адабиётнинг ижтимоий-эстетик аҳамиятини белгилашдаги бош принципи ана шунда. ХХ аср адабиётининг Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳхор, Максуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Шухрат, С.Аҳмад, Э.Воҳидов, А.Орипов сингари ёрқин намояндалари ҳақидаги, ХХ аср ҳамда истиқлол адабиётининг ривожланиши хусусиятларига оид ўнлаб китоблари, рисоалари, беш юздан зиёд мақолалари фазилатини белгилаб келмоқда.

Мунаққид эстетикасининг табиати бир катор фазилатлари, белгилари билан ажралиб туради. Хусусан, ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланган маъно кирраларини, бадиий-эстетик аҳамиятини очиб бериш, ифода гўзалликларини асослаш ва шу тарика маънавий кашшоқликка қарши курашиш Иброҳим аканинг умр мазмунига, эътиқодига айланган. Ижодкор шахсияти билан ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқатнинг уйғунлигини англаш, мағзини идрок-ифода этиш адабий-танқидий қарашларининг меҳварини ташкил этади. Шу маънода “Ям-яшил дарахт”, “Лириканинг юраги”, “Ёнар сўз”, “Усмон Носир”, “Она юрт куйчиси” (Миртемир ҳақида), “Дил эркинлиги”, “Юрак – аланга” сингари теран тадқиқотларини алоҳида таъкидлагим келади. Улар Иброҳим ака эстетик қарашларининг етакчи хусусиятларини кўз-кўз этиш билан баробар танқидчиликда эстетик таҳлил маданиятининг шаклланишида муҳим ўрин тутди.

Иброҳим Ғафуровнинг бадиий асарга, санъаткорнинг ижодий изланишларига ёндошадиган ўзига хос таҳлил йўсини, эстетик талаб ва принциплари бор. Хусусан, бадиий асар Иброҳим ака учун, аввало, санъат намунаси; сўз санъатининг гўзаллик ходисасидир. Абдулла Қодирийдан бошлаб Хуршид Дўстмуҳаммадгача, Ойбекдан эътиборан Эркин Аъзам, Эркин Усмонгача, Зулфиядан тортиб то бир неча авлод ижодкорларининг бадиий маҳорати ана шу нуктаи назардан ўрганилади. У адиблар бадиий дунёсига шўнғиб, унга сингиб кетгандек бўлади. Улардан ижтимоий, фалсафий, бадиий-эстетик, маърифий, ахлоқий маъно дурларини тегириб чиқади. Бадиий асарларнинг ана шу ёруғ таъсири олимнинг таҳлил ва тадқиқ услубига ҳар гал ўзига хос ўзгаришлар киритганлигини кўриш, кузатиш мумкин.

Хусусан, И.Ғафуровнинг поэтик сўз санъатига оид барча асарларидан шеърый тафаккур лағофати уфуриб туради.

И.Ғафуров асарларининг ўқишлилик сирларидан бари – бу фикрлаш тарзининг бадиий тафаккурга яқинлигида дедик. Конкрет асарлар хусусида шоирона завқ билан мутафаккирона фикр юритишни яхши кўришлигида. Бу – Иброҳим Ғафуров илмий ижодининг бош йўли, услубий изланишларининг асоси. “Прозанинг шоири” монографиясидан Саид Аҳмад насрининг олимга кўрсатган таъсирини нафақат ифода усулларидан, энг муҳими, илмий-бадиий тафаккур тарзидан ҳам кузатиш мумкин. Яна, И.Ғафуров тадқиқотлари ифодасининг табиилиги ва самимийлиги билан эътиборни тортади. Мушоҳада-муҳокамалари бурама, жимжимадор эмас. Оддий, содда ва шу баробарида бадиий нафосат туйғуси билан йўғрилган. Шу жиҳатдан Максуд Шайхзода асарларининг таҳлил йўсини Миртемир шеърый таҳлилидан ажралиб туради. Ёки Усмон Носирни ўрганиш усули Зулфия бадииятини текшириш тарзидан фаркланади. Ҳар бир адабий асар ёзувчидан янгича бадиий тафаккурни, янгича услубни талаб қилганидек танқидчидан ҳам янгича таҳлил услубини такозо этади. Шу боисдан Иброҳим ака ёркин услубга эга бўлган истеъдодларни ўрганади. Иброҳим ака фикрни далиллаш санъатини юксак эгаллаган. Чунончи, “Прозанинг шоири” ижодий очерки-монографиясида Саид Аҳмад асарларини шахсияти, дунёқараши, эстетик ғоялари билан уйғунликда ўрганади. Бунда Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ижодидан инган ёруғ шуъларни, бош маънони очишда пластик тасвир туйғуларини қанчалик ақс эттира олганига диққат қаратади. Саид Аҳмаднинг Абдулла Қаҳҳор даражасидаги маҳорат белгиларини шу тарика кўрсатади. Иброҳим Ғафуров Саид

Ахмад прозасининг адабий-маданий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини кайд этаркан, илдизлари Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаххор насрига бориб боғланади, дейди. “Лекин, унинг прозаси на А.Қодирий, на А.Қаххор ва на Ойбек насрига ўхшайди. Яъни тугал ўхшашлик йўқ. У мустақил ҳодиса... От изини той босади. Бу излар, аввало, С.Ахмад прозасининг ички жозибасида ўз аксини топади. Росмана айтганда, Саид Ахмад прозасига Ойбекдан ҳатто порлоклик ва лиризм, Абдулла Қаххордан лўндалик ва ўткирлик, Абдулла Қодирийдан пластик тасвир туйғуси ўтган. Бу “ўтишлар” айниқса унинг “Уфқ” трилогиясида яққол кўзга ташланади. У С.Ахмад ижодини ҳодисага ва ҳодисадан ўта мактабга айлантирган китоб”¹.

Ҳаётдаги, воқеликдаги гўзаллик тушунчалари, тасаввурлари билан бадиий асарларда акс этган аклий-ахлокий гўзаллик талқинлари ҳамиша катта кизикиш уйғотади. Ёруғликдек ўзига тортаверади. Айнан ана шу ҳодисани тушуниш ва тушунтиришда мунаққиднинг ўзига хос тафаккур тарзи, идрок-ифода маданияти намоён бўлади.

Иброҳим Ғафуровнинг “Гўзалликнинг олмос қирралари”, “Ёнар сўз”, “Лириканинг юраги”, “Ям-яшил даҳраҳт” сингари ўнлаб рисолалари бадиий сўз эстетикасига бағишланган. Ижодкорнинг бадиий дунёсини ифода этувчи рамзлар, тимсоллар силсиласини англаш ва уни шоирона услубда тушунтириш учун юксак дид эгаси бўлиш керак. И.Ғафуровни адабиётимиз илмининг шоири, деб бежиз айтишмайди. У бағоят инжа эстетик савия соҳиби. Олим “Минг бир кеча”нинг сеҳрли эртаклари, хусусан, “Али бобо ва қирк қароқчи” хақида сўйларкан, ёзади: “Аввал сўзларни сирли хазиналарнинг

¹ Иброҳим Ғафуров. Прозанинг шоири. Ижодий очерк. Тошкент, 1981. 4-бет.

қалити деб қабул қилган бўлсам, кейинроқ уларда чуқур бир рамз бор каби туюлади. Мен инсоннинг маънавий хазиналари учун бадиий тафаккурнинг сўзи мана шундай қалит эканлигини тушундим. Сўзларда инсон тафаккурининг алангаси бўлади. “Сим-сим...”ни эслашингиз билан хотирангизда майин ва сира ўзгармас нурли бир чирок ёнади. Мен ўқиган асарларимда шундай сўзларни топсам, ёнар сўз шу бўлса керак, деб суюндим”¹.

Шу ўринда қадимги Шарқ эртакларидаги бир афсона ёдимга тушади. Эмишки, булутларга тўш уриб кўк узра чаппар ураётган Қушча бир зумга қотиб қолибди. Қават-қават осмонлар бағридан отилиб чиккан сирли бир овоз шиддат билан учиб келиб Қушча қаршисида такка тўхтабди. “Ичингдаги сир-салоҳият мен бўлман, бағрингга ол”, дебди у. Қушча овозни икки ямлаб бир ютиб юборибди. Овоз ўзининг кош-кўзлари, боши, қўл-оёқлари, қанотлари билан тириклайин Қушча вужудига сингиб кетибди. Шу аснодан у Қушча вужудида яшай бошлабди. Бурро, бийрон, сержило тилига айланибди.

Овознинг сеҳрли мўъжизакорлигини қарангки, у ўсиб-улғайиб Қушча киёфасини буткул ўзгартириб юборибди. Парвозидан тортиб сайроқи оҳанглари ҳам ўзгача сирли-мўъжизакор маъно касб этибди. Унинг овоз тўлқинлари бир-бирини асло такрорламас экан. Ҳар гал овоз берганда шашти-шиддати, оҳанги мутлақо янгилиги билан такрорланмас мазмунга эга бўлаверибди.

Адабий асарнинг бадиияти, сеҳрли жозибаси ҳам шунақа. Мунаққиднинг бадиий асар нафосатини ўрғаниш, тушуниш ҳамда англатишдаги ҳолатини мўъжизакор Қушчага киёс этгулик. Боиси, у қандай усуллар, воситалар билан бадиий асар гўзаллигини кашф этиш-

¹ Иброҳим Ғафуров. Ёнар сўз. Адабий мақолалар. Тошкент, 1973. 2-бет.

га интилмасин, ундаги серкатлам маънолар мохиятини тўла-тўқис ифодалаб бердим, деб айтолмайди. Бир умр бадий комил асарга ҳамкор, ҳамнафас яшайди. Ботинидаги ички овози, зохиридаги каноти бўлиб қолади. Адабий асарнинг интеллектуал кувватини, хиссий салоҳиятини ақс эттиришга уринади; янги-янги ифода имкониятларини топишга интилаваради.

Шу боис, кайси авлод унга бош урмасин, ўз савияси даражасида маънавий-интеллектуал ташналигини кондиради. Асл бадиият намуналари асрлар оша ёмби ёғдусини таратиб тураверади. Ҳар бир муҳиб, ҳар бир авлод қалбига файзиёб ёруғлигини олиб кираверади. Хоҳ Яссавий ёки Навоий, хоҳ Шекспир ёки Чўлпон бадииятими, асрлар оша бокий яшаб қолишлигининг боиси ҳам шунда. Ҳар бир тарихий давр авлоди ўз сажия-салоҳияти даражасида буюк бадиият гўзаллигини тадқиқ этишга, маънолар уқишга ташналик сезаверади.

Ҳар қандай мафкуралар измидан, даврнинг ўткинчи хою ҳавасларидан баланд бўлганлиги боисидан танқидчилик уни “юксак”, “буюк”, “истеъдодли”, “ёруғ”, “порлок” ва ҳ.к. сифатлар билан улуғлаб келади. Маънавий эҳтиёж шунчалар ҳадсиз-ададсизки, асл бадиият манбалари шунчалар кўпки, биз ёлғиз Яссавий ёки Шекспир, Лев Толстой ёки Достоевский, Блок ёки Чўлпон ва ҳ.к. очган булоқлардан сув ичиш билан кифояланиб қолмаймиз. Ташналигимиз буткул конди, деб қониқиш сезмаймиз, тўқис қаноат ҳис этмаймиз. Ушбу булоқларга қайта-қайта бош урарканмиз, ҳар гал ўзгача сурур, ўзгача фарахбахш роҳат, завқ туйғуларини туяверамиз. Шу маънода, маънавий-интеллектуал эҳтиёжларимиз янги-янги булоқларни кашф этишга табиий зарурат сезади. Шу боисдан Европа ва Лотин Америкаси, япон ва хитой, араб ва хинд, рус ва Амрико адаби-

ётларидан, жаҳон бадиияти булоқларидан озукланишга ташналик сезаверамиз.

Ҳар бир ижодкорнинг қалб булоғи бетакрор, инжу сувлари бир-бирига ўхшамайди, бири иккинчисини тақрорламайди. Иброҳим Ғафуров бадий сўзни ўта нафис ва ҳассос ҳис этади. Мунаққид эстетикасида бадий талқинига кўра ўқувчида кечинма, фикр уйғотган ҳар қандай сўз ҳам гўзаллик намунаси. Қачонки, сўзлар инсоний қадриятлар ҳимоясига, тараннумига айлансагина умумбашарий мазмун касб этади. Гўзаллик тимсоли сифатида авлодлардан-авлодларга, даврлардан-даврларга, кўнгиллардан-кўнгилларга ўтаверади. Маданиятларни юксалтиришга хизмат қилаверади. Саид Аҳмаднинг “Иқбол чироқлари”, “Муҳаббатнинг туғилиши”, “Муҳаббат” сингари ҳикояларини таҳлил этаркан, ёзади: “Бундай асарларда кишиларнинг маънавий дунёси асар воқеаси ичига шундай сингдирилган бўладики, китобхон воқеадан мутаассир ҳолда, ундан келиб чиқувчи ғояни сўзсиз қабул этганини ўзи сезмай қолади. Гўзаллик бора-бора унга таъсир қила боради; аммо ҳали ҳам таассуротини аниқ бир фикр орқали ифода қила олмайди. Фақат яширин маънавий таассуротнинг ўзиёқ унинг юрагида доимо сақланиб қолади: муборак ҳис!”¹

Кўринадики, воқеликдан олинган таассурот бизда аввало ҳиссиёт уйғотаётир; юрагимизга таъсир кўрсатиб, муайян фикр кўзгаган ўша омил онг-шууримизда чиройли нарса ёки ҳолат ҳақидаги тасаввуримизни бойитади, тушунчамизни кенгайтиради. Демак, бадий сўз латифлик хусусиятига эга бўлгач, турфа кечинма ва фикрлар уйғотади. И.Ғафуров бадий сўзнинг ҳиссий

¹ Иброҳим Ғафуров. Гўзалликнинг олмос қирралари. Адабий ўйлар. Тошкент, 1964. 101-бет.

ҳамда фикрий гўзаллигига алоҳида урғу беради. Сўз табиатидаги кечинма ёки ўй-мушоҳадаларни аниқ, тиник, жонли ифодалар экан, ҳиссий тафаккурнинг қанчалик теша тегмаган, оҳорли эканлиги кўз ўнгимизда гавдаланади. Яъни, кўркам кечинмаларни, теран тафаккурни акс эттириш баробарида бадиий сўзнинг ўзи ҳам гўзал маънодорлик касб этади.

Ана шу гўзалликнинг маъно кирралари шунчалар шаъшадорки, улар Иброҳим Ғафуров тадқиқотларида бирма-бир ўзлигини кўрсата боради. Хусусан, айталик, таҳкир ёки ҳақоратми, ўлим ҳолати ёки жон таслим этиш талвасаси-ғарғарасими, бадиий сўз шундай фожиий воқеа-ҳодисаларни ва бошқа хунук, бадбин, чиркин ҳолатларни ҳам тасвирлашга мажбур. Бу – унинг вази-фаси. Ва лекин, бадиий сўз ўз бурчини шунчалар холис, нафис ва жонли адо этишга эришадики, тасвир объекти қанчалик нохуш бўлмасин, ифода гўзаллиги бизда ҳайрат уйғотаверади. Тасвир объектига нисбатан нафратимиз, ғазабимиз кўзгалса-да, бадиий сўзнинг жонли манзарадорлиги, аклимизни, кўнглимизни ёруғликка чулғайди. Ана шу тахлит бадиий сўз гўзаллиги теран маънодорлиги ила эстетик таъсир қувватига, ижтимоий аҳамиятга эга. Иброҳим Ғафуров тадқиқотларидаги эстетик таҳлилнинг ўзига хослиги, нафислиги, аҳамияти ҳам ана шунда. “Саодат фалсафаси”, “Тонг тукқан шеърият”, “Эрк масъулияти”, “Шеъриятга садоқат”, “Ғоялар ва қахрамонлар”, “Зулфия ҳақида уч мақола”, “Адабий қахрамонларга мактублар” сингари ўнлаб тадқиқотлари ушбу кузатишларимиз тасдиғидир.

Сўзнинг бадиий-эстетик таъсир кучи, аҳамияти ифода воситалари тасвир гўзаллиги билан чекланиб қолмаслигидадир; моҳиятан, ҳаётдаги гўзалликнинг ўзи бўлиб қолишидадир. Санъаткор кўзлаган муай-

ян ижтимоий-эстетик мақсадга эришишда тасвирланаётган объектдан ҳам юксакроқ маъноли гўзаллик тимсолига айланишидадир. Иброҳим Ғафуров бадиий сўзнинг эстетик салоҳиятини шунақа баланд пардаларда тушунади. Сўзнинг юксак бадиийлик салоҳиятини ўқувчига ҳам шу тахлит шоирона йўсинда англантишга эришади.

Далиллаш санъати

Абдулла Қаххорнинг баъзи адиблар ҳақида “улар маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ёзувчилар” деган гапини И.Ғафуров тез-тез эслаб туради. Шунга монанд, маҳаллий танқидчилар ҳам кейинги йилларда кўпайиб кетди. Уларнинг адабий асарга, адабий жараён ходисаларига назар ташлайдиган ўз “чўкки”лари бор. Бадиий асарларга, ижодкорлар фаолиятига баҳо берадиган “тоғора” – ўлчовлари бор. Ана шу “тоғора-мезон”ларга тўғри келмаган асар ҳам, адиб ҳам танқид ўтида жизғинак бўлади. Ваҳоланки, адабий ҳодисалар ҳеч қачон у ёки бу танқидчи қулочидаги “тоғоралар”га сиғган эмас.

Бадиият – бош мезон. Бу – ижодкорнинг барча асарларидан, адабий жараёндан, адабиёт ривожининг муайян босқичидан келиб чиқадиган маъно. Иброҳим Ғафуровнинг бадиий ижод намуналарини, санъаткор фаолиятини, адабиётнинг ижтимоий аҳамиятини белгилашдаги бош принципи ана шунда. У “Аниқлик ис-таб” (1959 й.) мақоласи билан адабиёт даргоҳига кириб келди. Илм даргоҳига қадам қўйганда 22 ёшда эди. Мактаб таҳсили, ТошДУ сабоқлари катта ҳаёт остонасида унга йўлдош эди. Яна, бадиий адабиётга чуқур меҳр-муҳаббат, сеҳрли сўз мўъжизаларини кашф этишга бўлган адоқсиз иштиёқ ҳамроҳ эди. Китобга меҳр, ҳаётни билишга, одамларни тушунишга интилиш, сўз

санъатига нисбатан ошуфталик И.Ғафуровни серзахмат илм ва бадиий ижод дунёсига етаклаб келганди. Ҳар бир бадиий асар, адабий мақола – бу адабиёт орқали, илм орқали табиатни, жамиятни, одамларни тушуниш ҳамда тушунтириш шакллари билан бирга айланди. И.Ғафуровнинг илк мақоласи билан (1959 й.) илмий трилогияси (“Ҳаё – халоскор”, “Мангу латофат”, “Паривашлар мажлиси”) (2010) орасида салкам 50 йиллик – ярим асрлик муддат бор. Бир навқирон умрнинг ўзлигини тўла-тўқис намоён этиш даври бадалида ўттиздан зиёд китоблари, беш юздан ортиқ илмий-назарий, таҳлилий, оммабоп мақолалари, бадиалари, мансуралари ўзбек, озарбайжон, козок, тожик, рус ва хорижий тилларда бошилиб чиқди. “Сияние слова: думы о современной узбекской литературе” китоби Бокуда чоп этилди. (Я.Қосумов таржимаси, “Язичи” нашриёти, 1979).

Олим асарларини моҳиятан тўрт йўналишга бўлиш мумкин: биринчиси – бадиий сўз эстетикаси ва санъаткор маҳорати; иккинчиси – бадиий маданиятларнинг ўзаро таъсирланиши ва ҳамкорлик алоқалари; учинчиси – мансуралар, бадиалар, ҳикоялар; тўртинчиси – адабий таржималар. Уларни яхлит ижтимоий-эстетик маъно бирлаштириб туради. Бу – бадиий СЎЗ ҳаёти, ақлий-ахлоқий камолотда тутган ўрни-аҳамиятини кашф этишдан иборат.

Иброҳим Ғафуров дастлабки изланишлари биланокнозик бадиий диди, юксак адабий савияси, эстетик қарашлари шакланган олим сифатида ўзлигини танитди. Олимдаги нафис бадиий диднинг ниш уриши, эстетик туйғунинг куртак тугиши ва шаклланиши оиладаги муҳит билан (онаси, ходаларининг сўзни заргарона хис қилиши, ҳар бир гапида байт, мақол-маталлар билан сўзлашлиги), китоб кадри, мактаб муаллимлари, дорил-

фунундаги устозлар, адабий суҳбатлар – бир сўз билан айтганда, ижодий шароит таъсирида камол топди. Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Машраб асарлари таъсири, “Равшанхон”, “Кунтуғмиш”, “Нигор ва Замон”, “Бобо Равшан”, “Юсуф Аҳмад” сингари дostonлар сабоғи билан боғлиқ кечди. Университетдаги ўқиш-ўрганишлар, изланишлар, суҳбат-мулоқотлар И.Ғафуров шахсиятида куртак туккан эстетик туйғунни шакллантириб, юзага чиқарди. Адабий-танқидий ўзанга, бадиий-эстетик йўналишга солди. Жаҳон классикасидан (Виктор Гюго, Лев Толстой, Пушкин, Гогол, Достоевский, Камю, Фрейд, Конфуций ва х.к.) озикланиш, Шарк бадииятидан (Навойи, Бедил, Ҳофиз, Румий, Тҳакур, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода ва х.к.) баҳрамандлик, уларнинг бадиийлик мезонлари хусусидаги етакчи тамойиллар олим адабий-эстетик қарашларининг мағзини ташкил этди.

Чунончи, биринчидан, ижодкор ўз асарида ҳаёт ҳақиқатини исбот қилиши эмас, кўрсатиши лозим. Бунинг учун силлогизмлар (яъни, икки фикрни таккослаб, мантикий равишда учинчи фикрга – хулосага келиш) билан эмас, образлар асосида мушоҳада юритиши зарур. Бу – образли тафаккурдир. Иккинчидан, ҳаёт ҳақиқати адабиётнинг ўрганиш предмети экан, демак, ҳаққонийлик бадиий ижоднинг бош шартидир. Гўзаллик эса, ҳақиқат ва соддаликдан иборатдир. Адиб ҳаётни у қандай бўлса шундай, пардозламасдан ва бузмасдан тасвирлаши лозим. Олим англаб етган эстетик қредонинг учинчи шarti маъносига кўра бадиий асарга асос бўлган ғоя предметнинг қандайдир бирор томони-ни эмас, уни яхлитлигича қамраб оладиган конкрет ғоя бўлиши керак. Тўртинчидан, бадиий асарнинг шакли унинг ғоясига, ғояси эса шаклига мос бўлиши лозим.

Бешинчидан, фикр бирлигига шакл бирлиги мос тушиши лозим. Бу – бадий асарнинг ҳамма қисмлари яхлит бир бутунликни ташкил этиши лозим демакдир.

Иброҳим Ғафуров ўзбек адабиёти илмида шакланган бадий маҳоратшунослик мактабининг атоқли вакили. Ушбу мактабнинг ўзига хослиги, мунаққид эстетикасининг табиати бир катор фазилатлари билан ажралиб туради. Хусусан, ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланган маъно қирраларини, бадий-эстетик аҳамиятини очиб бериш, ифода гўзалликларини асослаш ва шу тарика маънавий кашшоқликка қарши курашиш олимнинг умр музмунига, эътиқодига айланди. Ижодкор шахсияти билан ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқатнинг уйғунлигини англаш, мағзини идрок ва ифода этиш – адабий-танқидий қарашларининг меҳварини ташкил этади.

Шу маънода “Дил эркинлиги”, “Мангу латофат”, “Ҳаё – халоскор”, “Лириканинг юраги” сингари асарларини, фикри теран тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Улар олим адабий қарашларининг етакчи хусусиятларини намоён этиш билан баробар танқидчиликда эстетик таҳлил маданияти ривожда муҳим ўрин тутди.

Адабий жараёнда дабдабабозлик, риторика, таклидчилик палак ёзган 60–70-йилларда Иброҳим Ғафуровнинг “Гўзалликнинг олмос қирралари” (адабий ўйлар, 1964), “Усмон Носир” (1967), “Жозоба” (1970), “Ёнар сўз” (1973), “Ўртоқ шоир” (1975) китоблари адабий-танқидий тафаккурни ловуллашиб юборган эди. Бадий асарни таниш, ўқиш, уқиш ва маъносини чақиш борасида илмимизда янги босқич бўлди. Адабий жараён ҳодисаларини гўзаллик қонуниятлари нуктаи назардан эстетик таҳлил қилиш, баҳолаш маданиятини қучайтирди. Олим тадқиқотларида катта бир дард бор.

Бу – ижтимоий-фалсафий, ва умуман, ҳаёт дарди. Халқ, миллат, жамият ҳақида ўйлайдиган, фикр юритадиган адиблару асарлар доимо диққат-эътиборида. Адабиёт орқали айтиладиган ҳаёт дарди, миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги билан боғлиқ масалалар, шахсни камол топтириш дард-ташвишлари – дардчил адиблар асарларида илгари сурилаётган бош маъно. Шу жиҳатдан И. Ғафуров асарлари таҳлил йўсини, идрок ва ифода тарзи билан ҳам бир-биридан фарқланиб туради.

Иброҳим Ғафуров фикрни далиллаш санъатини юксак эгаллаган. Мантиқий тафаккур орқали қиёсларга-бошқа асарлар ва ижодкорларга тез-тез мурожаат қилади. Мустақил нуктаи назарини исботлайди. Чунончи, Абдулла Қодирийнинг бадий маҳорати ёритилган мақолаларида – “Қодирий сири” тадқиқотида (Раъно ва Хайём) Шарқ классикасига, Робиндранатх Тҳакур ижодий тажрибаларига қўплаб мурожаат қилади; қиёсларга, чоғиштиришларга берилади. Абдулла Қодирийнинг бош маънони очишда бадий воситалардан қанчалик усталик билан фойдаланганига, бадийга қанчалик хизмат қилдира олганига диққат қаратади. А.Қодирийнинг Тҳакур даражасидаги маҳоратини шу тарика кўрсатади. А.Қодирий ўз маҳорати билан Тҳакур даражасидаги улкан санъаткор, деган фикрни илгари суради. Ана шу далиллаш асосида мунаққиднинг ўзига хос оригинал фикрлаш тарзи юз кўрсатади. Негаки, бошқаларга ўхшаб далиллаш мумкин эмас. Қай даражада далиллаш олиш мунаққиднинг профессионал маҳоратини ҳам белгилайди. Кичик ғоя ёзувчининг маҳорати туфайли катта ғояга айланади, – дейди И. Ғафуров. – Энди, катта мақсадлар бадий ифодадаги жўнлик сабабли арзиманган, майда ғояга айланиб қолиши ҳеч гап эмас.

Адабиётшунос олим ҳам ёзувчи, мусаввир сингари ижодкор. Унинг Одам ва Оламни билишга, англашга, тушунтиришга қаратилган ўз нуқтаи назари бор. Гўзаллик ва хунуқлик, дўстлик ва макр-риё, садокат ва хиёнат, эзгулик ва зулм-залолат сингари бокий масалалар минглаб йиллар давомида суяк суриб келади. Ҳозир ҳам бор, кейин ҳам бўлади. Ҳаётда ноҳақликлар, адолатсизликлар, бадбинликлар шунчалар болалаб кетганки, хиллари – кўринишлари шунчалар кўпки, бартараф этишга ижодкорларнинг куч-қуввати ҳам, қурби ҳам етмайди. Шундай экан, бошга тушганини кўз кўради, дегандек қўл ковуштириб ўтираверадими? Зулм-залолат, адолатсизлик кирдикорларига дош бериб, урганингиз ун оши, сўкканингиз сўк оши, дегандек мум тишлаб қолаверадими?! Йўқ, адибнинг, олимнинг ҳам ўз айтар сўзи, фаолият майдони бор. Бу – бир варақ оқ қоғоз. Мабодо, кўргуликлардан тўйиб кетиб, дод-вой солса, дарди дунёсини дастурхон қилса, уни хаёли фаромушликда айблашлари мумкин.

Шундай экан, адабиётшунос олим мақолалари, эсселари, суҳбатлари орқали ўз фикрларини англатади. Кўп холларда бадиий асарлар тахлили асосида ҳаёт – одамлар – жамият тўғрисидаги ўз ҳақиқатларини билдиради. Кўнглининг туб-тубида, нигоҳлар етмас авроқ-авроқларида асраган кечинма-мушоҳадаларини оқ қоғозга тўқади. У оқ қоғоз билан ёлғиз қолганда дил қулфи очилиб кетади; қалбининг катимларида яшириб келган асрорларини Сўзга топширади. Сўзлар энди ижодкор кўнглининг, олим маънавиятининг кўзгусига айланади.

Иброҳим Фафуровнинг биргина Абдулла Қодирий асарлари хусусидаги кузатишларини оладиган бўлсак, “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари асосида мозийга мурожаат этиш орқали гўзаллик туйғусини

тарбиялаш устувор. Абдулла Қодирий яратган қаҳрамонларини (Отабек, Қумушбиби, Раъно, Анвар) худди эртақлардагидек қабул қиладилар, дейди мунаққид. “...Отабек билан Қумуш, Раъно билан Анвар, уларни ташки оламга боғлаган муносабатлар, муомалалар, мулоқотларда... беғуборлик бор. Беғуборликни фақат эртақларда учратиш мумкин. Поклик, соддалик ва ҳалоллик бор – фақат эртақларда учратиш мумкин. Жўмардлик, тантилик, самимийлик бор – фақат эртақларда учратиш мумкин. Ўз сўзи ва эътиқодидан тоймаслик бор – фақат эртақларда бўлиши мумкин. Ўз даври, ўз муҳитининг ахлоқ ҳамда одоб рукнларига тобелик, бўйсуниш бор – эртақларда бўлиши мумкин”¹.

Олим қаҳрамонлар фаолиятига (қочиш, таъкиб, кек-ҳасад, қирғин-адоват, адолат учун тик туриб талашшиш ва х.к.) назар ташлаш баробарида китоблар кўнглини ўқийди. Ва яна Абдулла Қодирий романлари биз – китобхонлар кўнглини ўқийдигандек туюлади. Негаки, улар кўнглимиздан акс-садо топиб, ботинларга кириб кетгандек англашилади. Одам ўзи билан ўзи ёлғиз қолган асноларда дил доғида ковурилиб, жизгинак тортиб ўтиши мумкинми? Биргина синмас ҳақиқат бор: ёлғизлик ёлғиз Аллоҳга хос. Тўғри, банда жуфт яратилган. Ва лекин, у танҳо қолган асноларда мадақкори бор (Ёлғизнинг ёри Худо). Қодир Эгам бандасини ўз йўлига солади; табиат, жамият кучоғига йўллайди. Ўзига ўзини емиш қилмайди. Ҳаётдан, тирикликдан ўз насибасини юлиб олишга даъват қилади. Адолат, гўзаллик учун кураш йўлларини китоблардан, ҳаётдан уқишга ундайди; “Ўз йўлига” солади. И.Фафуров Абдулла Қодирий бадииятини Тхакур, Вальтер Скотт асарлари билан

¹ Иброҳим Фафуров. Қодирий сирини. “Саодат” ж., 1989, 9-сон, 8-бет.

тенг, ёнма-ён кўради. Уларда акс этган ҳаёт ҳақиқатларини бадииятнинг мумтоз мезонлари сифатида кузатади. Шафқатсиз тарих ҳақиқатлари, факт-маълумотлар ҳаққонийлиги бадиий асарлар умрзоқлигини таъминловчи бош омиллардир, дея уқтиради.

“Аччиқ фожиали ҳақиқат. Фақат ҳаётнинг тасвири қанча теран ва рост бўлса, у шунчалар гўзал эртақларга ўхшаб боради ва охири эртақка айланади. Абдулла Қодирий романларида тарихий даврда бўлиб ўтган тўқнашувлар, курашлар, адолатсизликлар билан адолатнинг юзма-юз келишлари жуда кескин бир тарзда кўйилади. Бу жиҳатдан Қодирийни инглиз тарихий романаписи Вальтер Скоттга жуда яқин кўраман. Вальтер Скотт романларини юрагингизни қисимлаб ўқийсиз. Романга киргандан бошлаб то тугатмагунча юрак юксак пардадаги тўлқинланишдан ҳеч пастга тушмайди. Қодирий романларида ҳам шундай”¹. Олим талқинида тарихий ҳақиқат бадиий гўзалликнинг олий кўриниши, кўркем ифодасидир, деган қараш етакчи. Мозий ҳақиқатлари шундай катта кучки, у бир умр сақланиб қолажак хотиралари билан нажиб. Яъни, онг-шууримиздаги тафаккур қувватини, кўнглимиздаги туйғу-кечинмалар маданиятини шакллантиради. Бу нарса жўнгина амалга ошиб қолмайди. Абдулла Қодирий романлари бизни тасвирланган тарихий давр мухитига олиб киради. Ўша олис мозий ҳаёти оғушида бирга яшаётганингни пайқамай қоласан. Одам ўзини бу очунда ўткинчи – чумолидек, бир ҳашаротдек ҳис этмайди. Аксинча, ўзида ғайриихтиёрий қувватни туя бошлайди. Тириклиги бадалида одамларга яхшиликлар қилиши, гўзалликлар яратиши, банда бир томчи сувдек тўкилса тупроққа шимилиб йўқ бўлиб кетадиган,

¹ Иброҳим Ғафуров. Қодирий сири. “Саодат” ж., 1989, 9-сон, 8-бет.

бадар унутиладиган ўткинчи нарса эмаслигини, Ўзи ҳам қадрият эканлигини англай бошлайди.

Инсон етти пушти – авлод-аждодлари қанчалик ёрқин шахслар бўлганлигини, ақл бовар қилмас моддий ва маънавий қадриятлар яратилганлигини билган сари ўз-ўзига эъзози орта боради. Одам насли шамолдаги тўзғоқ эмас; аксинча, улкан ҳаёт дарахтининг бир бўғини, новдаси. Ўз илдизларини билган сари кўнглидаги ғурур уруғи униб-ўсиб салобатли ифтихор дарахтига айлана боради. Қачонки одам ўзини қинддатнок, пўртанавор дарё тўлқинларида ҳис этса, қудратли силсилага мансублигини англайди. Энди уни ҳар ким ноғорасига ўйнатиб, йўриғига йўрғалата олмайди. Ким нима деса олдига тушиб лўкиллаб кетавермайди. У талотўп оломоннинг лакми лакқаси эмас. У ёрқин Шахс, банда қандай ҳаётни орзуласа, қандай яшамоқчи бўлса, аввало авлод-аждодлари кечмишини беш қўлдек билиши шарт экан. Ўз шажараси, халқи-миллати ўтмишини билмаган кимса илдизсиз каврак. Қовжирайди-колади.

И.Ғафуров тарихий асарлар мутолааси орқали гўзаллик туйғусини ўстиришга, тарбиялашга катта урғу беради. “...Мен Қодирий ва унинг романларини дунё адабиётларида ва умумдунёвий нисбатларда Вальтер Скотт ва унинг романлари ёнига қўйгим келади. Шарқона рангин ҳаёт. Шарқ одамлари, уларнинг турфа муносабатлари, муомала йўсинлари, қалб тепкилари, одоб-ахлоқ доиралари, маданий даражалари, ўта нозик ҳиссиётлари уммонлари ва шу уммонларнинг тинимсиз суратда мавжланиб, жимирлаб ётишларига кўра мен Қодирий ва унинг асарларини Шарқнинг ҳассос ва беадад донишманд адиби, серхаёл Робиндранат Тҳакурга, унинг гўзал асарларига қиёслагим, уларнинг ёнига қўйгим келади. Тҳакур ва Қодирий – булар қанчалар яқин

одамлар. Қанчалар ўхшаш сиймолар!” (“Саодат” ж., 1989, 9-сон, 8-бет).

Англашиладики, мунаққид Абдулла Қодирий романлари мисолида тарихий асарлар ўқувчининг инсон ҳақидаги тасаввур-тушунчаларини беҳад кенгайтириб юборишига диққатимизни қаратаётир. Инсон тирик экан, буюклигу ожизлик, юксаклигу тубанлик, фазилату иллатлар ёнма-ён яшар экан. Инсон ўз халқи тарихининг нурпош саҳифаларидан бохабар бўларкан, ўзи ҳам ана шу баланд маснадларга талпинаркан. Рухан ва аклан ўсишга майли, рағбати ортади. Бу – мустаҳкам маънавий асосни яратиш демакдир.

Тҳақур билан Қодирийни ўзаро киёслар экан, икки буюк сиймонинг инсонни тушуниши ҳамда тушунтиришига эътиборимизни кучайтиради. Адолат туйғусининг рухоний гўзаллик билан ҳаёт ҳақиқати уйғунлигига эришиши масаласини вобаста англатади. Бу нарса, биринчи навбатда, қалб кашшоқлигини бартараф этади. Зулм-ёмонликнинг қатта-кичиги бўлмаганидек, гўзалликка эш туйғу маданиятининг майда-чўйдаси йўқ. Барчаси эзгуликка хизмат қилади. Кўнгиллар маърифатини бойитиш баробарида жамиятнинг ахлоқий савиясини юксалтиришга қаратилган. Тарих – бу эзгулик билан ёвузлик кўринишларининг боқий кураш жараёнилари демакдир. Адибларимиз, шу жумладан, А.Қодирий ҳам ана шу бухронда инсондаги юксак одамийликни алқайди. Боқий башарий кадриятларни (гўзаллик, адолат, эзгулик) химоя қилади.

Абдулла Қодирий учун тарихий воқелик бир восита. Мозийга мурожаат этиш асосида халқимизнинг қанчалар юксак ахлоқий маданиятини, ақлий салоҳиятини ёритади. Тарих сахнида кечган тақдирлар инкишофи адибнинг адабий-эстетик муддаосидир. Ва шу тариқа

қалблардан қалбларга йўл очади: миллатнинг бирлигини таъминлайди, бошини қовуштиради. Ушбу жараёнда шарқона одоб башарий ахлоқий кадриятларнинг ўзак асоси, таянчи сифатида талкин этилади. (“Шарқ романчилигининг бир қарашда илғаш ва англаб олишнинг кийин сири бор. Мен бунини инсон юрагининг азалий мавжларини ифодалашда кўраман. Мен бунини одобнинг неча минг йиллар ичида ўта сайқалланиб кетган мавжларини бениҳоя нозик қилиб ифодалаш қудратида кўраман. “Меҳробдан чаён”нинг охириги “Қўрқинч бир жасорат” бобини эслаб кўринг-а. Султонли ва Сафар дўстлари Анвар ва Раънони қочириб шаҳарнинг юксак кўрғони деворларидан аркон боғлаб кўрғон ташқарисига тушурмоқдалар. Ҳақиқатан ҳам жуда кўрқинч манзара. Қодирий уни ўта қилқалам билан чизади. Бунда Тҳақурча тасвир қудратини кўргандай бўламан”. Ўша журнал, 8-бет.)

Ҳар бир соҳа ижодкорининг ўз фаолият майдони бор. Хусусан, деҳқоннинг иш юритиш ҳудуди – бу экинзор, экин-тикин даласи, дов-дарахтларни парвариш қиладиган боғ-роғи. Даласида эгат оралаб экинга сув тарайди, чопик қилади. Меҳрини, меҳнатини “ижод” майдонига тўкиб солади. Муҳаббати ихлосини ҳосилнинг баракали бўлишига бағишлайди. Деҳқон экин-тикин билан тиллашади, боғбон боғ-роғи билан ҳамроз дўстлар сингари сирлашади, сўзлашади. Ёзувчининг эса ижод майдони – бу инсон – кўнгил олами; рухониятдаги бўҳронлар, тўфон-қасирғалар, эврилишлар жамият психологияси билан узвий боғлиқликда тадқиқ этилади. Драматургнинг фаолият майдони – бу сахна; рассомники тўрт энлик қоғоз; кулолники – эшилган, ийланган бир тоғора лой; хайкалтарошники харсанг тош. Ушбу ижодкорларнинг кўрсатажак “қаромати”, ха-

ёлот-тафаккур – туйғу-кечинмалар омухталиги ана шу “объекти” доирасида кечади. Ана шу фаолият майдонларисиз ижодкор ўзини, ўзлигини йўкотади.

Энди, ушбу жараёнда кизик бир ҳолат бор. Ҳассос шоир Рауф Парфи билан ўзаро суҳбатларимизда теша тегмаган бир гап айтганди. “Ўзини кўзгуга соладиган шоирлар ҳам, кўзгуга солмайдиган шоирлар ҳам бор. Биринчилари одамларга ёқишга ҳаракат қилади; иккинчилари ўзини ўртаган, ҳаяжонга солган саволларга жавоб ахтариб, дунёсига кўмилиб яшайди. Ўз дарди дунёсини ошкор қилиб ўзи билан овоз чиқариб сўзлашади; буткул олам эса уларни тинглайди”. Бу – асл санъат намунасининг юзага келиш аснолари демакдир.

Иброҳим Ғафуров Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи қаҳрамонлари ички дунёсини тасвирларкан, инжа назокат аломатларига диққатимизни қаратади. Халқимиз донишманд, билиб айтиб қўйган: мулла билганини ўқийди, бўзчи билганини тўқийди, деб. Ҳар ким севган, қўлидан келган юмуши билан банд бўлгани жамиятга кўпроқ наф келтираркан. Ошпаз ҳам, дехқону боғбон, мусаввиру ҳайкалтарош ҳам давлат, миллат манфаатларидан четда қолиши мумкин эмас. У қайси мамлакатда яшар экан, ўша салтанатнинг сиёсий фаолиятдан бохабар бўлишга интилади. Ва лекин, бу деган гап, ошпазнинг унар-унмасга, ўринлими-ўринсизми, сиёсатга бурун суқаверганидан кўра мазали таом тайёрлаб хўрандалар кўнглини овлаши, саломатлигини мустаҳкамлаши кўпроқ наф келтираркан.

Аёнлашяптики, қайси соҳада иш юритилмасин, кўнгил – меҳвар. Исломи дунёсининг барча йўллари Маккаю Мадинада туташганидек, ёруғ дунё гирдиқуюнлари кўнгил маъвосига келиб боғланыпти. Кўнгиллардан сув ичяпти.

Мунаққид Абдулла Қодирийнинг қаҳрамонлари руҳиятини бадий тадқиқ этишга эътиборни қучайтираётгани бежиз эмас. Зеро, кўнгил зиёси ҳаёт ҳақиқатини англашимизда бир очкич. Инсон ҳаёти кимга ва нимага керак? Тириклик, борлиқнинг мавжудлик сири нимада? Банданинг ёруғ дунёга келишининг боиси нимада, деган саволларга жавоб топа билган инсон учун адабиёт-санъатнинг ҳеч қандай кизиги йўқ, керак ҳам эмас. Негаки, ҳар бир соҳа ижодкори ўз фаолияти майдонида туриб ҳаёт, тириклик кўндаланг қўйган саволларга жавоб излайди. Мабодо ер курраси ҳаракатдан тўхтагудек бўлса, адабиёт-санъат уни қайтадан ўз йўлига солиб юборишга кодир эмас. Ва лекин адиб ўз иш майдони ок қоғозни қора қиларкан, шу орқали кўнгилларга таъсир кўрсатади, тафаккурга қуч-қувват бағишлайди. Бани одамзодни руҳан ва ақлан қувватлантириш асосида ер куррасини яна ўз йўлига солиш чора-имкониятларини излайди.

Ёхуд, адабиёт-санъат ер куррасининг қайсидир ҳудудларида ловуллаган уруш оловини ўчиришга қучи етмайди. Қирғинбарот урушларни бартараф этиш кўлидан келмайди. Ва лекин, режиссёр-актёр сахнада, рассом ишлаган суратларида, шоир-ёзувчи сўзи билан урушга қарши тура олсагина маънавий-ахлоқий кадриятларнинг кўзига чўп тушмайди. Дунё тамаддуни – Мағрибу Машриқда, Шимолу Жанубда бўлсин бани одам маънан ва ақлан комилликка етишиш йўллари излаш билан банд. Борлиқ ва йўқликнинг, тирикликнинг барча ҳақиқатларини англаб етган, мағзини чакқан тирик жон йўқ. Ҳар қадамда номукамалликка урилиб қоқиласан; норасоликларга тўқиниб пешананг ни ғурра қилиб оласан. Биз қанчалик илмга, бойликка эга бўлмайлик, бу ҳали тугаллик, тўқислик дегани эмас. Шунинг учун ҳам фожиа, комедия, роман, дoston де-

ганлари бор. Одамзоднинг қилмиш-қидирмишларидан дунё йиғлайди; макр-риё, зулм-залолат, ёлғон-қабохатларидан аза очиб ёка йиртади. Ёхуд, сахнага чиқариб ўзини ўзи фош этиши ҳам оламни зириллатгудек қахқаха кўзгайди. Шу боис адабиёт-санъат инсоннинг ўзи ким, у қандай хилкат, деган саволга асрлар оша жавоб излаш билан банд. Ҳали-ҳануз тугал жавоб тополгани йўқ.

Абдулла Қодирий асарларидаги инсон тасвири шу тахлит турфа фикр-мушоҳадалар уйғотгани, кўзғатгани бежиз эмас. Негаки, ҳар бир қаҳрамон аниқлаётган ҳаёт ҳақиқати бадий мантикка риоя этиши, руҳоний маданиятнинг бирон-бир аломатини нурлантиришга қаратилмоғи лозим экан. “Меҳробдан чаён”даги тасвирга кўра Анвар билан Раънони дўстлари Султонани ва Сафар кузатиб қўйишяпти. Мунаққид ана шу ҳолатдан юксак исломий одоб-ахлоқ белгиларини кўради. Тасаввур килинг: бемаҳал тун, – дея ўз кузатишларини биз билан бўлишади мунаққид. – Қаҳрамонлар жонларини ховучлаб аниқ ўлим чангалидан кочиб боряптилар. Бу ерда тик этган сукунатгина уларга бирдан-бир иттифокчи. Энди рус ёки Европа адибининг бу эпизодни қандай ёзишини бир тасаввурга келтиришга ҳаракат қилиб кўринг. Яна билмадим-у, уларнинг тасвирида ҳаёт ва ҳолат ҳаққонияти бу ўринда шуни тақозо қилишяптики, Анвар ва Раъно сўзсиз, шарпасиз, қилт этган товуш чиқармай қоронғулик қўйнига кириб ғойиб бўлардилар. Шунда ўзларининг ҳам, халоскорларининг ҳам жонларини қаттиқ хавф остига қўймас эдилар. Чунки, деган бўлишарди ўша реалист адиблар, бу ерда қаҳрамонларнинг хайрлашувлари ортикча. Вазият хайрлашишни кўтармайди. Ҳар қандай ортикча ҳаракат қаҳрамонларни фош қилишга олиб келади. Ва улар бу қаби ўз тахминларида албатта, ҳақ чиқардилар. Хўш,

нега унда Қодирий бу хайрлашувга алоҳида урғу беряпти. Қил сиғмайдиган тешикка туяни сиғдирияпти?..

“Қодирий афтидан, бу ерда вазият ҳақиқатига ва мантиғига эмас, қаҳрамонларнинг ҳақиқати ва мантиғига риоя қилади. Анварларнинг одобни шундай. Тарбияси шундай. Улар одобга ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам амал қиладилар. Одоб уларнинг қонларига сингган ва уларча вазиятга кўра ўзгариб турадиган нарса эмас. Таъбир жонз бўлса, одобни ўлимдан ҳам афзал биладилар. Анвар халокатдан қутулгач, ўзини Худоёрга тутиб бериб, Султонанини ўлим чангалидан халос этмаслигини тасаввур қилиш мумкинми?” (Ўша журнал. 8-бет.) Дарҳақиқат, мунаққид таъкидлаганидек, Анварга ўз жонидан кўра лафз, мардлик, ҳалоллик афзал. Шунинг учун у Султонанини қутқариш йўлида жонидан кечади. Бу қаҳрамонлар учун инсоний муносабатлар даражаси ҳар нарсадан юқори туради. Шунинг учун ҳам вазият қанчалар хатарли бўлмасин, Анвар ва Раъно ўз дўстларини, халоскорларини бўлган Сафар, Султонани билан хайрлашмасдан кетолмайдилар. Шунинг учун Қодирий ўз қарим ва қарима қаҳрамонларини нукта назаридан иш кўради. Ва улар ўлимдан кочиб бораётганларида ҳам ўз инсоний гўзал қиёфаларини асло йўқотмайдилар.

Ҳаёт ҳақиқати маънавий-ахлоқий гўзалликни ўз табиатига сингдиргани, ва ўз навбатида, гўзаллик ҳақиқатга тўйингани боисидан ҳам чинакам санъат намунаси бўй кўрсатаёттир. Инсон акли, ахлоқи азиз, муқаррам деймиз. Негаки, ҳақиқат ҳаётини тажриба замиридан сизиб чиққани боисидан ҳам санъат маснадига эга; ҳақиқат – юксак ахлоқий маданият бирга туғилгани, бирга яшагани боисидан ҳам ижтимоий ҳодисага айланаркан. Шу маънода, Иброҳим аканинг биргина Абдулла Қодирий асарлари мисолидаги кузатишлари-

да ҳаётий ҳақиқатлар асл гўзаллик тимсолида, инсоний гўзалликлар эса ҳақиқатнинг тасдиғи тарикасида англа-тилади. (“Қодирий миллий онгга гўзаллик ва маърифат гавҳарлари қандай ва қайси йўллар билан кириб бори-шини беҳад теран англлар ва биларди. У миллий мада-ний ҳаёт ва миллий-маданий онгимизнинг жавҳари бў-либ етишган эди”. Ўша журнал, 8-бет.)

ФАРОСАТ, АНДОЗ ОҲАНГ ВА СЎЗ ТУЙҒУСИ

Сўз танлаш, сўз қўллаш меъёри ва бадий маҳорат

Мунаққиднинг эстетик ғоялари силсиласида сўз зиммасига юкланган маъно ва бадият масаласи алоҳи-да ўрин тутди. “Бизнинг тил”, “Ноёб сўзлар поэзия-си”, “Фазл. Фасоҳат. Заковат”, “Дунёни тинглаганда”, “Назм ҳамма вақт хур” сингари мақолаларида сўз тан-лаш, сўз қўллаш меъёри ва бадий нафосат хусусида атрофлича фикр юритади. Улар ижодкор индивидуал-лиги билан боғлиқ бадий санъатнинг муҳим унсурла-ри сифатида таъкидланади (“...Ноёб сўз қўллашнинг ўз андозаси, Алибек Рустамийга кўра ўз адаб-одоби бор. Айтайлик, динда, фалсафада, эстетикада, маънавиятда андоза бўлганидек, шеърий санъатлар, шеър фанида ҳам андозалар, меъёрлар мавжуд; уларни ҳеч ким бекор қилган эмас. Бизга қолса, шеърий талантнинг тўқсон фо-изи – бу фаросат, андоз оҳанг ва сўз туйғусидир. ...Ушбу тўрт нарса мавжуд бўлсагина шеър, гўзаллик, поэтика устида сўзлаш, муҳокама, таҳлил юритиш мумкин. Акс ҳолда қоғоз қоралашдан не мурод”)¹.

Ҳазрат Алишер Навоий сўзни “башар вужуди спех-рининг кавкаби ва инсон зоти маъданининг жавҳари”, дея таърифлайди. Биз сўзни, тилимизнинг тароватини, маъно қатламларини яхши биламизми? Таажжубки, бу

¹ *Иброҳим Фафуров*. Мангу латофат. Бадиалар, рисоалар. 2-китоб. Тошкент, “Шарк”, 2008. – 288-бет.

саволга ҳамма бир хилда жавоб беролмаса керак. Шарк алломаларими, Пушкин, Толстой сингари буюк санъаткорларми, айтмоқчи бўлган фикрларини ифодалашда зарур сўзни тополмай кийналганлари ҳақида ёзишди. Тил алоҳида сўзлардан ташкил топгани боис сўз ва тил ибораларини одатда аралаш қўллаймиз. Аммо тил ҳақида гапирганда норматив ҳолга келган умум-адабий тил билан бадиий адабиёт тилини бир-биридан фарқ қиламиз. Бадиий тил халқ тилидан озикланади, муттасил бойиб, кўркамлашиб боради. Бинобарин, тил ходисалари адабиёт ходисалари билан узвий алоқада. Баъзан “ёзувчининг тили образли, метафорали”, деган ибораларга дуч келамиз. Тўғри, нуткимиз рамзларга бой. Тасвирий воситалар ҳам ниҳоятда ранг-баранг. Ижодкор ёзув столига ўтирганда бирон-бир сўз ўрнини бошқаси билан алмаштирмоқчи бўлганда энг зарур ифода дарров топила қолмайди.

Адабиёт – кўнгил очиш воситаси ҳам, бўш вақтни ўтказадиган эрмак ҳам эмас. Бадиий асар – юракнинг юрак билан сўзлашувидир. Китобхонни хаяжонлантириш, қалбини жунбишга солиш учун шоир айтгандек, биргина сўз минг тонна нуткий рудалар орасидан ажратиб олинади.

“Ўқувчиларга сир ёки нотаниш нарса эмас, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров. – Баъзи шеърларни қарасангиз, бари ноёб сўзлар. Худди камёб сўзлар луғати дейсиз. Сўзлар, ташбеҳлар, ундовлар, кўп нукталар чатирлаб ёғилади, ҳамма нарса бордек. Лекин асил шеър йўк. Андоза, фаросат, гўзаллик бундай шеърлар яқинига йўламай кўйганга ўхшайди. Улар ўрнини аллақандай нотайин архаизмга майллар эгаллаган, айрим ҳолларда бу нарсалар қайсарликка айланиб кетган (мен шундай ёзаман, шундай ёзишга эрким, ҳаққим бор). Лекин ба-

диий фаросат йўқлигини, ўзбилармонликни меъёр даражасига кўтариб, уни услубнинг оригиналлиги деб талқин қилиш антиэстетикагагина олиб бориши мумкин. Бадииятда қондасизлик унинг таназзулидан бошқа нарса эмас. Ҳақиқий ижодий таназзулни авангард ёки модерннинг бўйнига ҳам ағдариш ҳалол гап бўлолмайди” (юқоридаги асар, 288-бет). Иброҳим Ғафуров шоир Икром Отамурод шеърларини (“Шаҳр биру – бирдай шовқин, талотўп, Ҳабис ҳоллар кезар суйқалиб, тайиб. Онам сукунатдан қувват олди хўб, Рухланди, касбининг ёдида ғайиб”) таҳлил қиларкан, ноёб сўзлар ва улар орқали ифодаланмоқчи бўлган ноёб маъноларни уқиб олиш амримаҳол, дейди. Шеърдаги “гард сина”, “тавин”, “симан”, “қайрона-қайрона”, “тайрона-тайрона”, “айсуелар”, “хаворлаб”, “зўра” ва х.к. сўз ясашлари, камёб сўзлар маъносини уқиш, маъзини чақиш азобдан азоб. Боиси уларни на қадимги туркий луғатларда, на мумтоз адабиёт асарлари луғатларида, на ҳозирги беш жилдлик изохли луғатдан учратолмайсиз. На фольклорда, на оғзаки истеъмолда бор. Бу таҳлит сунъий сўз ясамалари маънони кучайтиришга эмас, мавҳумликни вужудга келтираётир.

Ижодкорнинг сўз устида ишлаш, изланиш захматларини бир қадар тасаввур қилиш мумкин. Шоир-ёзувчи маънавий-интеллектуал жамғармасининг катта қисмини узок йиллик машаққатли изланишлари бадалида тўплаган сўз хазинаси ташкил қилади. Қундаликлари, ён дафтарларидаги қайдлардан ўша ардоқли сўзни кидиради. Гоҳо булар озлик қилиб, тез-тез сафарларга чиқади; турфа давралардан суҳбатдошлар излайди. Янги, оҳори тўқилмаган сўз керак. Қаҳрамон ички дунёсини, нозик феъл-атворини ловулатиб очиб юборадиган, қайфият, ҳолат, туйғулар замзамасини

ёритадиган, ўқувчини дафъатан хайратга солиб кўйишга кодир сўз керак! Машаккат билан топилган сўзлар рамзли, тимсолли маънони, серкатлам фикрни аниқ ифодалашга керак. Шундагина тил ва тафаккур мантикий алоқага киришади. Бошқача айтганда, ҳис-туйғу мўл бўлгани ҳолда уни ифодалашга сўз етишмаса ёки сўз топилгани билан ҳис-туйғунинг зўрма-зўракилиги, сохталиги бадиий асарни юзага келтирмайди. “Адабиётнинг биринчи унсури бўлган тил факт-маълумотлар, тушунчалар либосидир” (Гегель).

Сўз санъаткорлари асарларини тугаллагандан кейин ҳам қайта-қайта ишлашдан, кўчириб ёзишдан чарчашмаган. Ўзига, асарларига юксак талабчанлик хусусида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ойбек, А.Қаххор, Миртемир ва ҳ.к. адибларимиз ижодий лабораториясида бу хил тажрибалар кўп ва хўб.

Бир куни дўстим Рауф Парфи кўнғирок қилиб қолди. “Бўшмисиз, келинг, янгилар бор. Шеърлар, қарғишлар (“Сочиғинг кумдан бўлсин”) ёздим. Келаверинг, бирга ўқийлик”, деди. Метронинг ҳозирги “Буюк ипак йўли” (аввалги “Максим Горький”) бекатида “Муҳаммад Юсуф” кўчасига қараб юрилгандаги беш қаватли уйнинг биринчи қаватида ижарада турарди. Ўтиб бордим. Ёзиб, чизиб, ўчириб ўтирган экан. “Она тилим” шеърининг сарбастга солинган, сочма-зинаполяли, насрий шеър ҳамда вазни, тuroк-қофиялари ўлчовли анъанавий намуналарини ўқиб берди. “Қийналяпман, орасидан биттасини танлаб олишим керак; Сизни ёрдамга чақирганим боиси шундан”, деди. Мен ҳам гаранг бўлиб қолдим. Шеърнинг ҳар бир ҳолатдаги кўриниши гўзал бадиият намуналари эди. “Менга қолса тўртталасини сақлаб қолганингиз маъқул. Ҳар бири мустақил, оригинал; бири иккинчисини ҳеч жиҳатдан такрорламайди”,

дедим. Дарҳақиқат, ифодада сўзлар, фикрлар, маънолар қайталанмас, такрори йўқ эди-да. Ҳар бир калима сўз олмосдек шаъшадор жиҳоланиб турарди. Ўшанда Рауфнинг беҳад сўз бойлигига эғалигига хавасим келган, хайратлангандим. Кейин янги қоралаган “Туйғулар” туркумидаги учликларидан ўқишга тутинганди.

Айтмоқчиманки, адибга ҳадсиз-ададсиз ижодий тажрибалар (эксперимент) имконияти берилган. Бу унинг ҳаққи-ҳуқуқи. Ҳеч ким бунга дахл қилолмайди. Ва лекин, ижодий ниятни рўёбга чиқарадиган бош қурол сўз. У мижмағил, мавҳум, чучмал ва ҳ.к. нуқсонлардан холи бўлиши, қават-қават маънолари кўмма эса-да, тушунарли, англамли бўлиши лозим. Ифодада сўзлар топишмоққа, ребусга, криптограммаларга айланмаслиги шарт. Йўкса ўз вазифасини бажара олмаган, ижодий ниятни рўёбга чиқара билмаган ночор ҳолатга тушиб қолади (“Сўзи бўлса-ю, ифодаси бўлмаса, бу ҳам қийин савдо экан. Шунинг учунми, халқимиз оти бору ўзи йўқ, деб кўйган шекилли”)¹.

“Икром шу каби сўз издиҳомлари ичида яшайди, айб эмас. Лекин ноёб сўзлар, ибораларни қўллашда поэтик меъёрни сақлаш бу ҳам бадиийлик ҳамда эстетик диднинг жуда муҳим элементи. Бусиз бадиият талафотга гирифтор бўлади”². Бир ижодкор дўстимнинг камтарона иқрорига кўра янги шеър учун ҳеч қачон мавзу излаб тентираб юрмайди; нима тўғрисида ёзиш керак, деган масала уни қийнамайди. Ягона дарди, қандай ёзиш кераклигида. Ёзганларини эса сақлаб қолиб, юрган йўлида овоз чиқариб такрорлайди. Шу усул ёрдамида сўз-

¹ Иброҳим Гафуров. Ям-яшил дарахт. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1976, – 229-бет.

² Иброҳим Гафуров. Мангу латофат. Бадиалар, рисоалар. 2-китоб. Тошкент, “Шарк”, 2008. – 287-бет.

учун кўкни ошиёна қилишда Ватаннинг буйруғини кутиб туради? Кўкни ошиёна қилиш учун “Кўкдаги куёшга мухаббати” етарли эмасми?.. Мен ўйлар эдимки, бу байтнинг биринчи мисраси бундай ўзгартирилиб:

Менинг ягона севиклим Ватан эрур, Собир,

Ватан буюрса агар, кўкни ошиёна қилай, – дейилса.

С.Абдулла устозга миннатдорлик изҳор қилади ва байтни қайта тузатиб ёзади¹. Бу – сўз ўрнига тушмагани, натижада бадиий мантик бузилгани хусусидаги мулоҳазадир.

Яна бир мисол. Абдулла Қаххор 1940 йили Саид Аҳмаднинг илк “Тортиқ” тўпламига ёзган тақризда ижтимоий моҳиятга эга бўлмаган ҳикоялар ёзгани ва аксариди мантик бузилгани боис “бемаъни”, “сўз бўтқаси” деб танқид қилади. Саид Аҳмад қобилиятли, яхши асарлар ёза олади. Бироқ, ҳозирги ҳолатда ишга масъулиятсизлик билан қараган; тақриздан чиқарилган асосий хулоса шу. Нуқсонларни ўз вақтида кўрсатишдан мақсад таъна қилиш ёки уялтириш эмас, аксинча, истеъдоднинг адабиёт олдидаги масъулият ҳиссини кучлантириш эди.

Мақсуд Шайхзода 1967 йили Шухратнинг икки китоби (“Сенинг севгинг”, “Ишқингда ёниб”)га ёзган тақризида (“Қалам ва бурч” мақоласи, “Шарқ юлдузи” ж., 1967) шеърларнинг фазилатлари ҳақида гапириб, тил ва ифода сакталикларига тўхталади: “Шеърятда баъзан энг яхши ихтиролар ҳам ҳадеб қайтарилаверса, улардаги тароват йўқолиб, ўз эмоционал таъсирчанлигини қўлдан бериб кўяди”. Ўз фикрининг исботи учун биргина китобда “о” ундалмаси 62 жойда такрорлангани, “худа-беҳудага” истеъмом қилгани учун баъзи ўринларда ўз вазифасини йўқотиб қўйгани”ни айтади.

¹ Қаранг: Малоҳат Абдурахмонова. Собир Абдулла (ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1980. 28–29-бетлар.

Ушбу мисолларни келтиришдан мақсад катта авлодга мансуб мураббийларнинг фаолиятини ибрат сифатида эслатишдир. Яхши ўрнакли нарсани ўрганиш асло кеч эмаслигини яна бир бор хотирга жам қилишдир.

С.Абдулла, С.Аҳмад, Шухрат устоз сўз санъаткорларининг танқид ва маслаҳатларига кулоқ солганлиги, нуқсонларни бартараф қилишга жиддий киришганлиги сабабли кейинчалик эл-юрт эъзозига сазовор ардоқли адиблар – халқ ёзувчилари даражасига кўтарилдилар. Айний, Ойбек, А.Қаххор, Шайхзода, Миртемир каби бадиий тил заргарлари ижод этаётган адабий муҳитда чала ўйлаб, чала ёзиш мумкин эмаслигини тушуниш ёзувчилик санъатини эгаллашда муҳим роль ўйнади. Мўътабар устозлар фикри салмоқли эди. Улардан ҳайкиш бор эди; янаям муҳими, иззат-хурмати бағоят баланд эди.

Сўнгги йилларда бадиий тилга эътиборсизлик кучайиб кетганига сабаб, талабчанлик-масъулият ҳисси йўқолганидан эмасмикан, деб ўйлаб қолади киши. Бирон нашриёт ёки редакция на бирон бир ҳикоя, повест, роман ёки дoston тили ҳали қиёмига етмагани, пухта ишланмагани боис муаллифга қайтарилибди, деган гапни яқин орада ҳеч ким эшитмаган бўлса керак. Муаллиф нашр харажати қопласа бас, така бўлсаям сут берсин қабилда қандай бўлмасин, хомхаталами, ҳали лойи пишитилишга муҳтожми, бундан қатъи назар ҳалламай китоб бўлиб чиқиб ётибди-ку. Газета ва журнал редакциялари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Мисол излаб узокка бормай, “Бадиий тил муаммолари”га бағишланган қайдларга (“Шарқ юлдузи”, 1985, 1-сон) назар ташлайлик. Аксар муаллифлар “адабий тил” билан “бадиий тил” тушунчаларини бир-биридан ажратмайди, қориштириб юборган. Кейин “ашъорлар”

(Мирмуҳсин), “ёзувчи ҳикоя ёзиш жараёнида” (Тоҳир Малик) сингари сўз ва сўз бирикмаларини учратамиз.

Маълумки “ашъор” сўзи шеърнинг кўплик шакли, яъни шеърлар. Демак, ашъорнинг ўзи кўпликни англатган ҳолда унга яна “лар”ни кўшишга ҳеч эҳтиёж йўқ. Тилимизда “муча”, “мучал” тушунчалари бор. Муча – одамнинг муайян аъзоси. “Тўрт мучаси соғ”, деган ибора; оёқ, кўл, кўз, кулоқ саломатлигидан дарак беради. Мучал эса, ҳар бири бирор хайвон номи билан юритиладиган йил ҳисоби. Кимнингдир йили от, кимники маймун; яна бировники куён бўлиши мумкин. Бирок, “тўрт мучали соғ” дейиш мутлақо нотўғри. Арабча “ифода” сўзи бизда ўзлашиб кетган. Ундан ифодаламок, ифода шакллари ясалган. Ифодали – таъсирли, образли маъноларини билдиради; бадий маттни ўқишга нисбатан кўлланилади. “Ифодали портрет” эса тилдаги ғализликдан бошқа нарса эмас.

Н.Қобулнинг “Овчи” повестида ҳам тасвирда нуксонлар бор. Тилимиздаги “туйилмок” сўзи ўхшамок, ўхшаб кўринмок маъносини англатади. Шу боис “ўхшаб туйилади” дейиш ғализ чиқаркан. “Бижирламок, живирламок” тушунчаларини ўринсиз ишлатиш ҳам музунда хатога олиб келаркан. Ҳеч кимга гап бермай бидирлаб, тез-тез сўзлайдиган одамга нисбатан бижирлаб гапиради, дейилади. Живирлаш эса кишининг кўзи толиқиб, ашёлар, нарсалар ҳар хил рангда кўринишини англатади. Маълум бўладики, “...кўз олдида бижирлашиб кўринди” деб бўлмайди. “Хира булутларни иткитиб, кўтарилаётган ой”, “чайири чиқиб кетган от”, “ғашини кўзғарди” сингари таъбирларни ҳам чиройли бадий тил деб бўлмайди.

Тоҳир Малик ижодий тажриба (эксперимент)лар таърифдори. Лекин янгилик яратиш баҳонасида тил бузила-

ётганлигини тўғри қайд қилади. Дарҳақиқат, ёзувчининг ҳар бир асари ижобий маънода тажриба-эксперимент бўлиши мумкин. Бу кўпроқ асарнинг композицияси, образлар тизими, услуби билан боғлиқ. Лекин эксперимент баҳонасида тилни бўтқага айлантиришга ҳожат бормикан? Адабиётда янгилик яратиш – ҳам ҳаётий, ҳам бадий мантикни бузиш, на шевада ва на луғатларда йўқ “ноёб” сўзларни қалаштириб ташлаш орқали амалга оширилмайди, албатта. (“мовийлик кудуғи”, “ёлғизлик арқони”, “юралка қоқилган тикан”, бедазорда “анкиган чигиртка”, “кишлоқни супуриб чиққан “кузнинг сўзлари” (“Шарқ юлдузи”, 1984, 6-сон ва х.к.).

Бадий тилни эгаллаш улкан қунт-саботни, меҳнатни талаб қилади. Ёзувчи кенг маълумотли, билимдон бўлиши баробарида тил асосларини пухта ўрганиш-ўзлаштириши лозим. Мирмуҳсин айтгандек, “тили нўнок кимса ҳар қандай нарса ёзмоғи мумкин, аммо чинакам адиб бўлолмайди. Лаёқатли бўлиб, чинакам меҳнат қилган кимса муродига етади”. Асқад Мухтор тилдаги ясамалик, сохта чиройилик ҳақида ёзган эди: “Тил халқимизнинг буюк хазинасидир. Уни ҳурмат билан ардоқлаш ва бойитиш бизнинг бурчимиздир... Тилдаги ўринсиз “баландпарвоз” “жимжимадорликни” ёмон кўраман. Бу ҳақда ёздим ҳам, гапирдим ҳам. Афсуски, баъзи журналист ва ҳатто ёзувчиларимиз ҳам давом эттиришмоқда. Пахта топширишини “ок олтин дурдоналарини зангори кемалар бункеридан эл дастурхонига тўқиш” деб, “чигит экишни тугатдилар”, дейиш ўрнига “барака уруғини қалашда пешқадамлик қилдилар” деб гапириш, айниқса баъзи радио журналистларига теккан касал”.

Шу гаплар айтилганига ҳам бир неча ўн йиллар ўтди. Хатолар, сохта жимжимадорлик ҳамон давом этмокда.

Истеъдодлар хамиша ловуллаб шуъла таратиб турадиган нурли сўз ва ёркин фикрлар излайди. Бу жараён да гоҳ суворий, гоҳ овчи монанд нодир сўз, жавохирдай кимматли фикр ортидан кувадилар. Янги сўзлар бирикмаларини яратадилар. Бир вақтлар Тургенев “Нигилист” (“Инкорчи”) инглизчадан олиб ясалган янги сўз, “интеллигенция”, Достоевский “стусевываться” (хаспўшланмоқ) сингари тушунчаларни ихтиро қилганлар. Ўзбек адабиётига Уйғун, В.Зоҳидов озарбайжончадан “сарин, мубориз” сўзларини олиб киришди. Миртемир козоқ-қирғиз луғатидан “чўнг, дов, сулув” сифатловчиларини олиб кирди. Абдулла Қаххор “чўлқувар” сўзини ихтиро қилди. Келтирилган сўзлар ўзбек тили контекстида ўзига муносиб ўрин олди. Шундай, ёзувчи янги сўзлар яратади.

Сўз санъати – туганмас меҳнат. У ижодкор умрининг охиригача давом қилади, сира-сира тугамайди. Буюк олмон шоири И.Бехер ибратли бир воқеани хикоя қилади. Кўп асарлар ёзган, шубҳасиз, талантли бир шоир ўз асарларининг тилидан каноатланмас экан. Ҳатто китоблари нашр этилгандан кейин ҳам тузатишлар киритавераркан. Оғир хасталикка чалиниб, гапиришга ҳам ҳоли келмай ётганда жавонидаги охириги тўпламига ишора қилибди. Олиб қўлига берганларида қалам сўрабди. Китобни варақлаб, керак саҳифани очгач, ўзини безовта қилган “Посыпанная белым гравием, дорога убегала в воспоминания” (“Оқ шағал тўкилган йўл хотиралар ичида кўздан қочди”) жумласини “Дорога теорялась в воспоминаниях” (“Йўл хотиралар ичида ғойиб бўлди”) деб тузатгач, хотиржам бўлиб, бошини ёстикқа қўйган экан. И.Бехер айтади: “Тилга ғамхўрлик ҳар бир миллат ижодкорларининг энг муҳим бурчидир. Агар ўз бурчимизни ҳалол бажармасак, келажак авлодлар

олдида уятга қоламиз, ким деган одам бўламиз”. Саид Аҳмад айтганидек, она тилимизни яхши билмасак, ранг-баранг жилваларини сезмасак, “сўз санъаткори” деган унвон қаёқда қолади!..

Иброҳим Ғафуров шоир И.Отамурод шеърлари миқсолида сўз танлаш ва қўллашдаги сакталиклар хусусида ёзғиришлари куйинчак ўқувчи юрагига чўғ солади (“...Сўз бойлигининг ўзигина етарли эмас экан тилнинг улўғлиги учун. Сўз бойлиги тинимсиз ҳаракатда бўлгандагина бойлик ёнига бойлик қўшилади. Ҳақиқий яратувчи бойлик бўлади”, “Мангу латофат” мажмуи, 292-бет). Лекин сўнгги йилларда адабий жараёндан танқидий руҳ кўтарилди. На адабиётнинг ижодий методи ва адабий тил, на дунёқараш ва бадий тафаккур хиллари, кўринишлари сингари назарий-амалий масалалар хусусида жиддий илмий баҳс-мунозара очилгани йўқ. Шу боисмикан, айрим шоир-ёзувчиларнинг сиркаси сув кўтармайди, танқидга тоби йўқ. Карнай-сурнайли ғата-гут олқишни ҳуш кўради.

Уч-тўртга мажмуаси чиқар-чиқмай сайланмаю танланган асарларини эълон қилаётган қаламкашлар – маҳаллий классиклар илдиз отиб палак ёзди. Ваҳоланки, танқиддан тубан қораламалар саржин-саржин. Давр дарғалари – “шоири замонлар” танқидий фикрга бурнини жийиради. Мунаққиднинг иши танқид қилиш, бизнинг ишимиз ёзиш, деб билади. “Ит хуради, қарвон ўтади”, қабилида беписанд каландимоғ муносабатда. “Шоири замон” қурғурнинг керк бурнидан қурт ёғилди. Чўлтоқ хаёл, сирпанчиқ манфаатпарастлик карнайчи шеърятни вужудга келтирди. Уларнинг фикр-хаёли мукофотлар, унвонлар, ёғлиқ алқов, асълалар беланчагида эланадиган бўлиб қолди.

Ана шундай бир ҳолатда Иброҳим Ғафуров тилнинг миллатга руҳоний куч-қувват бахш этиш баробарида яна тарих ярата билишдек буюк салоҳиятига алоҳида урғу беради. “Тил наслларнинг аҳволини яхши акс эттиради. Ғайратли, кучли насл билан тил ҳам кучаяди, унинг имкониятлари кенгаяди, истеъмол доираси ортади. Ҳеч ким мажбур қилган эмас Абулғозихонни “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима”ни ёзишга. У шох эди... Абулғозихон ота ва акаларимизнинг бепарволиги ҳамда бевуқуфлиги (беҳабарлиги)дан куйган, тарих йўқ бўлиб кетиш фалокати олдида турганлигини сезган. Ва ўзининг улуғ бир саъй-ҳаракати, ғайрати билан маҳкум тарихни тиклаган. Рабғузий ва Навоийдан сўнг она тилида тарих яратишнинг, ҳадсиз-ҳисобсиз тил бойликлари, хазиначарининг эшикларини очган. Булар бўлмаса, Бобур бўлмаса, билмадик, тарихимиз не кечар эди. Тил шундай азаматларнинг жидду жаҳдлари билан тараккий қилади” (“Мангу латофат”, 394-бет). Англашилаётгирки, у Аллохнинг мулки. Бандалари кўнглига экилган нур сўз шаклида тилига чиқади. Ботинига биқинган қават-қават сирларни ошкор қилади. Жаҳонга танитади.

Иброҳим Ғафуровнинг собит ишончига кўра кўнгли кўзида, жавҳарида ўн саккиз минг оламни қамраб олгувчи нур бор. Сўзлар ҳам шунақа. Дилнинг туб-тубидаги меҳварда кўринмас сеҳрли нур жойланган. У туйғулар тарикасида одамларни меҳр-оқибатли қилади, дўст тутинтиради, биродарлик ришталари бўлиб уланади. Қалбга яширингани боис оддий кўзга кўринавермайди. Тафти-ҳароратини хис қилиш, ёруғлик сажия-салоҳиятини туйиш мумкин, холос. Мунаққид “ноёб сўз”, “солиҳ сўз”, “нажиб сўз” деганда нурни назарда тутди. Шеър деб тақдим қилинаётган сатрлар тизимида ўша шуъла йўқ. Бадиий бар-

камол шеърлардагина ловуллаб ёнади; ўзлигини намоён қилади. У асл истеъдод юрагидан кўчиб ўтганлиги боис ёмби ёқут сингари шуълаланади. Ёғду таратади. Бу – шоир ижодий ниятининг ушалгани демакдир.

Мунаққид Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” дostonидаги тил таърифига эътиборни қаратади. (“Муҳаббат нардини кўплардин уттунг, шакардек тил била оламни туттунг. Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо, Китобе айласанг бу киш котимдо...”). “Кўринг, тил билан жаҳонни тутиб туриш мумкин экан-да... (“Қиличтек тил бирла туттум жаҳонни...”). Тил фақат ва фақат шундай саъй-ҳаракатлар билангина тоза яшайди, тараккий қилади. Тил миллатнинг энг биринчи ҳақидир” (“Мангу латофат”, 395-бет). Сўзнинг шундай салоҳияти борки, у тасвир объектининг қалбига қира билади, моҳият-мазмунини очиб беради. Иброҳим ака сўз табиатидаги ана шу кашшофлик – яратувчанлик хусусиятига бирламчи урғу беради. Сўзнинг тарих ярата олишдек буюк қудратида ижодкор бадиий тафаккурининг мўъжизакор шарофатини кўради. Бу – шеър ботинидаги нурнинг фазилагидир, дейди. Бу – ижодкор хоҳ тўрт сатрда, хоҳ дostonда бўлсин, ўз сўзини айта олганлиги далолатидир. Демак, сўз замиридаги нурда олийжаноб маъно мужасамлашган. У сўз табиатидаги эзгуликнинг яна бир янги қиррасини кашф эта олгани, руҳоний ҳаётига даҳлдор янги ҳақиқатни ёритишга эришгани билан файзиёбдир.

Ҳикматли шеърият белгилари

Максуд Шайхзода фалсафий шеъриятининг бадиияти ҳақида кўпчиликка бирдек маъқул бўладиган асар яратиш ниҳоятда мушкул иш.

Адабиётшунослигимиздаги аксар таджикотлар санъаткор асарларининг ғоявий-бадиий хусусиятларини тек-

шириш билангина кифояланар, уларни яратган санъаткор шахсияти, табиатидаги бетакрор жихатларни, у ёки бу асарнинг ёзилиш тарихи ва юзага келиш омилларини, адибларни шахс ва ижодкор сифатида шакллантирган муҳитнинг ўзига хослигини очишга кам эътибор берилар эди. Олимнинг М.Шайхзода шеърини хақидаги асари мана шу масалаларга алоҳида эътибор бериши, шахсияти билан ижодини уйғунликда – бир бутунликда очиши жихатидан қимматлидир. Маълумки, машхур ижодкорлар ҳаётида, асарларида шундай юлдузли фазилат-хусусиятлар бўладик, улар адиб бадииятини нур бўлиб ёритиб туради. Ана шу “юлдуз”ли жихатларини топиш, кашф этиш, кенг жамоатчилик мулкига айлантириш, уларга “юқтириш” ижодий лаборатория билан боғлиқ тадқиқотларнинг характерли белгисидир. И.Ғафуров китобини М.Шайхзода шахсияти ва шеърини табиатидаги ана шундай “юлдузли онлар”ни очиш асосига куради. Бу эса, асарни завқ-шавқ билан ёзилишига, бинобарин, худди ана шундай ўқилишга олиб келади.

Бу тахлит ёркин фазилатларни топиш масаланинг дебчасигина холос. Мухими, улар тадқиқотда худди гул рангидек табиий равишда намоён бўлиши керак. Шундагина тахлил объекти билан тадқиқотчининг маҳорати уйғунлик (гармония)ни ташкил этади. Китобхон ҳам ўқиётган воқелигининг кузатувчиси эмас, ўшажараёнлар иштирокчиларидан бирига айланганини сезмай қолади. И Ғафуров маҳорати шундаки, у бизни М.Шайхзода бадииятидаги беадок дилбар дақиқаларнинг кузатувчиси эмас, иштирокчисига айлантиради. Китобни ўқир эканмиз, унда ёритилаётган ижодий ҳаёт оғушида бирга яшаётганимизни сезмай қоламиз.

Максуд Шайхзода Шарқда Бедил, Бобур, Ҳусайн Жовуд, Ойбек, Ғарбда Шиллер, Александр Блок, И.Бе-

хер, Пол Элюар, Аполлинер сингари файласуф шоир. У ХХ аср ўзбек адабиётида “...сиёсий, публицистик, фалсафий лириканинг юксак намуналарини яратди... Шайхзода умумбашарий ғоялар билан яшади ва бу ғояларни ижодига сингдирди” (3-бет). Шу ўринда “фалсафий шеър” тушунчасининг мазмун-моҳиятини тиниклаштириб олсак. Фалсафий шеърнинг фалсафа фанига мансублиги нисбий. Хусусан, олим мантикий тушунчаларга таяниб ҳаёт, воқелик, тириклик, умр, ўлим ва ҳ.к. хусусида мушоҳадалар юритади, фалсафий хулосаларга келади. Энди, шоир эса поэтик образлар воситасида фикрлайди. Ана шу поэтик образларга таянган ҳолда ҳаёт ва воқеликка эстетик муносабатда бўлади. Ҳаёт хоссаларини, воқеа-ҳодисаларни эстетик баҳолайди. Фалсафий лириканинг ўзига хос хусусиятларидан бири ана шу фазилатида равшан намоён бўлади.

Максуд Шайхзода фалсафий шеърининг мундарижасини нималар белгилайди, деган савол ўз-ўзидан кўндаланг бўлади. (Бу ўринда “Мирзо Улуғбек” трагедияси, “Жалолиддин Мангуберди” шеърини драмаси, “Тошкентнома” лирик достони, “Хиёбон”, “Йиллар ва йўллар туркумлари ҳам назарда тутилаётир.)

Маълумки, фалсафий лирика моҳиятини ташкил этган масалалар табиат – жамият – инсон ўртасидаги алоқаларни акс эттириш орқали юзага чиқади. Лекин ҳаёт ва ўлим, борлик ва йўқлик, фано ва бако, кун ва тун мавзуларида шеър битишнинг ўзи фалсафий лирика намунаси яратилди, дегани эмас, албатта. Ҳамма гап, ушбу йўналишдаги асарнинг савияси ва даражасида, шу жумладан, шеърда умуминсоний мазмун мавжуд бўлишидадир. Фалсафий шеър мундарижасини белгилаган фикр шоирнинг шахсий-ҳаётини тажрибаси ва кузатишларидан, ҳаёт – умр – тириклик, инсоний бурч

ва масъулият ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларидан, хис-туйғуларидан сизиб чиқади. Бу ўринда шахсий-ҳаётий тажриба авлодлар тажрибасининг, кизикиш ва идеалининг, фикр-кечинмаларининг ифодаси (инъикоси)га айлансагина умумбашарий мазмун касб этади. Умуминсоний мазмун – ҳар бир шеър зиммасига юкланган ғоявий-эстетик мақсад билан бевосита боғлиқликда юзага чиқади.

Умуминсоний кадриятлар ёқланган, алқанган мазмун фалсафий лириканинг асосий мундарижасини ташкил этар экан, бокий мавзулар (эзгулик ва зулм-залолат, садокат ва хиёнат, севги-мухаббат ва макр-риё, бокийлик ва онийлик сингари) унинг ўзига хослигини таъминлайди. Мақсуд Шайхзода яратган фалсафий шеърят намуналарини классик, замондош (Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, Асқад Мухтор), рус (А. Твардовский, А. Ахматова, Е. Винокуров) ва жаҳон халқлари шоирлари (Нозим Ҳикмат, Ҳусайн Жовид, Пабло Неруда, Самад Вурғун, Халил Ризо, Э.Межелайтис, О.Вазиетис) яратган фалсафий шеър намуналари билан киёслаганда қайси хусусиятлари билан ўзига хослигини намоён этади. Айнан шу ўринда бош масала – миллийликка келиб туташади. Бокий мавзуларнинг ҳар бир даврдаги бадиий талқини шоир дунёқараши ва бадиий тафаккур тарзидан, замон воқелиги, жамият ва инсон талқинларидан сизиб чикгувчи ижтимоий-фалсафий умумлашма хулосаларда, эстетик баҳоларда инкишоф топади.

Ҳамма даврда ҳам шоир дунёқарашига, бадиий-эстетик тафаккур тарзига таъсир кўрсатиб турувчи ижтимоий-сиёсий шароит, халқ ҳаёти, жамият тараққиёти сингари устувор омиллар бўлади. Ана шу ҳаёт, маънавий эҳтиёж тақозосига кўра шеърят тириклик мазмуни ва ҳаёт муаммоларига жавоб излашга йўналтирилади. Ба-

диий тадқиқотчиликда табиат – жамият – инсон билан боғлиқ ижтимоий-ахлоқий масалалар кенг ишланиши шундан. Фалсафий лириканинг публицистик рух билан йўғрилган намуналарининг юзага келиши табиий ҳол. Фалсафий лирикадан балкиб турувчи публицистик рух тарғиб-ташвиқотга қаратилган шеърлардаги декламация – хитоб – ҳайкириқдан фарқ қилади.

Фалсафий мазмуннинг публицистик ифодага йўғрилган мураккаб синтезини намоён этувчи М.Шайхзода шеърятини ибратлидир. И.Ғафуров унинг том маънодаги файласуф шоир сифатидаги бадиияти моҳиятини очиб беради. Турли йилларда ёзилган шеърларини (“Қураш нечун”, “Бош масала”, “Шоир қалби дунёни тинглар”, “Соҳилда ўйланишлар”, “Дунё бокий”, “Қуёш, оқшом ва денгиз”, “Кўринишлар” ва х.к.) таҳлил қилиш асосида фалсафий маънолар силсиласини кузатади (“...Жамият ва кишилик ҳаёти ҳақида кенг тафаккур қилувчи, оламни унинг диалектик силжишлари, тараққиёти заминидан қабул қилувчи ва унга том лирик планда эмас, кенг фалсафий йўналишда ёндошувчи, аке эттирувчи шоирга кўпинча файласуф шоир деймиз. ...Файласуф шоир ҳаёт қонуниятларини теран англаб, уларни бадиий ҳал қилишга интилувчи сўз санъаткоридир”)¹.

Олим М. Шайхзоданинг файласуфлик даражасини англатиш учун “Мени ака дейдилар” шеърини мурожаат қилади. Шеър сиртдан қараганда оддий, кундалик, ҳар биримиз кўриб, билиб турган умрнинг ўткинчилигига бағишлангандек туюлади. Ҳа, инсон хоҳлайдими, йўқми, ёшлиқ ўтиб кетаяпти. Ёшлиқ зўр, у кунларни тўхтатмоқчи бўлади. Лекин кунларни – замон дарёсини тўхтатувчи куч йўқ экан. Шоир шу хотима билан

¹ Иброҳим Ғафуров. Ўртоқ шоир (Мақсуд Шайхзода ижодиёти). Т., 1975 (келтирилган мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилди).

чекланиб қололмайди. Чунки фикрда ҳали ҳикмат, теран маъно кўринмайди. Шоир ўз ижодий йўсини – одати бўйича масала моҳиятига чуқурроқ киришади. Унинг куйидаги иқрори бизни тириклик мазмунига яқинлаштиради (“Созу суҳбат мавзуи эмас, кишилиқдир ўйлаган ўйим”). У ўткинчи умрлар мазмундорлиги билан боғлиқ бадиий яқун-хулоса (“Мана шу аниқ ифодаланган қисқагина фикрда фалсафий лириканинг моҳияти очилгандай кўринади. Фалсафий лирика – бу кишилиқ тақдири ҳақидаги ўйлардир. Бу – умрнинг таянч нуқтасини топишга уринишдир. Бу – муаммолар кўйиш ва муаммоларга жавоб излашдир”, 15-бет). Бу – олим кузатишларидан юзага чиқаётган илмий-назарий умумлашма.

Недир, недир ҳаёт мантиқи?
Ўсиш, қариш қонуни нега?
Кўпларни мен ака дер эдим,
Энди мени дейдилар ака!

сатрлари таҳлилига таяниб М.Шайхзода лирикасининг фалсафий мазмунини очишга муваффақ бўлади (“Кўринишда оддий ҳаёт фактларидан теран тафаккурга, нарсаларни йирик планда тасвирлашга ўтиш, умр соҳилларидан бошқалар ҳаёлига келмаган маъноларни излаш – Шайхзода лирикасининг ўзига хос томонларидир”, 16-бет).

Олим М.Шайхзоданинг сиёсий, фалсафий, нотиклик (ораторлик) лирикасининг омухталашган синтезини кузатаркан, тоза-музайян сатрларга сингдирилган фасоҳатни, ҳаётни ҳаққоний куйлашлиги, кишиларда ёруғ туйғуларни ўстириши, олийжаноб ишларга рағбатлантириши сингари олийжаноб хислатларни кўради. Ижтимоий фикр, ҳикматли мазмун илдизларини воқе-

ликдан, замондошлари турмушидан излайди, топади. Суматранинг (Индонезия) қаҳва далаларида эзилган кашшоқ дехқондан тортиб Тошкент шимолида туғилган, келажаги нурли гўдакнинг ҳаётигача, рақамлар поэзиясидан тортиб кўк чойнинг ўткир таъмигача – шоир шеърлари мундарижасини белгилайди.

Иброҳим Ғафуровнинг “Ўртоқ шоир”, “Прозанинг шоири”, “Зулфия ҳақида уч мақола”, “Максуд Шайхзода”, “Истеъдод қанотлари”, “Меҳр самаралари”, “Мунаввар қалб” ва ҳ.к. ўнлаб тадқиқот-мақолаларини бирлаштириб турувчи етакчи олим – олимнинг текшириш методидир. Яъни, М.Шайхзода, Миртемир, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов асарларига биографик планда ёндошиш йўсинидир. Хусусан, у сўз санъаткорларининг бадиий асарларини, шу жумладан, поэтик асарларини ҳам ўз ижодкоридан айри тушунмайди. Яъни, поэтик асарларни шоирнинг шахсияти, дунёқараши, эстетик принциплари билан боғлиқ тадқиқ этади. Шоир шеърларини таҳлил этганда, аввало, уларни муайян характернинг намоён бўлиш шакли тариқасида ўрганайди. Шу асосда шеърнинг ижтимоий-бадиий аҳамияти, вазифаси хусусида фикр юритади. Тадқиқотчи М.Шайхзоданинг бадиий етук асарларида шоир шахсиятининг бир бўлагини, поэтик “мен”нинг бир қиррасини кўришга ва бу нарсани ўқувчиларга ҳам кўрсатишга интилади.

Шоирнинг “Хиёбон”, “Дунё боқий”, “Янги одамлар”, “Мирза”, “Излар”, “Бу – кўшиқ”, “Эсимдадир”, “Ўлмас...”, “Ҳайкал олдида”, “Уч хат”, “Қуёш ашуласи”, “Символ”, “Йўл” сингари латиф шеърларининг юзага келишида, “Тошкентнома”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Мирзо Улуғбек” каби муҳташам асарлари яратилишида М.Шайхзода қалбининг муҳрларини, шахсиятининг ёниқ белгиларини аниқ далиллар орқали

тасдиқлашга муваффақ бўлади. “Шайхзода шеърининг гражданлик ва публицистик қувватини оширган белгилардан яна бири – унинг нотиклик хусусияти билан ажралиб туришида кўринади” (21-бет). Айнан шунда Шайхзоданинг фикрда кенгликлар шоири эканлиги аёнлашади. Кенглик деганда кенг хаёл қилишни, бугунни ва келажакни ўйлашни англайди. У, таъбир жоиз бўлса, игна кўзидек жойдан туядек фикрни ўтказа олади. Бунга у мунтазам ассоциатив фикрлаш туфайли эришади.

Соҳил нукул одамзодга
Тафаккурни, ўйлашни талкин айлар.
Ер юзида ҳар хил, ҳар хил жойлардан
Фалсафага кўпроқ майил бўлган жой –
Соҳиллардир, соҳиллар!..

Соҳиллар – шоир ижодида, таъбир жоиз бўлса, фалсафий рамзга – кимё тошига айланади. “Ҳикматнавислик Шайхзода учун тасодифий ходиса бўлиб қолмади; балки бутун умр давом этди. Уни файласуф шоир даражасига кўтарган омиллардан бири ҳам шу хикматпарастлиги бўлди” (49-бет). Шоирнинг “Севги ва тинчлик” шеърини таҳлил қиларкан, ишқ-муҳаббат фалсафий тушунча даражасига кўтарилди, дейди. Севган қалб орзуларидек, умумхалқ орзулари башарият умидларидек анланади. Шоир бахшининг тинчликдан баҳра олиб, шўх термалар яратишини, наққошлар биноларга баҳорий севинчлардан туғилган безаклар тақишини, бўз ерларда поёнсиз нон денгизи тўлқинланишини истайди. Лирик қаҳрамон орзулари тобора кўламлаша боради (“Истайманки, одам бўлсин боққа намуна, Салом бериб, салом олсин ўлкалар иноқ. Истайманки, қопламасин ойни калхатлар, Япроқларга кўниб тушсин шудринг бехатар. Истайманки, яхшилиқлар қолсин эсдалик, Йигитга ишқ, қариларга осойишталик”).

Инсоннинг инсонга нисбатан бекам-кўст ишончга эга бўлиши шеърнинг тўлиқ мағзи-мазмунини белгилайди. Мақсуд Шайхзода ижодий шахсиятининг шаклланишида, бадий маданияти камолотида музайян босқич бўлиб хизмат қилган асарларининг бадий ният сифатида туғилишига, ёзилишига замин ҳозирлаган реал воқеа-ҳодисаларга кенг ўрин беради. Рисоланинг “Ҳаёт саналари”, “Ахтариш ва юксалиш”, “Воқелик ва шеър”, “Шеър қаҳрамони – тириклик дехқонлари”, “Достон хаваси”, “Тарих варақлаганда” фасллари завқилхом билан ёзилган. Шоир бадиятини ёритиш баробарида заргарона сўз танлаш ва қўллаш маҳорати ҳам очилади. Улар М.Шайхзоданинг ижодий эволюциясига доир оҳорли кузатишлардир. Таҳлилларда шоир ижодий сиймосини ёритувчи белгилар кўз олдимизда суратланади. М.Шайхзода ижодий шахсининг шаклланиши, изланиш йўллари, илк ижодининг куртак ёзишию такомил босқичлари билан узвий акс эттирилган. Ўқиш-ўрганишда кечган 20-йиллар, ижодий камолот даври – 30–40-йиллар адабий-маданий ҳаёти саҳифалари ўқувчига янги маълумот, фактлар беради. Адабий тасаввуримизни бойитади, тушунчамизни кенгайтиради.

М.Шайхзоданинг ижтимоий-фалсафий лирикаси, манзумалари, балладалари, “Ўртоқ мулк”, “Чироғ”, “Мерос”, “Тупроқ ва ҳақ”, “Нурмат отанинг туши” сингари достонлари, “Боғистон” қасидаси бадий-эстетик тафаккуримизда нуфузли ўринга эгаллиги далилланади. Энг муҳими, Мақсуд Шайхзоданинг шахсий ҳаёти, ижодий такомилда воқеликнинг жонбахш нафаси саҳифадан уфуриб туради. Шу асосда ўзбек бадий маданиятининг ривожланиш босқичларидан ҳам муайян даражада боҳабар бўламиз.

Мақсуд Шайхзоданинг ижодий камолоти уч омил билан боғлиқ акс эттирилган. Биринчидан, республи-

камизнинг ижтимоий маданий-адабий ҳаёти билан камарбаста кўрсатилади. Иккинчидан, республикамизда адабий-маданий муҳитнинг шаклланиши, ривожланишидан воқиф бўламиз. Учинчидан, халқимиз бадиий-эстетик тафаккури тадрижидан хабар топамиз. М.Шайхзода асарларининг бадиий нафосати табиатдаги ранглар кўшиғини, садолар рангини нозик ҳис этиш асносида ёритилади. Табиат гўзаллиги руҳоният – туйғулар мазмунига эш (“Тошкентнома” – “Шаркнинг ёруғ деразаси” таърифига шоирона кечирилган минг кеча ҳам камлик қиладиган Ўзбекистон пойтахтининг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳақида ёзилган асардир. Достон ўн саккиз бобда – шахримизнинг ўн саккиз ажойиботи, ўн саккиз олами ҳақида даврий ранглар, ритмик ўзига хосликлар билан ҳикоя қилади... Шайхзода қадим Шош – бугунги қайнаган шаҳри муаззамнинг улкан шеърий биографиясини яратиб, адабиётдагина эмас, маданият соҳасида ҳам унутилмас хизмат қилди”, 61-бет).

И.Ғафуровнинг Ойбек (“Шеърга сочилган юлдузлар”, “Ҳақ сўз боқий”), М. Шайхзода (“Шайхзода – интеллект тажассуми”, “Ўртоқ Шайхзода”, “Мақсуд Шайхзода”), Ғафур Ғулом (“Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш”) каби тадқиқот-мақолалари илмимиз шоирининггина эмас, адабиётшуносликнинг ҳам жиддий ютуғидир. Бу – фалсафий лириканинг нотиклик санъати билан боғлиқ тансиқ саҳифалари; илмий тафаккур ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилгани тасдиғидир.

Демак, Мақсуд Шайхзода ҳикматли шеърятининг фалсафий мазмунини белгилаб бераётган омил табиат – жамият – ахлоқий кадриятлар (имон, эътиқод, виждон) омухталигидан вужудга келади. Ҳаётнинг боқийлиги инсон фаолиятининг гўзаллиги, виждон башарият учун бирдек олий мезон эканлиги билан асосланади (“Шоир

фикрнинг кўламини беришга ғоятда моҳир. Унинг фикри доимо яккадан кўпга, сифатдан натижага, имкониятдан амалга томон ривожланиб боради”¹).

“Дунё боқий” туркумининг образлар тизими, ифода усуллари (ўхшатиш, рамз, тахайюлли – ассоциатив тафаккур) фалсафий-бадиий умумлашмалар боқий башарий кадриятлар талқинига қаратилган. Шоир эътиқод қилган, илгари сурган, умри шомидаги фалсафий қарашларининг якуни сифатида ўрганади. Дунёнинг боқийлиги устида ўй сураркан, шоир шеърлари шу маънони тасдиқлашга йўналтирилган. Туркумга киритган шеърларида шоир босиб ўтган ҳаёт йўлини (“Туш”), куйчиларнинг умрини (“Ҳофизнинг иккинчи умри”), айриликлар дардини (“Айрилик”, “Ғафурга”), инсон умрининг боқийлигига тимсол бўлувчи денгиз, қуёш, ой, ўрмон, бўса ҳақидаги ўйлари (“Қуёш, оқшом ва денгиз”, “Қуёш билан ой”, “Бўсаннинг уруғи”), ахлоқий-эстетик қарашларини (“Камтарлик”, “Қалам”, “Кашф”, “Масал ва висол”, “Денгизнинг ахлоқи”) оқ қоғозга тўккан.

Шу асосда Мақсуд Шайхзода шоир донишманд шоир эканлиги ёрқин тажассум топган. Қўйилган масалалар шоирнинг фалсафий тафаккури ниҳоятда серқамров бўлганини, замонамизнинг энг долзарб муаммолари банд этганлигини кўрсатади (“Мақсуд Шайхзода шеърятинида умр ҳақида чуқур ўйлар баланд публицистик пафос, сиёсий теранлик билан, халқ ижодига хосликлар, табиат лирикаси, интим лирика ўзаро чамбарчас боғланиб кетади. Унинг лирикасида буларни алоҳида-алоҳида ажратиб қараш қийин... Зотан шоир шеърятини инсониятга, унинг манфаатларига хизмат қиладиган, шундай манфаатларни кўзлайдиган бадииятдир. М.Шайхзо-

¹ Иброҳим Ғафуров. Жозиба. Адабий бадиалар. Тошкент, 1970, 110-бет.

да поэзиясидаги фалсафийлик ҳам мана шундан келиб чиқади”¹.

Иброҳим Ғафуров “Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш” маколасида ўзбек фалсафий шеърятининг яна бир муҳим жиҳатини ёритишга муваффақ бўлган. Хусусан, шоир Ўзбекистоннинг мужассам тимсоли, ўзбек элининг комил виждони бўлиб қалам тебратгани асосларига урғу беради (“Боғ – Ғафур Ғулом шеърятисида ҳаётнинг абадий яшил шукухи. Боғ – инсон қалбининг гўзаллик рамзи”)².

Кўзимиз ёриди, кўрдим оламни,
Шунчалар жамоли бор экан ернинг,
Ақлнинг довдираб қолиши мумкин,
Ташаккур айтишга нима ҳам дердинг.
Майнинг тўққизида гилос ҳам пишиди,
Уни эккан эдик ўтган Наврўзи.
Маърифат боғида, ростини айтсам,
Жаҳон боғбонининг ўзимиз, ўзи.

Шоирнинг боғ ва қуёш рамзига айланган шеърларида ҳаёт, табиат хоссалари ҳикматга йўғрилиб теран фалсафий мазмун касб этади. Боғ, дов-дарахт, мева ҳосили, табиат ранглари, лирик қаҳрамонни олам ҳаёти, одам тақдири ҳақида фикрлашга ундайди. Боғ – тириклик, бунёдкорлик, гўзаллик тимсоли. Шеърда инсон ва табиат чамбарчас боғлик намоён бўлаётир. Баҳор оғушида, боғ кучоғида яшнаган кўм-кўк ранглар талоши, ариқдан шилдираб оққан сувнинг зумрад тўлкини, чараклаган қуёш, майсазор далалар боғга туташ; манзарали кечинмалар боғ гўзаллигини, ва шу баробарида, боғбон маънавияти, ҳаёти таровати чиройини тайин

¹ Иброҳим Ғафуров. Ўртоқ шоир, 96-бет.

² Иброҳим Ғафуров. Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш. Сўзбоши. Ғафур Ғулом. Викор. Лирика. Тошкент, 1980, 6-бет.

этмоқда. У боғбоннинг ижодкор меҳнати билан боғлик яшноқлик тимсоли бўлиб қад ростлаётир. “Шеърга тирикликнинг абадий рамзи бўлган чаман шукухини уфуради” (И.Ғафуров).

Англашиладики, ҳар бир бадий баркамол асарнинг ўзига яраша фалсафий мазмуни бўлади. Халқона ҳикматли фикр асарни ёза бошлашдан олдин ҳам, ёзаётганида ҳам, ёзиб бўлгандан кейин ҳам ижодкорни безовта қилиб, қийнаб, ўртаб туриши тайин. Ана шу ижтимоий, фалсафий, бадий маъно оригинал, янги, теша тегмаган бўлмаса асар сиёҳи қуримасдан бурун эсан чиқади, назардан қолади. Бош фикр, ҳаёт фалсафаси – чўғ. Китобхон кўнглига кўчиб, уни ҳам ёндиради. Бу – шеърдаги фалсафий маъно инсонпарварлик ғоялари билан, ҳаёт ҳикмати, бадий нафосат билан уйғунлашиб зухур топгани шарофатидир. Боғ шоир умидларига қувват беради. Бунда ҳар бир нарса ҳаётнинг устуворлигидан дарак беради. Боғлар оталардан болаларга қолади. Маърифатли ота ўз фарзандида удум ва мерос туйғусини уйғортади. Уни боғбон бўлишга, ҳаётни севишга, яратишга, боболарнинг энг қутлуғ удумларини сақлашга ундайди. Шоир учун данак ҳаётнинг абадийлиги рамзи (“Ё, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин, Ўз боғинг, ўз меванг, данагин сақла. Шу мерос боғингни ўз кўлингга ол, Менга топширилган меросий ҳақ-ла”).

Ғ.Ғулом шеърларида (“Гулхона”, “Баҳор тўлкинлари”, “Сизга”, “Вакт”, “Букун чин арафадир”, “Қуз келди”, “Сиёҳдон”, “Қузатиш”) боғ – Ватан тимсолида талкин этилади. Боғсеварлик – бу ҳаётсеварлик, оталик ва қуёшсеварлик туйғулари билан чамбарчас боғлик. Шоир қуёш билан суҳбатлашаркан, қуёшни тириклик рамзи деб билади. Қуёш унинг фалсафий муҳокамалари, наслга бўлган бекиёс муҳаббати тўлкинига сингиб

кетади. Умрларни эзгулик учун, гўзаллик бунёд этиш учун сафарбар этиш шоир шеъриятининг фалсафий мазмунига айланган. Ҳар бир шеъри ана шу етакчи бадиий-фалсафий концепциянинг турфа кирраларини ёритишга йўналтирилган.

Ғ.Ғулом шеърлари замонга муносиб бўлиш, боғбонлик шаънини юксак тутиш, куёш ўғлони эканлигини алкаш ва оқлашдек ҳаётбахш маърифий ғоялар билан суғорилган. Алоҳида йўналиш касб этган фалсафий лирикаси учун образларнинг сермаънолиги, рангдорлиги ва бўёқдорлиги хос хусусият ҳисобланади. Ҳаётнинг ўзидан андоза олганлиги, шоир шахсияти ва эстетик қарашларидан қувватлангани, она юрт манзараларидан оро топганлиги билан эътиборлидир (“Куёш – ҳаёт нашидаси билан тўлган юракнинг, бахтнинг, табассумнинг, кутлуғ ва барҳақ абадиятнинг рамзи. Ғафур Ғулом назарида у мураббий... Шунданмикан, шоир шеърларига худди куёшнинг кирраси тегиб ўтгандек кўринади. Ғ.Ғулом шеърининг викори, ҳаётбахшлиги, ўлмаслиги шундан”, 13-бет).

Ғафур Ғуломнинг бадиий-эстетик тажрибасига таяниб, фалсафий лирикасида илгари сурилган ғояларга асосланиб Иброҳим Ғафуров муҳим илмий умумлашма-хулосаларга келади. Хусусан, шоирнинг фалсафий мазмунга йўғрилган шеърияти башарий, маънавий-ахлоқий қадриятлар (гўзаллик ва хунуқлик, ҳақиқат ва қабоҳат, умрлар икболию заволи)ни эстетик баҳолаш муҳим. Замин нафаси, давр руҳи, шахсий ҳаёт тажрибаларидан тўйинган саҳифалар теран мазмундор. Мутафаккир Гегел “Эстетика” асарида таъкидлагандек, шеърий ҳикмат ҳаёт ҳақиқати ва ахлоқий муҳокама-мушоҳадалар билан омухталиқда яхлит бус-бутун намоён бўлади. Ва шу тариқа мазмунли воқелик бўлиб қолади.

Мазкур жараёнда табиат ҳодисалари, деталлари, ранглари, манзаралари бадиий ҳақиқатни тасдиқлашда, Ғ.Ғуломнинг гўзаллик ва эзгулик, умрнинг маъно-моҳияти, тонгларию шомлари ҳақидаги ижтимоий-фалсафий концепциясини ёритишда асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу – Ғ.Ғулом фалсафий шеърларининг ажралмас, таркибий қисмини ташкил қилади.

Бадиий фикр такомилли ва туйғулар тадрижи

Иброҳим Ғафуров эстетик ғояларининг янги ва оригиналлиги таҳлилларида, тадқиқотларида муҳим фазилатлар сифатида бўй кўрсатади. Хусусан, ижодкор маҳорати асар бадииятининг таркибий қисми, ўзак асоси эканлигини туйдиради. Ана шу жараёнда ўқувчида тадқиқот предметини, бадиий адабиётни чуқур хис этиш, идрок қилиш малакасини ўстиради. Хусусан, шеърни ўрганган рисола, мақола ва тадқиқотларида бадиий фикр такомиллини туйғулар динамикаси асосида ёритишдек маҳорат белгиларини кўрамыз. Бунда поэтик материални шоир шахсияти билан узвий ўрганиш тамойили намоён бўлади. “Зулфия ҳақида уч мақола” (“Шеъриятдан туғилган иқбол”, “Ишқ қалам тебратади”, “Юракдаги маърифат”)¹ асари ушбу йўналишдаги характерли тадқиқот. Уларга Зулфия ижодий такомиллининг уч босқичи асос қилиб олинган. Яъни, XX асрнинг 30-йиллари, илк китоби (“Ҳаёт варақлари”, “Қизлар кўшиғи”, “Хулқар”)да ниш урган, бўй кўрсатган фикрчан туйғулар йиллар ўтган сайин такомиллашиб борганлигини нозик илғаб, кузатишларга асосланиб кўрсатади.

¹ Иброҳим Ғафуров. Ям-яшил дарахт. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1976. 180–203-бетлар (Иқтибосларда ушбу нашр саҳифаси кавсда кўрсатилади).

“Ишқ қалам тебратади” фаслида шоиранинг 40-йиллар – уруш даври лирикасидаги туйғулар маданияти ўрганилади. “Юракдаги маърифат” фаслида 60 – 70- йилларга келиб касб этган нурпош фазилятлари палакдаги камалак жилвалари тимсолида ёритилади. Шоиранинг илк изланишларида зухур топган, табиат хоссалари уйғотган завк-сурур туйғуларининг ҳаётий илдизларига, реал воқелик манзараларига диққатни тортади. Баҳор, саррин еллар, борлиқдаги жонланиш ва ороланиш, чечаклар, япроқлар кипригида товланган ой шуълалари, офтоб нурлари, сойлару ариқларда шошиб-жўшиб оккан, кирғокларидан тошган сувнинг дилтортар табассумлари шоира кўнглига сингишади. Дил-дилидан тўлқин уриб келган кечинмаларга тутшиб, мавжланади. Улар шеърларига кўчиб ўтади (“Зулфиянинг илк шеърлари жудаям манзарадор. Уларда табиатнинг масарратга тўлган манзаралари нурли бир нигоҳ билан кузатилади. Табиат идиллияси акс эттирилади. Ёш шоиранинг ташбеҳлари ва сифат тавсифларида ҳам табиатга ошуфта бир одамнинг кўз карашлари акс этади”, 183-бет).

Зулфия ижоди ҳақида кўплаб рисоалар, монографиялар, ижодий портретлар, юзлаб мақолалар ёзилган, диссертациялар ёқланган. Бу борада атоқли адабиётшунослар Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, С.Мамажонов, У.Норматов, А.Акбаров, М.Султонова, Н.Владимилова, Ҳ.Умуров ва ҳ.к. олимлар асарларини таъкидлаш жоиз. Мазкур силсилада Иброҳим Гафуров тадқиқотининг файзли ўрни, салмоқли салоҳияти бор. Чунончи Зулфия лирикасидаги дил эркинлиги масаласи табиат-жамият билан узвийликда таҳлил этилади. Биринчи галда шоира шахсиятининг тажассум топишидаги туйғу-тафаккур ҳаққонийлигига диққат-эътибор беради.

Инсон кўнгли – Аллоҳнинг сири, дейди ҳазрат Алишер Навоий. Зулфиянинг илк ижоди соғлом, пок руҳи билан эл-юрт назарига тушган эди. Ана шу маъсудлик, соғломлик, руҳий етуклик буткул шеърляти учун хос хусусият бўлиб қолди. Иброҳим Гафуров кузатишларида Зулфия лирик қаҳрамонининг руҳоний маданиятида намоён бўлган маънавий-ахлоқий тўқислик бадиятининг муҳим унсурлари сифатида дарж этилади.

Кўк бахмалга гуллар бурканган,
Лаб очмаган, булбул ўпмаган
Кўзим тушди олма гулига,
Дедим: тақсам энг гўзал бирин –
Сўйлаб берса... менинг чаккамда
Дилбарлигин, гўзаллик сирин.

Шоиранинг “Баҳор кечаси” шеърдан олинган ушбу парчани таҳлил қиларкан, поэтик образларнинг оригиналлиги (олма гулининг лаб очмаган, булбул ўпмаган ҳолати), оҳорли оригиналлигида нафис бадият жозибасини кўради. Ана шу ҳиссиётда ҳам ҳаёт ҳақиқати, ҳам туйғулар ҳаққонияти мужассамлигини кузатади. Табиат хоссаларининг малоҳати, шоира шахсияти билан уйғунлигидан туғилган реал сатрлар бадияти шоиранинг нурли маҳорати самараларидир. Бадий идрок ва ифоданинг табиий, самимий ва ҳаққонийлигида оригиналлик, янгилик намоён. Шоира шеърлятининг бадияти айнан ана шу аломатларда инкишоф топаётир.

Мавжуд янги бадий талқинда ўқувчи кўнглини шопириб, туйғуларини тошириб юборадиган мафтункорлик бор. Мунаққид асар бадияти айнан шу ҳаёт ҳақиқатидан сизиб чиқаётир, дейди. Санъатдаги ҳақиқатда туйғу-кечинмаларнинг табиийлиги, самимийлиги ва ҳаққонийлиги мужассамлашган; бадий маҳоратнинг

жозиб кучи яширинган, дея уктиради. Демак, асар бадиияти, санъатдаги бадий нафосат ҳаёт ҳақиқатидан сизиб чикканлиги боисидан ҳам умрзоқдир. Шу маънода санъатдаги гўзаллик қотиб қолган тушунча эмас. Биргина табиат хоссаларини оладиган бўлсак, фасллар алмашилиши табиий ранглари, холатлари, манзараларига янги-янги маънолар юклайди. Бу эса бизнинг онг-шууримизда янги кайфият, таассурот, тахайюлларни вужудга келтиради. Бу демак, ранг-бўёқлардаги гўзалликнинг мазмун-моҳияти янада хилма-хиллик, теранлик, шашадорлик касб этаётир. Бу нарса ижодкорнинг бадий маҳорати кирраларини таъминлайди. Демак, санъатдаги гўзалликнинг жозиб маънодорлиги ортаётир.

Шоира шеърларидаги бадий нафосатнинг таъсир кучи-қуввати шундаки, табиат хоссалари инсон муносабати орқали юксак гуманистик – одамийлик хислат-фазилатларига эга бўлмоқда. У эса, ўз навбатида ўқувчи онг-шуурини юксалтираётир, кўнгилларни маърифатли қилаётир. “Зулфиянинг ўттизинчи йилларда яратган энг яхши шеърларида жуда тоза, бокира интилишлар, бокира туйғулар мавжланиб туради, – деб ёзади И.Ғафуров “Шеърятдан туғилган икбол” мақоласида. – Зулфиянинг илк давр шеърларида баҳор, майин еллар, боғларда очилган чаман гуллар, чечаклар япроқларида жилваланган ой нурлари, офтобнинг ҳаётбахш шуълалари тасвирланади. Нимаики тоза, беғубор бўлса, ёш шоиранинг ҳаёли шунга мафтун бўлади, мафтунлиги шеърга кўчади”.

Мунаққид шоира шеърларидаги поэтик нигоҳнинг оригиналлиги, оҳорли ва тиниқлигини шеърларига кўчиб ўтган табиат жилваларининг туйғулар нафосатида кўради. Ҳаётнинг тонгдек бокира мусаффолигида аёл қалбининг мавжланган тўлқинларини туяди. Ана шу

воқеликда ўзини эмин-эркин хис этаётган лирик қаҳрамон кечинмалари одамга бўлган катта ҳурмат-эътибори, гуманистик мазмуни билан ҳам жозибдир (“...шеърятда аёл қалбининг: қиз, хотин, она қалбининг нозик кечинмалари, орзу-умидларини очиб беради”, 185-бет). Зулфия ўзбек аёли қалбининг куйчиси эканлиги, кечинмалар тарзи тор-субъектив эмас, аксинча, ўзбек аёли тақдири ва икболнинг бадий тарихига айланганлигини кўрсатади. (“Шу томирда халқнинг тоза қони оқади; бу қон гўзалликда беҳудудлик, рангинликда бепоёнлик, оҳангларда беназирлик, тафаккурда теранликни шакллантиради... Ром қилади, олийжанобликка, эзгуликка ундайди”, 181-бет.)

Мунаққид Зулфия бадий маҳоратининг тобора тобланиб, чархланиб боришида орттирган янги сифат белгиларини дарж этади. Хусусан, уруш даври лирикаси (“Палакдаги офтоб” фасли) фожий оҳанглар билан йўғрилганига, фалсафий мазмун ила тўйина борганлигига диққатимизни тортади. Ватан туйғуси дил эркинлиги, ҳар бир қарич тупрокни азиз-мўътабар, кўзларга тўтиё деб билиш сингари кечинмалар ила қуюқлашади. (“Сен ҳур бўлганинг-чун нафасим ҳурдир”). Вафодорлик, садоқат алқанган сатрлар ижтимоий мазмун билан, зулм-зўравонликка, адолатсизликка қарши қаратилган шеърлари эса фалсафий маъно билан қувватланди. Шоиранинг “Янги йилдай узун бўлди тун”, “Ҳижрон кунларида”, “Сенинг тонгинг” каби шеърлари таҳлили асосида дарддошлик туйғуларининг суратини чизади. Инсон қалбининг беҳад чуқур ва нозик кечинмаларини, севган аёл қалбининг дардли тебранишларини ифодалаб, Ҳамид Олимжоннинг ёрқин сиймосини яратганлигини айтади (“...қалбда ҳижрон билан ҳаётни куйлади. Шунинг учун унинг шеърятти мискинлик ва бенаволикдан ғоят

йирок, ҳаётбахш ғояларни тарғиб қилувчи шеърят каби кишилар қалбида акс-садо топди”, 188-бет). Туйгулар тадрижини кузатиш олимга поэтик материални янги нуктаи назардан таҳлил этишга асос беради.

Хусусан, Зулфия лирикасида маънавият ва бахт масаласи янги бадиий талқинлар ҳисобига бойиди. Халқимиз маънавиятининг бойлиги жихатидан дунёга устоз. Маърифатсиз бахт бўлиши мумкин эмас, дейди шоира. И.Ғафуров Зулфия шеърятининг касб этган янги хусусиятларини кузатади: Ҳамид Олимжон бахт-шодлик куйчиси эди; шеърятда кўтаринки рух етакчи. Зулфия ижодида Ҳамид Олимжондаги мазкур бадиий пафос давом эттирилди. Бу нарса воқеликнинг зиддиятли, фожиавий томонларини кўрсатиш орқали маънавий гўзалликни, ҳаётни улуғлашда намоён бўлади.

Зулфия шеърларида фожиавийликни келтириб чиқарган нарса, шахсий ҳаёти билан боғлиқ. Яъни, турмуш таянчи Ҳамид Олимжоннинг фожиали ҳалокати Зулфия шеърятда туйғу-кечинмалар драматизминини кучайтирди. Ана шу автобиографик асоснинг кучлилиги, фожиавий оҳангнинг баландлиги Зулфия шеърларида ўзига хос воқеабандликни, миниатюр сюжетликни юзага келтирди. Олим шеърятнинг том маънода субъектив ҳодиса эканлигига диққатимизни қаратади. У шоиранинг воқеа-ҳодисалардан орттирган ҳиссий-интеллектуал тажрибалари жамғармаси, ҳаёт сабоқларининг муайян кўзгуси. Шу маънода шоиранинг шахсий ҳаёти, таржимаи ҳоли рангин қирралари билан сатрлар бағрига кўчиб ўтиши табиийдир. Ҳамма гап, ана шу ҳиссиёт ифодасининг хилма-хиллигида. И.Ғафуров Зулфия шеърятдаги ана шу нозик ифода йўсинини кўрсата билган. Шоира рухониятидаги эврилишларни шеърларига кўчириши ижодида кескин кўтарилишни юзага

келтирди. Рухият ҳолатларини таҳлил қилиш орқали қалб ҳақиқатларини чуқур ёритди, дейди олим.

И.Ғафуровнинг тадқиқот-мақолаларида “Ҳижрон”, “Ўғлим, сира бўлмайди уруш!”, “Кечир, қолдим ғафлатда” шеърлари таҳлили орқали лирик қаҳрамоннинг шоира шахсиятидан андоза олган маънавий жихатларини очиб беради. Лирик қаҳрамоннинг муносабати тасвирида, воқеанинг баён қилиниш оҳангида, унда ихчам шаклдаги тугун, кульминация, ечимнинг мавжудлигида сюжетлилик кўриниш беради. Лирик персонажлар “сен” ва “у” тарзида, кўпроқ “мен” – “сен” шаклида иштирок этади. Кейинги ҳолатнинг асосий ўринда туриши Зулфия шеърларидаги автобиографик вазнининг залвори билан боғлиқ.

Иброҳим Ғафуров шу тарика Зулфия лирик қаҳрамонининг маънавий-интеллектуал бойлигини, юксак ватанпарварлик жихатларини ёритади. Чунончи, геологларнинг иш юритишида яхши бир тажриба бор; у таомилга айланган, одат тусини олган. Хусусан, какра ўт, янтоқ, андиз ва х.к. гиёҳ-майсалар, ўсимликларнинг жойлашишига, қуюқлиги ёки сийрақлигига қараб янги-янги ер ости қазилма бойликларини аниқлашади, ги-янги ер ости қазилма бойликларини аниқлашади, кашф этишади. Шунга монанд, Зулфия лирик қаҳрамонни табиатида, тафаккур маданиятида зухур топган юксак маънавият бойлиги шоира шахсиятидан, кўнгил маърифатидан баҳра олишлиги, сув ичишлиги аён тортади.

И.Ғафуров шоира шеърларидаги туйгулар ифодасига тақинчоқлар излаб ўтирмайди. Хушхол рухиятига мос хушхол мисралар топишлигини, тириклик, умр фалсафаси ила янгича мазмун-моҳият касб этганлигини “Гуллар очилганда”, “Сенинг мафтунинг”, “Палак”, “Сулув тонг”, “Она элда тўлишар баҳор”, “Тун” сингарни қатор шеърлари таҳлили асосида далиллашга му-

ваффақ бўлади. Зулфиянинг 30-йиллар ижоди “Севинч билан тўлиқ лирика” (194-бет) бўлса, кейинги йиллар шеърляти ана шу бахт, севинч фалсафасини эътикод даражасига кўтарган тенглик, биродарлик, кардошлик ғоялари” (199-бет) билан бойитганини кўрсатади.

Зулфия лирикасида ўзак йўналиш касб этган хижрон, севги, бахт фалсафасининг умуминсоний моҳиятида мумтоз шахс ва шоиранинг такрорланмас сиймоси ифодаланган. Шоира шеърлятида абадий тирик севги ўз ифодасини топгани, у бағоят чуқур шахсий ва теран умуминсоний бир рух касб этгани (202-бет) тасдиқланади. Зулфия лирикаси қалб фаслларининг манзарали маънолари билан кўркамлашиб бораётгани илмий-назарий умумлаштирилган. Ушбу манзаралар, чуқур тафаккур қобилятига эга санъаткорнинг мумтоз фикри, ўткир хаёли, ёрқин ўйлари билан тўлган ранглар, кузатишлар эди, деган хулосага келади И.Ғафуров.

Демак, оригиналлик – янги руҳоният иқлимларини кашф этишда, поэтик образлар индивидуаллигида зуҳур топаркан. Иброҳим Ғафуров бу ўринда поэтик сўз маданиятининг – Зулфия бадииятининг нафосати туйғулар ҳаётийлиги-ҳаққонийлигидан келиб чиқилиши таъкидлаётир. Бу – ижодий индивидуалликнинг зоҳирий жиҳатлари. Сўз санъаткорининг шахсияти, эстетик принципларидан келиб чиққан нуқтаи назар оригиналлиги асосида лирик характерларни яратиш масаласи ҳам бор. Бунда истеъдоднинг ўта субъектив хос хусусияти намоён бўлади. Юрак амри билан юзага келган туйғулар мазмуни шафқатсиз ҳаёт ҳақиқати, фожиавийлик воқеликни эстетик баҳолашдаги нуқтаи назарига дахлдор, дейиляпти. Бунда истеъдоднинг олийжаноблиги, ёруғлик даражаси, ахлоқий маданияти ўзлигини намоён этаётир, деган хулосага келади.

ЭСТЕТИКА ҒОЯЛАР ТИЗИМИДА ҚАҲРАМОН МАСАЛАСИ

Лирик характер яратиш майллари

Иброҳим Ғафуровнинг “Лирикада инсон характерлари”, “Қаҳрамон ва муҳаббат”, “Фаол қаҳрамонлар даври”, “Ғоялар ва қаҳрамонлар”, “Вақтнинг қалби қаҳрамон”, “Адабий қаҳрамонларга хатлар”, “Шеърнинг қалбидаги қаҳрамон” сингари тадқиқот-мақолаларида эстетик ғояларининг янги ифодаларини, қирраларини кўрамиз.

Шеър шайтоннинг қулидек тер тўкиш, заҳмат чекиш эмас, олийжаноб фикр ва туйғунинг омухталиги, илҳом деб аталган илоҳий ёруғлик самарасидир, дейди Иброҳим ака. Айнан ана шу баланд инсонийлик рутбасида, инсон манфаатлари ҳимоя қилинган мазмунда бадиият мужассамлашган.

Лирик характер табиатида шоир шахсияти ва тафаккур маданиятининг ифодаланиши, поэтик образ ва образлилик, жанр ва услублар ранг-баранглиги сингари назарий масалалар омухта ўрганилган; миллийлик, эзгулик, адолат, гўзаллик сингари боқий қадриятлар талқини тажассум топган. “Шоир оламлар ичида яшайди ва оламлар ҳосил қилади, – деб ёзади мунаққид. – Бу оламлар ичида биз шоир шахсининг ифодасига ҳам, шу шахс нафасидан шаклланадиган лирик қаҳрамон, лирик шахс, лирик характер кечинмалари дунёси, бадиий қиёфасига ҳам дуч келамиз. Уларнинг ҳаммаси автор онгини акс эттиради, улар шоир ғояларининг реал ифодаси. Шунинг учун лирик шахс, лирик қаҳрамон, лирик ха-

рактар деганда, худди бир нарса ҳақида сўзланаётганга ўхшайди. Аслида улар бир-бирларига ўхшамайдилар”.

Ғафур Ғуломнинг “Сен етим эмассан”, Миртемирнинг “Тошбу”, “Патти”, Э.Воҳидовнинг “Манфаат фалсафаси”, “Оқсоқол”, “Сен менга тегма”, А.Ориповнинг “Учинчи одам”, “Номаълум одам”, “Темир одам”, “Тарбия” каби шеърлари таҳлили мисолида лирик характер яратишдаги эстетик принциплар, улар табиатидаги тафовутлар, ўзига хос томонлар ёритилади. Ушбу жараёнда шеър назариясини бойитувчи муҳим умумлашма фикрлар баён этилади.

Хусусан, лирик характер яратиш шеър бадииятининг мезони ва асосий шартларидан бири сифатида кузатилади. Лирик характер орқали ҳаёт ва тириклик фалсафаси, инсон кечинмаларининг ранг-баранг камалаги яратилади. У шеър таъсирчанлигининг, бадиият даражасининг муҳим белгиси. Адабий жараённинг етакчи тамойилларини умумлаштириш бевосита шоирларимиз бадиий маҳоратини, ижодий индивидуаллигини, давр ва бадиий асар услубини назарий йўсинда ўрганиш маҳсулидир. А.Мухтор, Э.Воҳидов, А.Орипов асарларининг ижтимоий аҳамияти, бадиий-эстетик қиймати кайноқ адабий жараёндан узилмаган ҳолда олинган. Эстетик таҳлил йўсини сўз санъаткорларининг адабиётимиз хазинасига, маънавий маданиятимиз тараққиётига кўшиб келаётган хизматларини дарж этиш имконини берган.

Шеърда фикр ва туйғу омухталиги қай тарика кечади? Бунинг учун фикрнинг шеърятда тутган ўрни ва мавқеини белгилаб олиш, табиатини аниқлаштириш лозим, дейди Иброҳим ака. Янаям муҳими, туйғунинг ўзи нима, деган саволга жавоб бериш лозим. Уни кўпинча ҳиссиёт, кечинма, эмоционал ҳолат, дея атаймиз. Бу бежиз эмас. Уларнинг фаркли ҳамда умумий

хос хусусиятларини тиниклаштириш жоиз. Туйғу – юракка, фикр – ақлга мансуб, деган таъриф ҳам бор. Улар объектив ташқи омиллар таъсирида вужудимизда уйғонган, вужудга келган ҳиссиёт. Кўпинча ташқи таъсир натижасида фикр уйғонади. Шу боисмикан, одам лабини кимтиб-тишлаб ўйга чўмади. Энди, вужудида кўзгалган ҳиссиётдан мутаассир одам каттик хаяжонга тушади; беихтиёр равишда кафтини кўксига, юрагига босади.

Шундан келиб чиқиб Иброҳим ака нозик кузатишлари билан бўлишади. Яъни, шеър туйғусиз – яланғоч фикрдан иборат бўлади; аксинча, фикрсиз куп-курук кечинмалар ифодаланган шеърлар ҳам уюм-уюм, дейди. Ҳар икки ҳолатда ҳам бадииятга путур етган. Шу боис шеърлар бадиий нафосатдан йироқ, деган хулосага келади олим. Качонки фикр теран бўлиб ўй-кечинмалар унга эш экан, шеър бадиияти тўқис таъминланади. А.Ориповнинг “Учинчи одам”, “Темир одам”, “Тарбия”, “Номаълум одам” шеърларида фикр-кечинмага сингишиб кетган, туйғу эса маънонинг бўртиб намоён бўлишига хизмат қилаётир. Ана шу бадиий синтезда нафосат, гўзаллик мужассамлашган. Фикр бошимизда уйғонгач, вужудимизга туртки беради; уни ҳаракатга солади; яъни конини гупиртириб, юрагини жунбишга солади.

И.Ғафуровнинг “Лирикада инсон характерлари” асарида шоирларимиз эстетик принциплари хилма-хиллигини акс эттириш асносида нуктаи назар кенглиги, сўздаги ҳиссий маъно чўнглиги ва улар уйғунлигини ўта нозик идрок эта билиш бадииятнинг етакчи хусусиятидир, дейилади. Инсон характерлари орқали катта ҳаётий фикрлар ўртага ташланаётгани воқеликнинг фалсафий нуктаи назардан илғаш самарасидир. Маънавий-ахлокий масалаларнинг шеърларга кўчиб ўтган нафасини хис эттиради. Ғ.Ғулом, Шайхзода, Миртемир,

Зулфия, А.Мухтор, Э.Воҳидов, А.Орипов каби турли ижодий йўналишдаги, ўз бадий оламига эга шоирлар ҳақида тўлқинланиб фикр юритади. Поэтик ижоднинг ижтимоий воқеликка, даврга мансуб белгиларини очиб беради. Хусусан, Э.Воҳидов поэзиясида инсонни тушуниш чуқурлашганидан, ҳаёт ҳақида янада кўламдор ўйлаётганидан, давр ҳақиқатларини ифодалаш устуворлигидан воқиф бўламиз. “Бизлар ишляпмиз” шеърдаги деҳқон – бугуннинг одами. Унинг қиёфасида давр излари равшан акс этган. “Бу аввало жуда фикрчан инсон. У ўз ишини юксак нуқтадан туриб идрок ва таҳлил қила олади. Ўз ишига қараши, шу ишни умумхалқ нуқтаи назаридан баҳолашида шаклланган характернинг яхлит хусусиятлари кўринади... Меҳнатга муносабат соф маънавий масала. Меҳнатга муносабатда инсон характерининг энг қимматли белгиларидан бири очилади. ...Мана шу адолат ахтарувчи инсон характери – ўз ижодий яхлитлиги билан ажралиб туради” (12-бет).

Инсонга меҳр, енгил ҳазил-юмор шоир шеърларида бадииятнинг муҳим унсурлари сифатида кўзга ташланади. Катта ҳаётий ҳақиқатларни ёритишда муҳим воситага айланган. Яна эътиборлиси, инсон ҳақидаги ўй-мушоҳадалар, ҳаётий тажрибалардан сизиб чиққан умумлашма фикр-ҳикматлар бадииятни кучайтирган. Шеърдаги воқеабандлик лирик характерларнинг муҳим қирраларини очишга хизмат қилган.

А. Ориповнинг лирик характерлари умумлашма қиёфа касб этаркан, шоир уларни учинчи одам, номаълум одам, темир одам деб атайди; тип даражасига кўтарилишдаги фикр динамикасига урғу қаратади (“Ўзбек шеърда воқелик ва унинг муҳим йўналишларини оригинал, ҳаётий характерлар орқали гавдалантириш – шеърятнинг фалсафий идрок қуввати ортаётганлигидан,

образлар яратишда реалистик рангдорликка интилаётганидан дарак беради”, 20-бет).

“Лирикада инсон характерлари” асарининг фазилатларидан яна бири, бу – шеърларда зухур топган бадиият белгилари умумлашган ҳолда нафосат тарихини яратишлиги асосланган. Ушбу такомил Э.Воҳидов, А.Орипов ижодий эволюциясидан кўриниб туришлигини кузатади. Миртемирнинг “Тошбу”, “Пағти” шеърларини таҳлил қиларкан, лирик кечинмаларнинг эпик-ривоят билан қўшилиб кетгани таъсирчан бадий лавҳалар яратилишини таъминлаган. Яна эпик тасвир билан драматик кечинмалар уйғунлиги лирик характер табиатидаги хислат-хусусиятларни зоҳир этишда бой бадий имкониятлар берган. Бугунги ўзбек шеърининг инсон характерлари ва уларнинг ҳаётий, социал, фалсафий, тарихий моҳияти билан кизикиши жуда хайрли ҳолдир. дейилади (“Характер ўз қиммати ва моҳиятини албатта фаолиятда очади. Лирик характер бўлмоғи учун унинг барча характерлари изчил кўринишга эга бўлиши зарур. Зеро, характер инсон хулқининг изчил кўринишларидир. Бу изчиллик бутунлик ва ёки қарма-қаршилиқлар асосига қурилади. Зиддиятли характерлар, бутун (яхлит) характерлар деган ифодалар шундан келиб чиқади. Шу изчиллик буюк бадий қонуният каби намоён бўлади”, 6-бет).

Лирик характерлар яратилишидаги янгича майллар эстетик принципларнинг инкишофи билан боғлиқ ёритилади. Ўзбек шеърининг ҳозирги босқичдаги тараққиёт тенденциялари ҳақида тасаввур беришдан ташқари сўз санъаткорларининг (Миртемир, Э.Воҳидов, А.Орипов) бадий-эстетик изланишларидан ҳам бохабар қилади. Бадий бутунликка етишиш йўллари ҳақидаги мушоҳада-муҳокамалари ҳам изчиликка бўй-

сундирилган. Хусусан, лирик характер табиатида намоён бўлаётган фалсафийликнинг кучайишида, инсон ички дунёси ҳар томонлама чуқур очилишида (Зулфия, А.Орипов, Ҳ.Худойбердиева, О.Ҳожиева каби шоирлар шеърлари тахлили мисолида) калб изларини ўрганади. Ҳар бир шоир шеърларига алоҳида-алоҳида тўхталаркан, бадийий ғоянинг ифода йўсини, талкин хусусиятлари биринчи планда туради. Замондошларимиз ички дунёсини, характерини ҳар томонлама чуқур очиш йўлидан боришаётган экан, шахсийликдаги умуммуштаракликка диққатини қаратади. (“Кейинги йиллар шеърляти ҳақида гапирганда Ватан туйғуси, Ватанни улуғлаш аънанаси ғоят кучайганлигини, энг яхши асарлар шу мавзуда яратилганлигини алоҳида қайд этишни истардим... Шоирларимиз Она ерга – унинг дардлари, қувончлари, муаммоларига янада яқинроқ бўлиб бормоқдалар. Инсон ва граждон Ватан қайғусини олиб, Ватан дардларини ортмоқлаб улғайганидек, Ватан ҳам фуқароларининг ишлари билан юксалади. Инсон онасига қанчалик ўхшаса, у Ватанига ҳам шунчалик ўхшайди. Ватан – бу манзарагина эмас. У – бизнинг борлиғимиз, виждонимиз, фахримиз. Ватанга муносабат ҳар бир инсон учун ва, айниқса, ижодкор инсон учун биринчи даражали масаладир”.)

Иброҳим Ғафуров шеърлятимиз тимсолларга асосланган тахайюлли тафаккур ҳисобига тобора бойиб борганлигини конкрет асарлар тахлилидан келиб чиқиб далиллайди. Ватанни қандай, қайси нуқтадан акс эттирганига қараб, уларнинг руҳий олами, маслаклари, ижтимоий-сиёсий манфаатлари, идеаллари ҳақида фикр юритади. Ҳусниддин Шариповнинг “Тупроққа қасида” шеърида Ватан аввало инсонни боқадиган, бойитадиган, обод этадиган тупроқ тушунчаси билан

боғлиқ олинади (“Фарзандимнинг кулгуси ҳаққи, Тарих ҳаққи, келгуси ҳаққи, Бутун умрим, ҳар оним учун, Дастурхонда ширмоним учун, Она-ер рухсат бер ўпмокка, Ташаккур табаррук тупроққа”). Шоир она тупроқ доғларини фақат бунёдкор меҳнат билан аритиш мумкин деган хулосага келади. Эркин Воҳидов “Она тупроқ” шеърида “қутлуғ” ва “муқаддас” сўзлари зиммасига юклаган маънолар теранлигига диққатимизни тортади. Ватан дейилганда чексиз коинотдаги дилбар бир нуқтани, ўзининг толе юлдузини тушунади. Ватан авлодлар тўккан тердан яратилади, дейди. Ватан ва халқ, тарих ва замона, шоирнинг фуқаролик бурчи сингари масъулиятли мавзуларда Ўзбекистон, халқ тақдири кенг ёритилаёттир (“Дастлаб ўша ер узра одам Тўқканида ҳалол манглай тер. Гавҳар унди она тупроқдан, Қутлуғ бўлди муаззам бу ер. Ўз муборак тупроғин инсон Ёт назардан асраб ҳар нафас. Уни кучиб фидо этди жон, Қони билан килди муқаддас”).

Шеърда юрт кечмиши, бугуни, келажаги, улуғ фарзандлари, қахрамонона хислатлари билан кўринади, дейди мунаққид (“Ватан, Она-ер ҳақида гапирганда, унинг катта, жаҳоншумул ҳақиқатларини ўртага қўйиб туриб гапириш керак. Токи “муқаддас” сўзи умид уйига ёқилган чироқдек том маъносида ярқираб очилсин”, 59-бет). Иброҳим Ғафуров кузатишларида лирик қахрамон табиатида шоир шахсининг ифодаланиши масаласи устувор ўрин тутди. “Шеърнинг калбидаги қахрамон” мақоласида ушбу масалага алоҳида тўхталади. Тўғри, лириканинг ўзига хос хусусияти унда объектив воқеликнинг шоир шахси орқали ифодаланишида кўринади. Шоир шахси қанчалик бой, маънавий-интеллектуал савияси нечоғлиқ кенг бўлса, оламни ўзига хос кўз билан кўролса, шеърдаги туйғулари, ўй-фикрларининг бе-

такрорлиги шунда, деган хулосага келади. Дарҳақиқат, шеър – бу эртақларда накл этилган кўл билан ушлаб, кўз билан кўриб бўлмайдиган сеҳрли, оҳанрабо кушча эмас. Шеър одамларнинг дард-хасратларини, шодлик-сурурларини ҳаётнинг ижтимоий, ахлокий, фалсафий масалаларини сатрларга сингдирган ҳолда одамлар билан самимий, дилкаш суҳбатлаша олса тансик бахт шудир, аслида. Ушбу ходисадан беназир шоир шахсияти, аклий-руҳоний маданияти бўй кўрсатади. Шу маънода шеърда зухур топган барча фазилатлар шоир юрагидан ҳаёт сувини ичади, шоир юрагининг инъикоси хисобланади.

И. Гафуров Ҳ.Шариповнинг “Тупрокка қасида”, Э.Вохидовнинг “Хароб кулба”, Ю.Шомансурнинг “Ватан”, А.Ориповнинг “Совға”, “Ўйларим”, “Баҳор”, “Юртим шамоли”, “Ўзбекистон” сингари шеърлари таҳлилига таяниб лирикамининг ҳаётийлиги, халқчиллиги, замонавийлиги масаласига кенг тўхталади. Бадий ечимни, эстетик умумлашма фикрни шеърятимиз тараккиёти билан узвий боғлиқ кузатади. Истеъдоднинг табиатини очишда унинг давр, замон, воқелик билан боғлиқлигини комплекс ўрганади. Шоирнинг нуқтаи назари, ҳаёт томирида ураётган зарбларни, муаммоларни нечоғлик чуқур туйиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга, дейди.

Шоирларимиз лирикаси қачон халқ дилбандига айланади? Қачонки, лирикаминиз қадди-бастини, маънавий-интеллектуал савиясини белгилаган лирик қаҳрамонлар миллат тафаккур маданиятидан баҳра топган, униб-ўсган, халқ ҳаётидан сув ичган, кунлари мазмунини ўз тақдирига айлантирган бўлсагина эл-юрт иззат-икромига етишади. Йўкса, чўлда оқ айик яшолмагани, Шимолий Кутбда анор битмагани каби шоир шеърятини халқ эътиборидан четда қолади, кор-холига ярамайди.

Т.Низомнинг “Ўзбекистон нидоси”, Олимжон Холдорнинг “Баҳор ўлкаси” шеърлари таҳлилидан келиб чиқиб ёзади: “...Она-ер, Ватан ҳақидаги шеър ғурур билан тўла бўлиши, унинг шавкатини очиб бериши шарт. Зотан, Ватан майда гапни, маҳаллийчиликни, мешчанларча там-там қилишни кўтармайдиган абадий салобатли, буюк мавзудир. Ватан деб ёзганда, унга муносиб бўлиб, муносиб сўзни топиб ёзишдан бошқа йўл йўқлигини, йўлгина эмас, бундай жўн ёзишга ҳаққимиз ҳам йўқлигини унутмайлик” (60-бет).

И.Гафуров кейинги йиллар ўзбек лирикасида “...ҳамон эски касал, эски тумов – сўзбозлик, курук шаклбозлик йўқолгани йўқ”, дейди. Риторика, декларативлик ўзгача либосда, ўзгача мазмунда кўриниш бераётганига тўхталади. Риторика замонга мослашиб, кўринишини ўзгартириб олган. Бирок, у ҳар қанча рангини ўзгартирмасин, уни таниб олиш қийин эмас. Яланғоч фикр саёзлиги, ҳислар совуқлиги, жўнлик дарров ўзини фош қилиб кўяркан. Бу нарса яна лирикада зухур топаётган шоир шахсияти масаласига келиб туташаётир. Қачонки, шоир шахсияти ғариб ва кашшок бўлса, бу нарса бадий жихатдан бўш, ўқувчига ҳеч қандай озуқа берамайдиган шеърларнинг кўплаб урчишига олиб келади (“Ватанга муҳаббатнинг кучидан одам ва оламга муҳаббат уйғонади, вояга етади. Ватан биздан кейин ҳам қолади. Унга фарзандлик қилган ватандошлар ватанга қандай кириб, қандай чиқиб кетганимизга қараб баҳо берадилар. Уни деразалар орқали эмас, қалб кўзи билан кузатиш, юрак зарбларини туйиш, рангларини топиш, юксалган шуур билан ёритиш ижодкор учун бундан ортиқ саодат йўқ дунёда”. 64-бет).

Лирик қаҳрамонлар табиатида намоён бўлган ижтимоий ҳақиқатнинг гўзаллиги, унинг адолат билан чам-

барчас боғланиб кетганида, бадний-эстетик, фалсафий маъно қувватида, кудратида яна бир муҳим тамойил кўзга ташланаётир. Бу – лирик характерлар яратилишидаги бадний фикрнинг теранлашиб, микёсли бўлиб бораётганидаги эпикликнинг кучайиши масаласидир. Олим Зулфия, А.Мухтор, Э.Воҳидов сингари шоирлар шеърларининг бош фазилати фикр-тафаккур чўнглигида, ҳаяжон тафти – даражаси баландлигида деб биллади. Эпиклик хусусиятининг кенг палак ёзиб бораётгани бадний-эстетик тафаккурдаги ижтимоий-фалсафий теранликни, психологизмнинг янада чуқурлашиб бораётганлигини кўрсатади. Асқад Мухтор лирик миниатюраларида умрнинг маъно-мазмун, тириклик – онийлик ва боқийлик, борлик ва йўқлик ҳақида теран ўйларга чўмади. Бир шеърда “Қайдан қайгача у, менинг ҳаётим?” дея савол бераркан, ўзига, шуурига, талантига янги имкониятлар кидираётгани англашилади. Ҳаётни теран англаган ижодкор сифатида жавобни ҳаётнинг ўзидан топади. Инсон ҳаёли коинотдаги олис юлдузларнинг бизга етиб келмаган шуълаларидан тортиб кўк дарахтнинг кўк япроғигача камраб ола олади (“Мен дунёга келиб дунё орттирдим, Ҳаммасини ташлаб кетарман. Қалбни эса сўнги хужайрасигача Ловуллатиб ёндириб кетарман”, дейди А.Мухтор). Мунаққид А.Мухторнинг фалсафий лирикасини фикрбанд деб атайти. Яъни, шеърда ўзак фикрни айтаркан, атрофида кенг фикрлаш учун имконият туғдирилади. Бу – фалсафий лириканинг энг гўзал хусусиятларидандир, дея баҳолайди.

“Кўнгил” шеърининг бадийятини туйғу-тафаккур маданиятида кўради. “Нимадир етмайди инсонга ҳаммаша, Озга коникмайди, кўпга интилар” сатрларига таяниб, ўзак маънони кўрсатади. “Менинг назаримда бу-

гунги энг яхши ўзбек шеърда меҳр туйғуси кучли, – деб ёзади мунаққид “Қаҳрамон ва муҳаббат” мақоласида. – У инсонни меҳрли бўлишга ундамоқда. У меҳрнинг фалсафасини яратаяпти. Назаримда, янги асрга янги минг йилликка ўзбек шеъри, ўзбек шоирлари шундай меҳр фалсафаси билан кириб борадилар. Бу – улар лирикасининг энг жозиб, энг инсоний, энг қимматли мазмуни бўлади”. Дарҳақиқат, бугунги ўзбек шеъриятида инсонга идеал нуктадан қараш туфайли туғилган шу олийжаноб меҳр истаги ва меҳр туйғуси лирикамининг жуда қимматли инсонпарварлик сифатини белгилаб бераётир. Бу – шеъриятимизнинг келажакка олиб борадиган, бугундан эртага ўтадиган соғлом рухий-маънавий оламидир, деганда чандон ҳақ.

Иброҳим Фафуров Асқад Мухтор шеърларидаги эпиклик табиатини ёритаркан, сюжетли воқеабандлик сингари белгиларда янги хусусиятларни кўрсатади. Булар, ўз навбатида А.Мухтор шеъриятини янги сифат белгилари ила бойитганлигини асослайди. Лирикаминизда эпик музmunнинг чўнглашгани лирик характерлар рухиятини зохир этишда аналитик таҳлил пешволик қилаётир; фалсафий мазмундорликнинг публицистик рух билан чатишиб кетганлигида эпикликнинг яна бир муҳим аломатини кўради. Демак, шеъриятимизда кенг палак ёзиб бораётган услублар, қарашлар ранг-баранглигида эстетик принципларнинг хилма-хиллиги аёнлашмоқда. Эпик мазмун шоир шахсияти билан, унинг табиат ва жамият воқелиги билан боғлиқлигида, рухоният иқлимлари тажаллисида намоён бўлмоқда. Яна эпиклик хусусияти шоир кечинмаларининг объективлигида, воқеликдан юзага келган тафаккур кўламида, туйғулари тарҳида зухур топаётир.

Наср қаҳрамони

Санъат, адабиёт пайдо бўлибдики, қаҳрамон масаласи бор; бундан кейин ҳам устувор ўрин тутади. Фақат уларни яратиш принциплари жихатидан даврлар бир-биридан фаркланиб келаётир.

Инсон муайян ижтимоий муҳит, жамият ҳаётининг маҳсули. Иброҳим Ғафуров ўзбек насрида қаҳрамон характерининг яратилиш масаласига ана шу нуктаи назардан ёндашади. Инсонни тушуниш ҳамда тушунтиришда ижтимоий тадқиқотчилик тамойилининг кучайиши, тарих катламларига чуқурроқ назар ташлашга мойиллик ортганлиги, авлодлар силсиласининг узвийлиги каби хусусиятларни таъкидлайди. “Насримизнинг бугунги тенденциялари”, “Нуктаи назар ҳақида”, “Адибнинг камоли”, “Роман – тарих ойнаси”, “Кунлар ва одамлар”, “Адабий қаҳрамонларга мактублар” ва ҳ.к. мақолаларида тарихий воқелик билан ижтимоий ҳаётнинг туташган нукталарида инсон руҳониятини, фаолиятини, ҳаёти мазмунини белгилаган моҳиятни очишга асосий эътиборини қаратади. Бу борада маънавий-ахлоқий гўзаллик концепцияси устувор. Хусусан, қаҳрамон характери ҳаёт гўзалликларини, ҳақиқатнинг гўзаллигини акс эттириш йўлларида бири сифатида талкин қилинади. Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, Саид Аҳмаднинг “Уфк” трилогияси, Ўлмас Умарбековнинг “Севгим, севгилим”, “Ёз ёмғири” сингари асарларида қаҳрамонлар характерини яратиш асносида жамиятнинг илғор тенденциялари, сўз санъаткорларининг гўзаллик, ҳақпарастлик принциплари тажассум топганлигини кўрсатади. Етакчи қаҳрамон ёзувчи тафаккуридан ўтган жамият, халқ идеали эканлигига урғу беради.

Етакчи қаҳрамонни яратиш бадий ижоднинг ўзак масалалари таркибида объектив ҳақиқатнинг ёзувчи субъектида ифодаланиши тариқасида ўрганилади (“Прозамизнинг энг яхши намуналарига диққат билан қаралса, инсонийлик жихатидан ибратли образларни яратишга рағбат ва майл жўш уриб турганлигини кўриш мумкин”). Етакчи қаҳрамон деганда инсоннинг борлиқ-воқелик билан ранг-баранг, чексиз алоқаларининг бир шахса мужассамланиши, бадий идрок этилишидир. Ушбу йўналишда И.Ғафуров кейинги йиллар ўзбек насрида бадий характер яратиш принциплари ва структурасига кенг тўхталади. Яъни, бадий-эстетик таҳлилда реалистик асоснинг, ижтимоий тадқиқотчилик маданиятининг кучайганлигига алоҳида урғу беради. Мирқарим Осим, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Ўлмас Умарбеков адабий тажрибаларини қамраб олишга, ҳар бири учун хос ҳамда ижтимоий муҳит билан боғлиқ тамойилларни кўрсатишга интилади. Чунончи, эллигинчи йилларда конфликтсизлик назарияси таъсирида ҳаётий зиддиятлардан чекинган “безакли қаҳрамонлар” юзага келганлиги, лекин ушбу тенденция адабиётимиз тарихида етакчи қаҳрамон яратиш принципларининг шаклланишида ўткинчи ҳодиса эканлиги илмий-назарий умумлашмаларда ёритилади. Тадқиқотчининг диққат-эътибори замонавийликка, бадийят тақомилдаги маҳорат белгиларини дарж этишга қаратилади.

И.Ғафуров кузатишларининг етакчи хусусиятларидан бири шундаки, у конкрет илмий масалага бадийят нуктаи назаридан нигоҳ ташлашга, қиёсий таҳлилга таяниб фикрлашга, эстетик баҳолашга интилади. Чунончи, адиб маҳоратини асарлари бадийятида кўради. Қаҳрамонларнинг шахс сифатида шаклланиши учун таъсир кўрсатган, ўзлигини юзага чиқарган воқеликнинг гу-

манистик мохиятини очади. Бунда ижтимоий-сиёсий омиллар таъсирини кўрсатиш етакчи ("...Одам ҳаёт ходисаларига ўз инсоний даражасига, инсонлигининг даражасига кўра муносабат билдиради. Ва шу муносабат, маълум бир ходисага нисбатан тутилган йўлда у фақат ўз манфаатларинигина эмас, умумнинг, умуминсоний манфаатларни ҳам назарда тутати. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг кўз қараши унинг ўзи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмасдан бошқаларнинг манфаатларини ўзида акс эттирганидан умумаҳамиятга моликдир. Чунки унинг нуқтаи назари ижтимоий нуқтаи назарнинг бир узви, ажралмас ҳалқасидир", 39-бет).

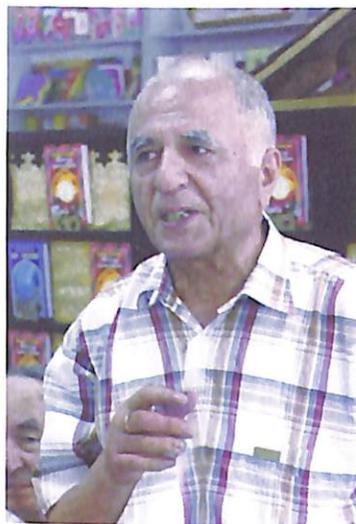
Бу ўринда Иброҳим Фафуров қаҳрамон қиёфасида мужассамлашган адибнинг эстетик идеалига оид қарашларини илғари суради. Олимнинг таъкидлашига кўра, етакчи қаҳрамон ҳам ҳаёт гўзалликларини акс эттириш йўлларида биридир. У шундай бир характерки, унда санъаткорнинг энг баркамол, мукамал инсон ҳақидаги тасаввур ва тушунчалари шахс хусусидаги жамият идеали билан муштаракликда тажассум топади. Аниқрок айтганда, ижодкор бундай образларнинг жамият ҳаёти нуқтаи назаридан муҳим бўлган, жамият аъзоларига таъсир ўтказиш жиҳатидан кўзга яққол ташланадиган бош хусусиятларига асосий эътиборни беради. Шу орқали ўз идеалини, демак, жамиятнинг идеалини шу шахсда мужассамлаштиради. Шу маънода етакчи қаҳрамон жамиятнинг илғор аъзолари талабига жавоб берадиган хислатларни ўзида мужассамлаштирган шахс образидир, деган хулосага келади олим ("Ижодкорнинг каватларига сингиб кетади. Унинг нуқтаи назари у тасвирлаган ҳаёт воқеаларининг замирида акс этади. У ҳаётдан ёзилажак нарсани ҳам маълум бир нуқтаи назар

билан ажратиб, саралаб олади. Маълум бир нуқтаи назардан туриб ажратади, ёндошади, мазмун беради, маъно чиқаради", 40-бет). Асқад Мухторнинг "Давр менинг тақдиримда" (Ориф), Ўлмас Умарбековнинг "Одам бўлиш қийин", "Севгим, севгилим" (Ойпопук, Гулчехра), П.Кодировнинг "Эрк" ва х.к. асарларнинг етакчи образлари мохиятидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамон (асардаги шароит ва характерлардан ажратиб олинган ҳолатда) адибнинг эстетик идеалини яхлит акс эттиришга даъво қилолмайди. Зеро, реалистик санъатдаги ижодий тажрибалар шуни кўрсатадики, бадий асарда акс эттирилган воқелик ва характерлар бир бутунликда етакчи қаҳрамон қиёфасини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Шу маънода, адабиёт ва санъат маълум бир даврни акс эттирмоқчи бўлар экан, етакчи қаҳрамон сифатида ўша замоннинг илғор тенденцияларини ўзида мужассамлаштирган қаҳрамонларни танлайди. Насримиздаги яна бир муҳим тамойил тарих ва инсон концепцияси масаласида ёрқин кўзга ташланади, дейди олим ("Умумий ғоявий ва иллюстратив схемалардан ўтиб, инсонни тарихий белги ва хусусиятлари, характерини чуқур бадий тадқиқ этиш йўлига кирдик. Тадқиқда замон учун характерли ижтимоий-психологик, рухий омилларни асос қилиб ола бошладик. Натижада ўзбек прозасида инсон ижтимоий ғояларнинг рупори ва нақорати эмас, балки ғоялар инсон ва унинг мураккаб, сермашаққат меҳнат, ижод, бунёдкорлик билан тўла оламининг рупори ва нақорати бўлиб қолди", 8-бет).

Айни шу ўринда И.Фафуров адиб эстетик идеалини акс эттиришдаги услубий тенденцияларга, романтик ҳамда реалистик ифода йўсинларига кенг тўхталади. Етакчи қаҳрамонлар характерини яратишдаги бадийга алоҳида урғу беради. Хусусан, поэтика масалаларига,

инсонни бадий-эстетик идрок этиш ва ифодалашдаги тасвир воситаларига эътиборини қаратади. Яна ҳаётдаги фожиаларни, фожиавийлик ҳолатларини фалсафий ўзлаштириш ва акс эттириш орқали реал қаҳрамонлар қиёфасини яратиш тажрибалари ҳам олимнинг диққат марказида.

Бадий адабиёт, аввало, инсоннинг шахс сифатидаги, феъл-атворидаги турфа хусусиятларни кашф этишга қаратилган; бу нарса, ижтимоий фаолиятнинг гуманистик моҳиятини очиб беришлик, деган сўздир. Бу нарса шахс табиатидаги одамийлик ёхуд ғайринсонийлик хислат-аломатларини кашф этишлик демакдир. Насрчилигимизда етакчи қаҳрамонлар характери яратишдаги тенденциялардан бири – инсон фаолиятининг ижтимоий мазмунига эътибор кучайганда аён бўлаётир. Ойбекнинг “Болалик”, Н.Сафаровнинг “Наврўз”, М.Осимнинг “Жайхун узра булутлар” ва х.к. асарлари таҳлили асосида халқимизнинг тарих яратишдек закосига, онги-психологиясига диққатини кучайтиради (“...Биз фожиалардан омон чиққан, ўзининг улуғвор ва олийжаноб руҳини сақлаб қололган, доимо адолат тантанаси учун курашган, адолат ва ҳуррият қачон бўлмасин қарор топишига ишонган халқимизнинг босиб ўтган йўлини, енгилмас соғлом иродасини севамиз. Тарихий асарларни ўқиганда ижтимоий-тарихий жараёнлар марказида турган улуғ халқ кучи ифодасини кидирамиз” 15-бет). Бир сўз билан айтганда, қаҳрамонлар янги тарихий ҳақиқатни ифодалаб бераётганидир. Бадий насримизнинг етакчи майлларидан бири инсон ва жамият муносабатларининг маънавий-ахлоқий жиҳатларини ёритишдир. И.Ғафуров Миркарим Осим қиссаларида тарихий ҳақиқат туйғусининг чуқурлашгани психологик таҳлил эвазига восил бўлаётир, дейди.

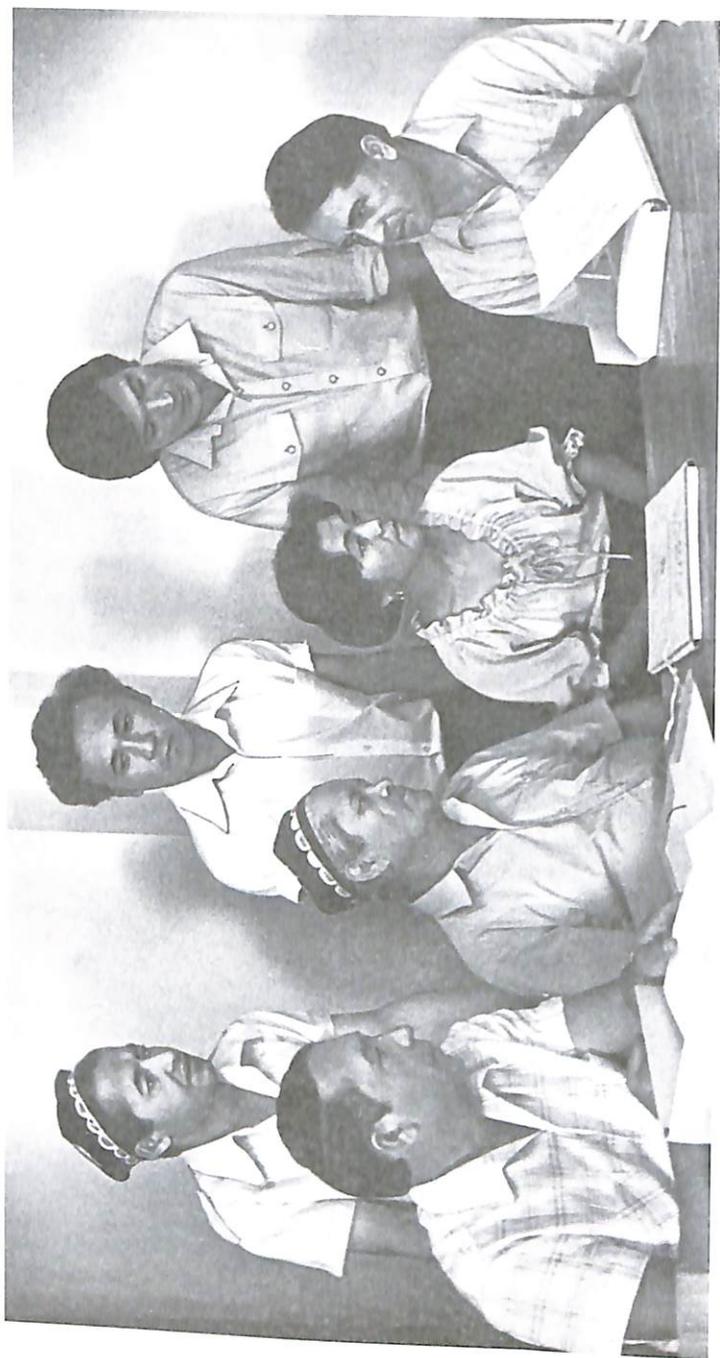
И.Ғафуров ўқувчилар билан учрашувда.
2012 йил.

Олимнинг рафикаси
Ойдин Ҳоҗиева.
2008 йил.

И.Ғафуровнинг отаси Усмон Ғафуров ва онаси
Мухаррам Ибодова. 60-йиллар.

Ўзвчилар уюшмаси кенгашида. 60-йиллар.

Саид Аҳмад боғида суҳбат. 70-йиллар.

Эркин Воҳидов билан анжуманда. 70-йиллар.

Шоирлар бош газета таҳририяти меҳмони. 70-йиллар.

Эркин Воҳидов, Расул Ҳамзатов, Омон Матжон,
Исмоил Махмуд, Иброҳим Ғафуров. 1976 йил 15 октябрь.

Одил Ёқубов ҳузурда. 80-йиллар.

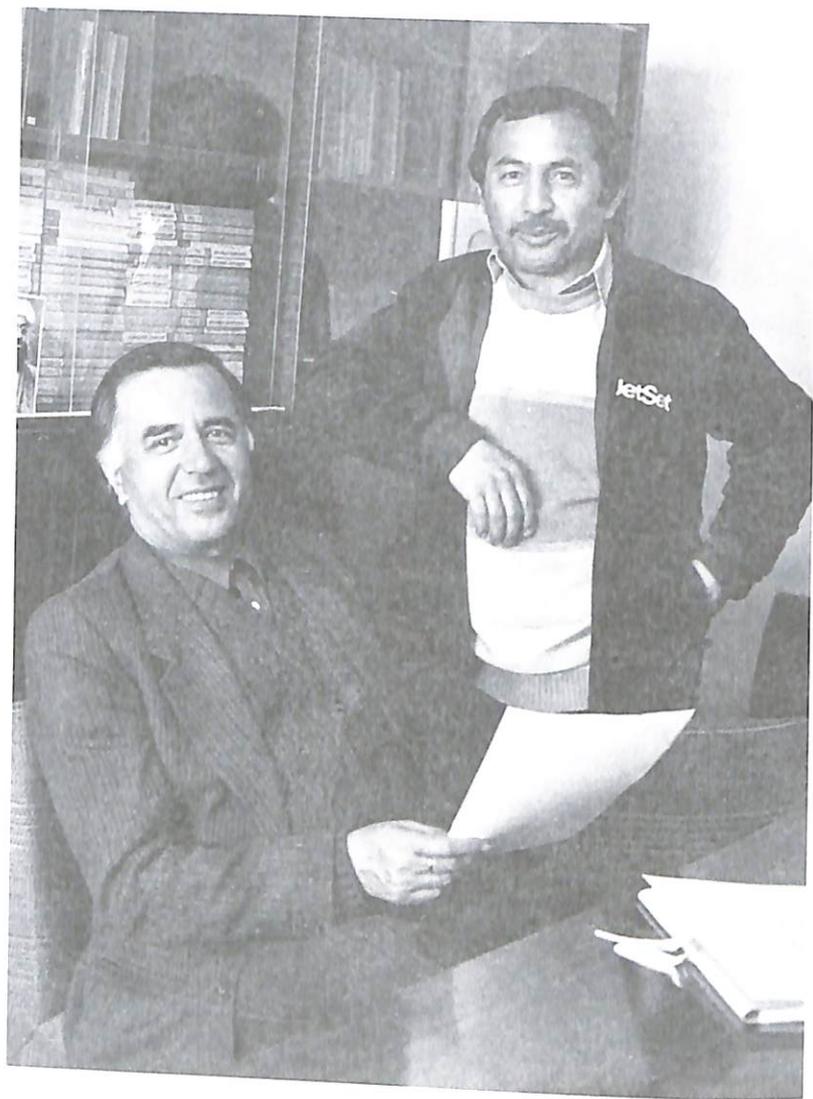
“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” тахририяти ходимлари. 1990 йил.

Мухлислар хузурида.

И.Ғафуров, Собир Ўнар, Баходир Муродалиев.
Хўжакент. Д.Нурий боғида ёзувчилар ўртасида
шахмат турнири. 2004 йил 15 август.

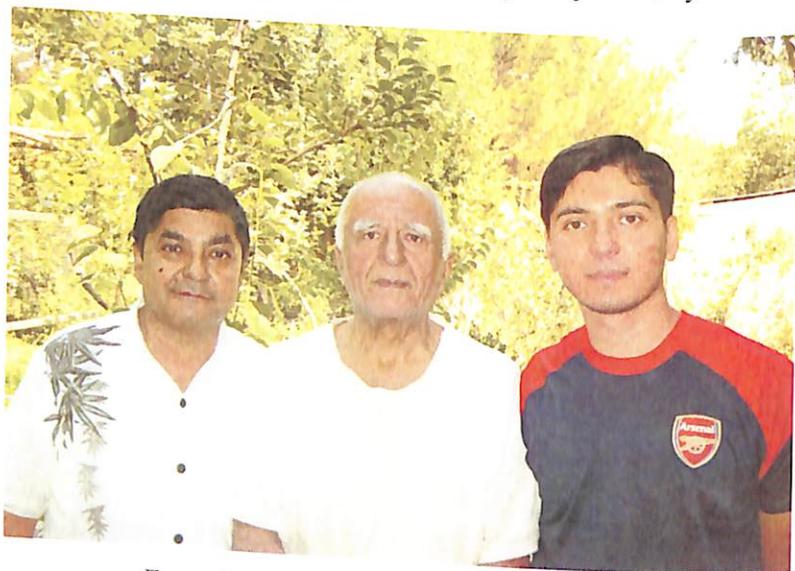
“Миллий тикланиш” газетасида И.Гафуров ва
Хуршид Дўстмухаммадов, 2003 йил.

Дўстлар, сафдошлар даврасида. 2010 йил.

Дода (Иброхим Гафуров) тўнғич кизи Сурайё,
набираси Дилноза, эвараси Муштарий Бону.

Дода (Иброхим Гафуров) катта куёви
Иноятулла ва набираси Комрон.

Дода (Иброхим Гафуров) ўгли Хумоюн, набиралари
Абдуборий, Абдуазиз, Робия.
Тошкент, Улуғбек боғи, 2011 йил 16 октябрь.

Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт ва санъат нашриётининг бир гуруҳ ходимлари
Грузияда саёҳатда. Турганлар: чапдан биринчи Иброҳим Ғафуров. 79-йиллар.

Қаҳрамонлар хатти-ҳаракатининг ишонарли, ҳаётий аке эттирилишида кўради.

Мунаққид тадқиқот-мақолаларининг муҳим хусусиятларидан яна бири – қаҳрамонлар характерини яратишдаги эстетик принциплар ўзбек насрининг ҳозирги камолоти белгилари билан алоқадорликда зухур этилишидир. Шу асосда насрчилигимиздаги инсон концепциясининг такомилдан ҳам воқиф бўламиз. Хусусан, инсонни воқеа-ҳодисалар жараёнидан узилган жўн, схематик тарзда эмас, ижтимоий воқелик, жамият равнақининг табиий ҳосиласи сифатида аке эттириляётир. Эришилган бадий-эстетик тажрибалардан И.Ғафуров муҳим хулосалар чиқаради. Чунончи, адабий ҳаёт ривожини учун характерли хусусиятлардан биринчиси – ижтимоий тадқиқотчилик тамойилининг тобора чуқурлашиб бораётганидир. Иккинчиси, даврлар алоқасига янада теран назар ташлаш зарурати кучайганлигидир. Учинчиси, қатъий, мустақил ўз позициясига эга бўлган, ҳаёт синовларидан ўтган, шаклланган, собит нуқтаи назарли кишилар, атроф-теварагида кечаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қарай олмайдиган, шахсий масъулиятини чуқур ҳис қиладиган одамлар тўлақонли қаҳрамонлар сифатида аке эттириляётир. Тўртинчидан, табиат – шахс – жамият ўртасида юзага келган муносабатлар психологиясини, оддий кишилардан кўра ижтимоий шахсларнинг ҳаётдаги фаол ўрни ва ролини кўрсатишга эътибор ортганлиги И.Ғафуров тадқиқот-мақолалари мундарижасини белгилайди. Бешинчидан, мунаққид ҳозирги ўзбек прозаси мисолида услубий оқимлар масаласини кўтаради. Ушбу жараёнда бадий бўш, маҳоратда оқсаётган насрий асарларда қаҳрамон характерини яратишдаги нокисликлар ижтимоий-фалсафий концепциясининг саёзлигида кўринади. Насрчилигимиз бадийяти

намуналарини қардош (озарбайжон, тожик, қирғиз, қозок, рус ва бошқа) халқлар адиблари ижодий тажрибалари билан муқоясада ўрганади, индивидуал хос ҳамда умумтипиологик хусусиятларини очиқ беради. И.Ғафуров ўзбек прозасининг ютуқ ва қамчиликларига жаҳон насри контекстидан, бадиият мезонлари асосида назар ташлайди.

Дарҳақиқат, Иброҳим Ғафуров таъкидлагандек, адабиётдаги янгилик янги одам руҳониятини кашф этишдан, бошқаларга ўхшамаган характер хусусиятларини яратишдан бошланади. Бу – ҳаёт ҳодисаларига, воқеалик жараёнларига, инсонга янгича ёндашиш, маънавий-ахлоқий муаммоларни кўтариш, ижтимоий-фалсафий мазмунда муҳим гап айтиш санъатидир. Бу – янги бадиий-эстетик тадқиқотчилик маданияти демакдир. Бу янги ифода воситалари, ориганал усулларни адабий истеъмолга, ҳаётга олиб кириш демакдир. Етакчи қаҳрамон миллат маънавияти тараққиётининг пешво ғояларини ўзида мужассамлаштирган давр типи бўлиши кераклигига урғу қаратади. "...Ҳақиқий адабий қаҳрамон, адабиётнинг юксак намуналари асосида ҳукм юргизадиган бўлсак, бу – адолатни қарор топтиришдек қийин ишга онгли равишда бутун борлигини бағишлаган, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги азалий курашга ўзини батамом бахш этган, адолатсизлик, сохталик, ёлғон, лаганбардорликка тоқат қилолмайдиган, ҳаққоний, инсоний, эзгу хислатларга эга бўлган кишилардир".

И.Ғафуров мулоҳаза-муҳокамаларини тасдиқлаш учун Шухратнинг "Олтин занғламас" (Содик), С.Аҳмаднинг "Уфқ" (Иқромжон), А.Мухторнинг "Чинор" (Очил бобо, Ориф) асарларидаги ақлан-ахлоқан етук қаҳрамонларнинг юзага келишида Абдулла Қодирий,

Ойбек, Мухтор Авезов, Чингиз Айтматов сингари улкан сўз санъаткорларининг бадиий-эстетик тажрибаси асос вазифасини ўтаганлигини уқтиради. Ҳаёт қаҳрамонлари, давр типлари дейилишига сабаб, улар конкрет тарихий шароит ва муҳит маҳсулидир; илғор, ижтимоий кучларга хос хусусиятларни ўзида тўқис, ёрқин муҷассам этганлигидир; Бу – шаксиз, реалистик санъат сеҳри самарасидир, дейди.

Мунаққид адабий-танқидий қарашларининг яна бир фазилати бадиий асарни ҳаёт-воқеаликдаги мазмуни ила қиёсан ўрганади, адабий қаҳрамонларни ҳаётдаги реал прототиплари билан солиштиради, насримиздаги конфликт кўринишлари ижтимоий муҳитдаги, одамлар онги – дунёқарашдаги зиддиятлар билан муқоясада тадқиқ этилади. Шу маънода О.Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси" романи юзасидан айтган фикри ўринли ("...Одил Ёқубов маълум тарихий воқеаларни талқин қилишни эмас, шу воқеаларга асосий роль ўйнаган тарихий шахсларнинг инсоний қиёфасини очишни, уларни ҳаракатга келтирган ҳаётини омилларни бадиий ифодалашни, дунёқарашлар ўртасидаги курашни кенг планда гавдалантириб беришни асосий мақсад қилиб қўйди. Роман подшоҳ Мирзо Улуғбек билан унинг ўғли Абдуллатиф ўртасидаги тахт учун курашни эмас, икки тарихий ижтимоий қарама-қарши кучлар ўртасидаги ғоявий курашни акс эттирди; шу курашнинг бадиий тарихи сифатида китобхонга манзур бўлди", 17-бет).

Роман конфликтни марказига қўйилган тўқнашув – бу антиподлар кураши, адолат ва маърифат ўртасидаги аёвсиз зиддиятдир. Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф, Али Қушчи ва Мавлоно Мухиддин, Қаландар ва Қашқар ўртасидаги қарама-қаршилик ғоялар, манфаатлар курашигина эмас, яхшилик билан ёвузлик ўртасидаги

курашдир, деган хулосага келади. Адиб кураш жараёнларини, қаҳрамонларнинг психологик ҳолатларини чизиш орқали очади. Шу боис воқеалар тарихан ишонарли, бадиий жозибатор чиққанлигини асослайди. Ва аксинча, М.Саломнинг “Севги тори”, Х.Лутфуллаеванинг “Туташ тақдирлар”, Ё.Шукуровнинг “Қалб қаноти” асарлари таҳлили мисолида ижтимоий мазмун касб этмайдиган майда, хира, чучмал зиддиятлар билан ўралашиб жўнлаштириб юборилаётгани, ҳаётнинг рангин қирраларини бадиий тадқиқ этишда ожизлик қилиб қолишаётганини нозик кузатиш ва умумлашма-хулосаларда кўрсатади.

Мунаққид меҳнатини жарроҳнинг жонбахш фаолиятига қиёслаш мумкин. Жарроҳ одам танасидаги у ёки бу вазифасини бажармаётган аъзони кесиб ташлаш учун қанчалик дадил, шафқатсиз ҳаракат қилса, адабиётшунос ҳам бадиий асар вужудини соғломлаштириш, янада бардам-бақувват кўриш истагида ҳийла аччиқ, ва лекин, ўринли фикр-мулоҳазалар билдиради. И.Ғафуров асарлари учун яна бир муҳим хусусият – бу атоқли адиблар ижодини ўрганадими, ёш носирлар излашнишларига мурожаат қиладими, бадииятнинг баланд мезонларидан келиб чиқиб ёндашади. Фаромуш сюжет қурилишларига, композицион сакталикларга, хира ва майда конфликтларга, схематик қаҳрамонларга, бадиий тилдаги камчиликларга ёзғириб фикр билдиришининг боиси шундан.

Демак, И.Ғафуровнинг адабий-танқидий қарашларида насрчилик мисолида кузатадиган бўлсак, инсон ва жамият алоқаларининг бадиий талқинидаги маънавий-ахлоқий йўналишни ўрганиш устувор. Одам ўтқинчи ва лекин, фаолиятини айтган сўзларининг мазмун салмоғи боқийдир, деган фикр сингдирилган. Бу бора-

да етакчи қаҳрамонлар характерини яратишда ижтимоий-фалсафий мазмундорлик кучайиб бораётгани таъкидланади; бадиий-эстетик тафаккурдаги фалсафий теранликнинг ижтимоий мазмун билан салмоқдорлик касб этаётгани асосланади.

Яна инсон ва табиат, инсон ва тарих, шахс ва жамият сингари қаҳрамон қиёфасини белгиловчи масалалар адабиёт илми чуқур ўрганиши лозим бўлган вазифалар қаторида белгиланади.

Достон – замон – қаҳрамон

Бадиий шакл доимо ғоявий мазмун билан ўзлигини тўқис намоён этади, деймиз. Чиндан ҳам шундай. Айтайлик, эгнимизга оқ халат, бошимизга оқ қалпоқча кийиб, кўлимизга скалпел тутган билан жарроҳ-врач бўлиб қололмаймиз, албатта. Гарчанд шаклан доктор қиёфасини олсак-да, жисман ва руҳан ўз сўзларимиз, ишимиз, хатти-ҳаракатимиз, энг муҳими, фикрлаш тарзимизга кўра врач эмасмиз. Маънавий жиҳатдан ана шу вазифани адо этишга ҳали тайёр эмасмиз. Ёхуд, ушбу масаланинг иккинчи бир қирраси ҳам бор. Яъни, ғоявий мазмун доимо ўзига мос, ўзига мутаносиб шакл излайди ва топади, деймиз. Шу маънода бир мисол. Айтайлик, ҳарбий одам кийим-бошини ҳам, касбини ҳам ўзгартирди. Хусусан, у журналистлик касби этагини тутиб кетди, дейлик. Ушбу фаолияти давомида унинг шахсини, руҳониятини шакллантирган ҳарбий кишининг фикрлаши, иш юритиш малакаси бўртиб кўриниш бериб туради. Яъни, у журналистлик фаолиятида ҳам ҳарбий бўлиб қолади. Сабаби, у ҳам жисман, ҳам маънан ҳарбий киши эди. Қандай қиёфага кирмасин, барибир ўзлигини, ҳарбий кишининг фикрлаш малакаси ва маданиятини сақлаб қолади. Фаолиятидан профессио-

нал йўналишининг характерли белгилари шундоқкина кўзга ташланиб туради.

Демак, бадий асар қайси жанрда ва қандай шаклда ифодаланмасин, у воқеликни, инсон тақдирини, ҳаёт ҳақиқатини тажассум этишга қаратилади. Иброҳим Ғафуров “Достон ҳаваси”, “Илҳом ва самара”, “Достон – шоирнинг романидир”, “Кураш қунларига завқим оқиди”, “Ишонгиси келар одамнинг” мақолаларида Усмон Носир, Максуд Шайхзода, Миртемир, Ҳ.Шарипов, Э.Воҳидов, А.Орипов сингари шоирларнинг достончиликдаги изланиш самаралари, жанр табиатидаги янги тамойиллар, қаҳрамон характерининг намоён бўлиши билан боғлиқ маҳорат масалалари устуворлик қилади. Мунаққид кузатишларида лирик поэма жанри намуналарида (Хусусан, М.Шайхзоданинг ўтган асрнинг 30-йилларида яратган “Тупроқ ва ҳақ”, “Ўртоқ”, “Мерос”, “Чироғ”) долғали замон воқелиги, мутафаккирна тафаккур маданияти, ҳикматга йўғрилган чўнг фикр кўлами яхлит бир вужудга айланган. (“Шайхзода бу достонларида ўтмишдан ва бугундан, ҳақдан ва ноҳақдан, бахтдан ва бахтсизликдан ҳикоя қилади. Достонлари марказида ёруғлик ва қоронғуликнинг кураши туради”.)

“Оқсоқол”, “Нурмат отанинг туши”, “Тошкентнома”, “Жалолиддин Мангуберди” сингари эпик ва драматик унсурлар синтездан иборат лиро-эпик достонларида воқеликни, инсон тақдирини реал манзаралари билан яратишда лирика, проза, драма жанри элементлари кўп ва хўб. Ушбу бадий синтез М.Шайхзода достонлари муваффақиятини таъминлаган. Яна сўз санъаткори сифатидаги бадий маҳоратини намоёниш қилган. Мунаққиднинг достон жанри табиатига доир қарашлари ҳам эътиборли. Шоир воқеликнинг қайси қирраларини объект қилиб олиши, унга қайси томо-

нидан ёндашиши ва қандай тадқиқ этишига диққатини жалб қилади. Яъни, шоир танлаган ҳаёт материали поэтик асар жанрини белгилаб беради. Поэзияда проза элементлари ортди, дейди. Воқеани кенг эпик планда камраб олиш, психологик таҳлилнинг чуқурлашуви, насрий парчалардан фойдаланиш, кўп планлилик каби ҳолатлар назарда тутилади. Мавжуд хусусиятнинг аксар мумтоз достончилигимиз, халқ достонлари учун ҳам хос. Айниқса, достончиликда драматик жанр белгилари кучланди (конфликтнинг кескинлиги, диалогларга юкланган мазмун, нутқ вазнининг ошиши, асар сюжети ривожининг характерлар талқини ва курашидан келтириб чиқарилиши). Адабий жанрлар ўртасида диффузияланиш, чатишиш ҳодисаси насрда шеър ва драма унсурларининг, драмада поэзия аломатларининг, поэзияда драма билан проза жанри бадий компонентларининг зуҳур топаётгани бадий-эстетик тафаккурда идрок ва ифода маданиятининг юксалиши шарофатидир. Зеро, ҳаётда, воқеликда, инсон фаолияти ва тақдирда ушбу унсурлар – лирик кайфият ва кечинмалар, драматик ҳолатлар, эпиклик қоришиқ ҳолда учрайди.

Достонда уч адабий тур аломатлари зуҳур топса-да, бу нарса жанр табиатига асло монелик кўрсата олмайди. Достон табиатида кўриниш бераётган бошқа адабий тур жанрларига хос белгилар жараённинг узлуксиз изланишда кечаётган фаолиятдан, сифат ўзгаришларидан биридир. Англашиладики, бадий асар умрзоқлигини қаҳрамонларнинг қанчалик ҳаётий, оригинал, ишонарли бўлишини таъминлайди. Ана шу тақдирлар орқали гуманистик-инсонпарварлик ғоялар, умумбашарий қадриятлар мудофаа қилинади, ижтимоий-фалсафий масалалар кўтариб чиқилади. Кейинги йиллар достончилигида кўзга ташланаётган кемтиклардан би-

ри – бу қахрамонларнинг ўта жўнлашиб кетганидир. Хусусан, оддий бурчни ҳам, яъни қора тоғни қайириб кўйгандек, осмонни эгиб ерга олиб тушгандек қахрамонлик сифатида тақдим қилинади. Оддийгина бир юмушни адо этиб, катта олийжаноблик қилиб юборгандек босар-тусарини билмайди, ўзига-ўзи мадҳ-сано ўқийди.

Иброҳим Фафуров Сайёрнинг “Ўрок-болға”, Тўлқиннинг “Эндигина бошланди кўшиқ”, “Освенцим дафтари”, Ҳ.Шариповнинг “Заминга таъзим”, О.Ҳакимовнинг “Пахта монологи” ва х.к. асарлари мисолида замонавий дostonларда ички ўй етишмаётгани, қахрамонлар ва вазиятлар ёлғиз ташқаридан тасвирланаётгани, персонажларнинг ўзаро муносабатлари уйдирма асосига қурилаётганини кўрсатади” (37-бет). Яна дostonларимиз қахрамонларининг маънавияти анчагина ғариблиги дилга қадок бўлаётган кемтиклардан бири. Хусусан, инсон ва ҳаёт, инсон ва жамият, тарқкиёт ва таназул хусусида фалсафий мушоҳадакорлик етишмайди. Теран фикрлаш ўрнига оддий хархаша гапларни ҳаётини ҳақиқатлар тариқасида тақдим қилишаётир. Айникса, лирик дoston намуналарида фикр-мушоҳада ўрнида эзма-чурик гап сотишлар кучайди. Лирик дoston замон талабига жавоб берувчи қулай тур, деган фикрни юзаки тушунган айрим шоирлар чўзиқ, тумтарок, бири тоғдан, иккинчиси боғдан гапирувчи, қофияга солинган “тўқима”ларни “дoston” дея нуқаб тикиштиришаётир. Аслида аксар дostonнависларнинг воқеликка мустақил қарашлари, нуқтаи назарлари қоронғилигича қолмоқда. Халқимиз эътиборини тортувчи фалсафий-ахлоқий, бадиий таҳлиллар етишмаяпти.

Аксар дostonлар давр-жамият ҳодисаларининг ижтимоий-фалсафий мазмун-моҳиятини очишда оқсапти.

Айникса, дoston олқиш, кўшиқ, қуйловчи жанрдир, деган фикрни дастак қилиб олган айрим шоирлар олам ва одам сир-синаотларини, зиддиятли воқеликнинг драматик-фожиавий томонларини четлаб ўтишмоқда. Офаринбозликдан иборат чучмал, ҳавойи, ибтидосиз ва интихосиз тумтарок дostonлар шу тахлит болалаб кетди. Уларда шубҳасиз лирик қахрамонлар қиёфасиз; кечинмалари берилмади, лирик конфликт яратилмади. Лирик қахрамонлар замон ва макондан ташқарида, деган фикрлари мунаққид адабий-эстетик қарашларининг мағзини ташкил қилади. (“Ҳозирги кун замонавий дostonларда кўп маҳал тугал сюжет, динамик қахрамон ёки тугал лирика, етук лирик қахрамон етишмаяпти... замонавий дostonларимизда даврнинг мураккаб масалалари кўтариб чиқилмаяпти. Ички дунёси ҳар жиҳатдан бой қахрамонлар яратилмаяпти. Замон эса шундай масалалар ва қахрамонларни тақозо қиляпти”, 39-40-бетлар.)

Шунингдек, дostonларда қахрамон фаолияти билан ҳаётини муҳит-шароитнинг ҳолис, объектив реал тасвири суст. Яъни қахрамоннинг ижтимоий воқелик бағридаги фаолиятини чизишда, бадиий-эстетик умумлашмаларда фалсафий мазмун салмоғи етишмайди. Чунончи, дostonда ҳам ҳар бир деталь, ҳар бир образ муайян эстетик мазмун ташийди, ва шу асосда, етакчи ғоявий-бадиий маънони нурлантириш учун хизмат қиладди, ягона мақсадга бўйсундирилади, деймиз. О.Матжоннинг драматик дostonларига назар ташлар эканмиз (“Паҳлавон Маҳмуд”, “Беруний”, “Тўғон” ва х.к.), хусусан, “Беруний” асарида деталь, ҳолат жўнлигини кўриш мумкин. Бадиий-фалсафий мазмунни очиш учун хизмат қилмайдиган маиший деталлар ниқталаб тикиштирилгандек сунъий. Абдулла Орипов таъбири билан айтганда, севги-муҳаббат мавзуида асар битиларкан,

ошиқ йигитнинг изҳори дил асносида оёғи теккан совук тошбақа шеърга кириши шарт эмас. Ёхуд, бир отим нос сўраш, папиросини тутатиб олиш ниятида Гамлет отасининг арвоҳини чиркиратаётгани йўқ, албатта. Бадий асардаги ҳар бир деталь, ҳар бир ҳолат, ҳар бир образ катта ижтимоий-фалсафий маънони, инсоний тақдирларни, умумбашарий кадриятлар мазмун-моҳиятини (адолат, гўзаллик), ҳақиқатларини очишга қаратилади. (Чунончи, асарнинг биринчи манзарасидаги Қизлар ва Болта масҳарабоз диалогда майда, хархаша гаплар ўқувчини чарчатади.)

Мунаққид ёклаганидек, дostonларда замон тўғуси, замонавийлик руҳи тўғридан-тўғри жамият қишилариининг онги-дунёқараши ва мақсад-интилишларида, шоирлар илгари сураётган маънавий-ахлоқий масала ва идеалларда зухур топади. М.Шайхзоданинги “Жалолиддин Мангуберди”, “Тошкентнома”, У.Носирнинг “Норбўта”, “Нахшон”, Миртемирнинг “Сурат”, Э.Воҳидовнинг “Нидо”, “Рухлар исёни” каби дostonлари мисолида бадий асар замонавийлиги, халқчиллиги миллий характерларнинг муҳим хусусиятларини акс эттираётган бадий шаклларнинг мукамаллигида зухур топади. Шу ўринда мунаққиднинг адабий-танкидий қарашларини характерловчи икки унсурни таъкидлаш жоиз. Хусусан, бири – дostonларни ўрганиш ҳамда тушунтиришда юзага келган бадийлик – ифода маданиятидир. Иккинчиси – бадий асарни эстетик таҳлил ва тадқиқ этишдан чиқарилган илмий-назарий хулоса теранлигидир. Адабий-танкидий асарлари (тадқиқот, адабий ўйлар, эсселар, бадиа, рисола, мақола, тақриз) киёфасини белгилаб бераётган илмий ҳамда бадий тафаккур унсурлари қай даражада узвий намоён бўлаётир? Мазкур хусусиятлар ҳақида фикр юритиш, бево-

сита, олимнинг индивидуал ўзига хослиги, илмий-назарий савияси хусусида гапириш имкониятини беради. Сир эмас, аксар олимлар мақоласини ўқиб бўлмади. Илмий терминлар шунчалик қалаштириб ташланадики, уларнинг халқона ифодасини топиб, моҳиятини англагунча одамнинг тинкаси қуриди. Асар сюжети, композицияси, конфликт, тил хусусиятлари, санъаткор услуби, қахрамон характерининг яратилиш принциплари ва ҳ.к. бадий компонентлари билан боғлиқ атамалар, терминлар, иқтибослар саржин қилиб ташланади. Бу хил бирёкламаликдан халос бўлиш учун нима қилиш керак? Маълумки, мунаққид бадий асарнинг моҳияти, йўналиши, ижодий ниятнинг бадий талқинлари хусусида фикрлаши, таҳлил қилиши ва ниҳоят, баҳо бериши керак. Иброҳим ака кузатишларининг ўзига хослиги, афзаллиги шундаки, хабар-таҳлил ва эстетик баҳо асардаги муҳим ижтимоий масала атрофида муҳассамлаштирилади. Ана шу ҳолатда олимнинг юксак илмий-назарий малакаси, индивидуал ўзига хос фикрлаш маданияти ёрқин намоён бўлади. Мазкур илмий муҳокама-мушоҳадаларнинг бадий ифодаси синтезга эришишдек камёб фазилат Иброҳим Ғафуров изланишларида бетакрор тароват бағишлайди. И.Ғафуровнинг илмий асарларига назарий теранлик билан ҳиссий тафаккур, эҳтиросли мушоҳадакорлик ўзгача файз бағишлайди.

Чунончи, мунаққиднинг Абдулла Орипов ижодий изланишларини маълум даражада умумлаштиришга ҳаракат қилган “Шукуҳ” номли мақоласи бор. Олимнинг ҳаёт, шоир, шеърят, шеър хусусидаги ўйлари А.Орипов бадийяти билан чатишиб кетган. “Табиат билан инсон ўртасида уйғунлик бузилганда, буни олдин қушлар билан шоирлар англаб етадилар. Булок қуриса, олдин шоирлар изтиробга тушади, у бошқа булоклар ҳам қу-

ришига бепарк караб туролмайди. Табиат ўз организини ўта нозиклик ва сергаклик билан кузатади. Товонингизга кирган жиндаккина тикан жисмингизнинг ҳар мўйида акс-садо беради. Табиатда мувозанат бузилган чоғда у тинимсиз сигналлар бера бошлайди. Абдулланинг шеърлари мана шунинг қаршисида гафлатда қолмасликка бир чақирик. Абдулла Орипов китоби номини “Ҳайрат” деб қўйган. Ҳайрат – бу эҳтироснинг катта очилган кўзлари. Ҳайрат Ватаннинг яшнаётган жамолидан, оламнинг ўзгариб турувчанлигидан, инсон ақл-туйғуларининг бадавлатлигидан, жафолардан, шоирнинг ўзи айтгандай, эҳтиросларнинг самовий кучидан туғилади, юракларга шеър ишқини солади”. Ушбу парчадан олимнинг тафаккур йўсини, фикрлаш маданияти яққол кўриниб турибди. А.Орипов ижодининг шеърятимиз тараққиётидаги ўрни, ахамияти, бадииятининг етакчи аломатлари дарж этилаётир.

Демак, Иброҳим Ғафуров ижодидаги илмий-назарий теранлик билан эмоционал бадиийлик синтези индивидуал услубининг бош хусусиятидир. Шуниси эътиборлики, мазкур хусусият олим тадқиқот-мақолаларининг беағи бўлиши баробарида аниқ ва равшан нуктаи назарини англатади; илмий-эстетик баҳосининг яхлитлигидан далолат беради. Мухими, ана шу ҳиссиётли, кечинмали илмий тафаккур тарзи назарий мазмундорлиги билан ажралиб туради. Бу нарса, ўз навбатида, И.Ғафуровнинг ўзига хос фикрлаш-тафаккур маданиятидан бохабар қилади. Шоир маҳоратининг айрича қирраларини кўрсатиш баробарида, бадиий асарнинг жараёнда тутган ўрни-ахамиятини, сўз санъаткорининг фалсафий-эстетик савиясини англаш имконини беради. Иброҳим Ғафуровнинг илмий-ижодий фаолиятидаги мазкур хусусият алоҳида мустақил тенденция дара-

жасига ўсиб етганлигини шоир Мамарасул Бобоев мамнуният билан қайд этади: “... танкид жанрида “лирика” бўлишини биринчи марта кўрдим, – дейди. – Унча катта бўлмаган бу мақола улуғ Навоийнинг “Сенга” шеъри ва Фуркатнинг зўр хаяжон ва маҳорат билан ёзилган “Бир камар сиймони кўрдим балдан Қашмирда” ғазали қадар завқу шавқ бағишлади менга. Шу сабабдан ҳам бу мақолани “лирика” деб атаяпман”.

И.Ғафуровнинг М.Шайхзода, Миртемир, Зулфия, А.Мухтор, Э.Воҳидов, А.Орипов ва ҳ.к. шоирлар асарлари бадиияти ёритилган мақолалари илмий тафаккур билан эмоционалликнинг гўзал кўринишидир, дедик. Уларда поэтик сўзнинг бадиий-эстетик нафосати, фалсафий теранлиги каби нурпош хусусиятлари дарж этилади. Олим илмий-назарий умумлашма хулосаларини, мушоҳада-муҳокамаларини, юрак тўлқинларини шоирларимиз лирикасининг лирик шуқуҳи ила уйғунлаштириб, шоирона завқ билан ифодалайди. И.Ғафуров индивидуал услубидаги – фикрлаш тарзидаги шоирона эҳтирос илмий-назарий фикрлар билан уйғунлашиб, ўқувчига фусункор шеър сурурини бағишлайди. Ушбу жараёнда Иброҳим Ғафуровнинг нафақат шеърятга, умуман бадиий адабиёт жозибасига бағишланган асарларида ўзига хос нуктаи назари, тафаккур кўлами, бадииятни ғоят нозик тушуниши, идрок этиши ва ўта фасохат ила англашиш иқтидори ёркин балкиб туради.

ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАФАККУР ҲАДЛАРИ

Бадиянинг илдизи, эстетик хусусиятлари

Сўнгги йилларда атокли сўз санъаткорларининг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бадиялари «Ёзувчи ва давр», «Адабий ўйлар» туркумларида кўплаб нашр этилди. Уларда адибларимизнинг шахсияти, ижодий табиати, бадий адабиёт ва адабий меҳнат ҳақидаги, адабий жараён ҳамда миллий маданиятимиз хазинасини бойитган баркамол асарларнинг ижодий ғоя сифатидаги туғилиши, ёзилиш жараёни, ижтимоий-эстетик таъсир кучи билан боғлиқ ғоят қимматли фикр-ўйлари кенг ўрин олди. Бу ҳодиса ўзбек адабиётшунослиги тараккиётида алоҳида бир ёрқин саҳифани ташкил этади. Ушбу ҳодиса кеча ёки бугун дабдурустдан юзага келган эмас. Унинг илдизлари минг йиллик адабиётимиз тарихига бориб туташади, ундан ҳаёт суви-ни ичади. Хусусан, ўзбек адабиётшунослигининг бугунги камолида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Бобур, Фуркат ва бошқа классикларимизнинг нафис адабиётга, шоир меҳнатига доир, замондош шоирлари шеърятининг нуқтапош қирралари хусусидаги мушоҳадалари залворли замин бўлиб хизмат қилди. Шу маънода Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Фафур Гулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир сингари санъаткорларимизнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган тадқиқотлари, мақолалари адабиётимиз илмини янги сифат босқичига кўтарди.

Шарк¹ ва Ғарб² классикаси, кардош халқлар (Н.Г.Чернишевский, В.Г.Белинский, Добролюбов ва хоказо) адибларининг санъатнинг табиати, унинг халқ ҳаётидаги, жамият тараккиётидаги ўрни ва аҳамияти, ҳаётни, инсонни, гўзалликни кашф этиш моҳияти тўғрисидаги мушоҳада-муҳокамалари ҳам адабиётшунослигимиз ривожига файзли ўрин тутади.

Адиблар ҳаёти ва ижодида шундай бир босқич бўладики, ижодий фаолиятининг муайян бир даврида босиб ўтилган йўлга, давр ва одамларга, салафлари, тенгқурлари, шогирдлари суҳбатига, устозлари сабоқларига, ва қолаверса, ўз тажрибаларига ҳам бир қур разм солишни, ўз «мени» орқали кўрган-кечирганларига холис баҳо беришни тақозо қилади. Ана шу эстетик баҳо санъаткорларнинг индивидуал ижодий қиёфасини, бетакрор шахсиятини намоён этади; шу билан баробар, ўз замонасининг, халқининг дардлари билан нечоғлиқ ҳамнафас яшаганлигини ҳам кўрсатади.

Шу жиҳатдан адибларимизнинг «Адабий ўйлар», «Ёзувчи ва давр» туркумларида эълон қилган мақолаларидаги фикр-мулоҳазалари тадрижга назар ташласак, адабий қаҳрамон ва замон руҳини, етакчи қаҳрамон ким

¹ *Давлатшиоҳ Самарқандий*. Шоирлар бўстони («Тазкират уш-шуаро»). Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Тошкент, 1981; Атоуллох Ҳусайний. Бадийиёи ус-санойи (аруз вази ва бадийиёи воситалар ҳақида). Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Тошкент, 1981; *Фаробий*. Рисолалар. Тошкент, 1975 ва х.к.

² *Аристотель*. Поэтика (поэзия санъати ҳақида) Русчадан Маҳкам Маҳмудов ва Умнат Тўйчиев таржимаси Тошкент, 1980; Буало. Шеърини санъат. Русчадан Жамол Камол таржимаси. Тошкент, 1978; *Лессинг*. Лаокоон (тасвирини санъат ила шеърятнинг ҳадлари ҳақида). Русчадан Нўмон Раҳимжонов таржимаси. «Ўзбек тили ва адабиёти», ж., 1972, 2-сон ва х.к.

ва у қандай киши бўлиши кераклигини, бадний адабиёт зиммасида нечоғлик салмокли ижтимоий ҳамда маънавий-ахлоқий масалалар турганлигини, ушбу талаб ва вазифалар халкимиз ҳаётининг ҳар бир босқичларида янги сифат белгиларида зухур топганлигини, ҳар бир даврда янги-янги мазмун ила бойиб борганлигини кўзатишимиз мумкин. Уларда, шоир таъбири билан айтганда, ижтимоий фаол инсон қалбиниинг тебранишлари ёлқинланиб туради. Ундан ҳар бир авлод маънавий-интеллектуал эҳтиёжга яраша ҳарорат олади, нур эмади. Уларда адабиёт ва санъат, бадний ижод ва маҳорат, ҳаёт материали ва бадний тўқима, ҳаётний факт ва унинг бадний талқини, устозлар ижодхонаси ва ёш ижодкорлар масъулияти каби кўпгина масалалар камраб олинади.

Гарчанд ушбу туркумдаги асарларни мохиятан «Ёзувчилар давр ва ижод ҳақида», «Ёзувчиларнинг ҳаётний ўйлари» деган умумий бир ном билан атасак-да, адабий-танқидий ҳамда эстетик тафаккур тақомилига салмокли улуш кўшишига кўра адабий ўйлар, бадиалар, адабий этюдларни адабиётшуносликка нисбат бера оламиз. Ва энг муҳими, А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғуллом, У. Носир, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, А. Қаххор, Миртемир, Зулфия, И. Султон. П. Қодиров, А. Мухтор, О. Ёқубов, Э. Воҳидов, И. Ғафуров, А. Орипов, Р. Парфи, Ҳ. Худойбердиева сингари шоир-ёзувчиларнинг маданиятимиз тарихини белгиловчи асарлари адабиётимиз ривожига қанчалик залворли ўрин тутса, адабий ўйлари, бадний этюдлари ҳам адабиётшунослигимиз камолида шунчалик салмокли нуфузга эга. Зотан, ижодкорларимиз ушбу йўналишдаги асарларида адабий танқидчи, тадқиқотчи сифатида ҳам намоён бўлаётирлар. Бу эса санъаткорларимизнинг ҳаёт ва адабиёт, бадний ижод хусусидаги ўй-мушоҳадаларидан сайқал топган бади-

лари, бадний этюдлари илмий-назарий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Миртемирнинг «Тингла, ҳаёт» (1974), «Дўстлар даврасида» (1980), Абдулла Қаххорнинг «Ёшлар билан суҳбат» (1968), Асқад Мухторнинг «Ёш дўстларимга», Р. Ғайзийнинг «Дўстлар меҳри» (1983), Ҳ. Ғулломнинг «Йиллар, йўллар, устозлар», Э. Воҳидовнинг «Шоир шешру шуур» (1987), «Изтироб» (1992), Ў. Ҳошимовнинг «Нотаниш орол», А. Ориповнинг «Эҳтиёж фарзанди» (1988), И. Ғафуровнинг «Лириканинг юраги» (1982), «Дил эркинлиги» (1998), «Ҳаё – халоскор» (2006), «Мангу латофат» (2008) мажмуалари мундарижасини белгилаган адабий ўйлар, бадиалар, адабий-танқидий мақолаларни таъкидлаш жоиз. Улар турли даврларда нашр этилган. Ўтган асрнинг 70–80-йилларидан бугунги кунгача кечган жараён хусусида. Улар адибнинг ижоддан, қайноқ илҳомлардан бир дам тиниккан, бир зумгина бўшаган дақиқаларида эмас, айнан шу эҳтиросли ижодий ҳаёллари жўш урган бир пайтда ёзилганлигини пайқаймиз. Миртемир бадиалари ана шундай лазиз дақиқаларнинг ижодий «тўлғоғидан» туғилган асарлардир; маънавий зарурат, руҳоний эҳтиёж тақозоси билан юзага келган ҳосилалардир.

Миртемирнинг мақола-этиюдларида санъаткорнинг ҳаёт ва бадний адабиётнинг табиати ҳақидаги ўйлари, шешру ва шешрийат, маҳорат, адабий жараён ва ижодкор масъулияти, талант ва меҳнат ҳақидаги қарашлари билан узвий чатишиб кетади, яхлит бир кўркем силсилани ташкил этади. Шоир ўйларида ўз «мени»ни белгилаган, шахсиятини таъминлаган муҳим белгилардан бири ҳам бой ҳаётний ҳамда ижодий тажрибасида равшан зухур топган. Муҳими, Миртемирнинг ҳаётни, воқеа-ҳодисаларни кўриш, тушуниш, эстетик баҳолашдаги инди-

видуал нигоҳи, адабий жараён ходисаларига нисбатан нуқтаи назари объектив моҳияти ила намоён бўлади.

Шеър зиммасидаги устувор вазифалар Миртемир бадиаларининг асосини ташкил этади. Шеър инсонлар қалбига, онгига, шуурига ёруғлик олиб қиради. Миртемир бадиий баркамол шеърларни шуълага нисбат беришининг боиси ҳам шунда. У ўз шеърларини нур дарёсида нур бўлиб қолишини истайди.

Шеър – хикмат дарёси, сеҳр дарёси,
Жумбоқдай битгалаб ечолсам дейман,
Илму ишқ дарёси, меҳр дарёси,
Қониб-қониб мен ҳам ичолсам дейман.
Бағри бир хазина – бебаҳо дурдан,
Тозалиги ўтар тоза биллурдан,
Яралмишдир гўё бир дарё нурдан,
Нурини нур бўлиб қучолсам дейман¹.

XX аср шеърляти янада сербўёк, сершиддат, сероҳанг моҳият касб этганлиги Миртемирнинг фасоҳатли кузатишлари орқали янгича кирралари ила зухур топади. Ана шу жараёнда ўзбек шеърляти олдида турган долзарб вазифалар ҳам дарж этилади. «Конкрет инсон тақдири ва инсон ҳаракати ўз тасвирини топмаган поэтик асар – ўлик асар... Поэзия бизнинг замонамизда ҳаёт таронаси бўлиши шарт, ҳаётни ўрганиши ва ҳаётга ўргата билиши, ҳаётнинг идеал поғоналарига юксалишида хизмат қила билиши шарт» (33-бет). Миртемир шеър учун мусиқийлик ҳам, фикр билан туйғулар уйғунлиги ҳам лозимлигини таъкидлайди. Шеър учун табиийлик, сюжетлилик, оҳанглар бойлиги, фикрлар тиниқлиги ва лирик «мен»нинг қатъий позицияси қанчалик муҳим

¹ *Миртемир*. Дўстлар даврасида. Адабий ўйлар. Тошкент, 1980, 105-бет (кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

бўлмасин, унда, аввало катта умуминсоний масалалар тажассум топиши даркор. Шеърнинг халқчиллигини ҳам, ҳис-туйғуларнинг самимийлиги ва кечинмаларнинг табиийлигини ҳам биринчи галда ана шу шеър мазмунини ташкил этган ижтимоий дард ёхуд инсоний гўзаллик ифодаси белгилаб беради. «..Ҳақиқий шеър замон кўшиғи, жон озиғидир, – деб ёзади Миртемир «Даҳо» мақоласида. – Ҳолбуки, ҳақиқий шеър ўқувчи дилидан шундай жой оладики, уни суғуриб ташлаш қийин. Ҳақиқий шеър бой-бадавлат тил хазинамиздан чертиб-чертиб, жонон пиёладай жаранг берган сўзларнинг маржондай ўз ўрнида ярқирашидан таркиб топади. Ҳақиқий шеър рассом чизган лавҳадай ёрқин ҳаёт манзарасидир. Ҳақиқий шеър ёруғ довларга етаклашга кодир замон идеалларининг хайқирғидир» (72–73-бетлар).

Миртемир «Улкан замонга улкан шеърлят» бадиасида баркамол шеър тимсоллар системасидан дунёга келишини айтади; шоирнинг ушбу эстетик қараши «Даҳо» мақоласида янада кучайтирилган ва мукаммаллаштирилган. Миртемирнинг эстетик қарашлари аввало шеърлярида ўз аксини топган. Шу ўринда шоирнинг «Қорақалпоқ дафтари», «Қирғиз шеърляри» сингари хикматга йўғрилган туркумлари, шеърлятимиз хазинасига муносиб улуш бўлиб кўшилган «Онагинам», «Булут», «Ёмғирлик», «Қоғозда қолсин, майли», «Қораденгиз қирғоғида сени соғинганим», «Тупроқ тўғрисида», «Ўзбекистон» сингари ўнлаб шеърлярини кўрсатиб ўтиш жоиз. Шоир юқоридаги мулоҳазаларини Пушкин шеърлятининг ижтимоий-фалсафий қудрати ҳақида фикр юритиб айтаркан, Пушкин шеърлятининг қалбига нигоҳ ташлаш орқали Миртемир поэзиясининг ҳам қалби очилаётганидан воқиф бўламиз. Яъни,

буюк санъаткорнинг бадиий дунёсига назар ташлаш орқали Миртемир ўз шеърининг, ўзига замондош ижодкорлар шеърятининг тадқиқотчиси сифатида ҳам намён бўлаётир. Шу маънода Миртемирнинг Навоий, Пушкин, Некрасов, Шота Руставели, Насимий, Абай, Бердақ, Айний ва бошқа улкан санъаткорлар эстетик қарашлари ҳақида фикр билдирган бадиаларида унинг кўнгил муҳрини, шеърятининг теран илдизларини, эстетик қарашларини чуқур англай оламиз.

Шеърят халқ тақдирининг инъикоси экан, Миртемир поэзиясининг асос моҳиятини инсонга, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат фалсафаси ташкил этади. Ана шу омилдан шоирнинг эстетик қарашлари ҳам ҳаёт сувини ичади. Миртемирнинг бадиаларини мужассамлаштириб турувчи пафос – бу инсонга, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат концепциясидир.

Миртемирнинг адабий ўйлари, кайдлари, бадиий этюдлари, гарчанд насрнинг эътиборли турлари эсада, уларни қалб тарихи дегинг келади. Негаки, уларда ижодкорнинг индивидуал ўзига хослиги, адабий-танқидий қарашлари, маънавий дунёси ёрқин чизгилари ила равшан кўриниб туради.

Миртемирнинг адабий ўйларида илмий-назарий фикрлари бадиий буёқлар ила йўғрилган. Тўғри бу ўринда биз одатланиб қолган ижобий маънодаги илмий академизм етишмаётгандек туюлса-да (аслида бадиалар, адабий ўйлар моҳиятан илмий-назарий академизмга пешволик қилмайди), ана шу фикр-ўйлар мағзидан, илмий-назарий концепциялардан танқидий тафаккур тараққиёти учун, бадиий-эстетик тафаккур камоли учун хизмат қилувчи адабиётшунослик фикрлари балқиб туради («Шеър дегани – юрак дегани, тўлқин дегани, хаяжон дегани, тимсол дегани, тимсолларда фикр юр-

гизиш дегани! Вазну қофиялик сўз нимаики бўлса шеър бўлмаслиги бугунги китобхонга қуёшдай равшан гап. Вазну қофияни тузишга қодир одам кўп, лекин вазну қофияни дилдагисини ўқигувчи дилига сўз ва қондай сингдириш учунгина ишлатувчилар, яъни туб маънодаги шоирлар унча эмас», 37-бет). Зотан, санъаткорнинг устозлар ҳамда замондошлари, ёш ижодкорлар фаолиятини кўп йиллик кузатишлари ўлароқ билдирган фикрларида адабиёт илмининг тараққиёти билан боғлиқ чуқур кўламдор мушоҳадалар мужассамлашган.

Агар чиғаноқни қулоғимизга тутсак, уммоннинг шиддати, ғувури эшитилади. Миртемирнинг ўз ҳаёт йўлига, ижод жараёнига назар ташлаган адабий эътирофларини ўқир, қалб сўзларига қулоқ тутар эканмиз, ундан давр садосини, устоз санъаткорнинг катта ва салмоқли ижодий тажрибаси сабоқларини англаймиз. Шу боисдан ҳам устоз санъаткорнинг ўй-мушоҳадалари биз учун ҳам, келгуси авлодлар учун ҳам замондошдир.

Хусусан, Миртемирнинг биргина поэтик маҳорат масаласини тушуниши ва тушунтиришидаги нуқтаи назари нечоғлиқ кўламдорлигидан беихтиёр хайратланасан. Энг муҳими, адиб шеърый маҳорат мактабинини ҳаёт мактаби билан узвий алоқадорликда кўради. Адабий-танқидий қарашларининг мағзи «Олимжон Холдорга маслаҳатларим», «Ёшлар ҳақида икки оғиз сўз», «Ўнта бўлса-да ўрни бўлак», «Ургут ва бургут», «Тонг қуйчиси», «Улкан шоир» сингари бадиаларига сингдириб юборилган. «Шеър – дил пўртанаси, замон япроғи, ҳаёт қўшиғи-ку», – деб ёзаркан, ушбу поэтик концепцияни шеър учун сув ва ҳаводек зарур бўлган образлиликда, замон ғоясини чуқур эгаллаб олиб, замонга мос, даврга жўр шеър битишда, ҳаётнинг ичида қайнаш, унинг ёруғлигини ҳам, қоронғу томонларини

хам тийрак идрок этишликда кўради. Ана шундагина шеърда туйғулар самимий, тасвирлар табиий, ишончли, қор сувидай тиник ва жарангдор бўлади. Шундагина шеър ўз мавзуи, мазмуннинг бойлиги ва беғуборлиги, шакл навкиронлиги (яъни кофия, оҳанг, ифода, тасвир янгиликлари) билан бир-биридан ажралиб туради, деб тушунтиради.

Фикр ва туйғуларнинг одиллиги, олийжаноблиги, назокат ва бирдамлигида, чиройлилигида юксак бадиийлик намуналари намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, Миртемир юксак бадиийлик билан етук поэтик маҳоратни омухталикда англайди. Икки омилнинг бир-бирини тўлдириши, бойита бориши санъаткор учун умуминсоний туйғулар ва фикрлар билан тўйинган ҳаёт поэзиясини яратиш имкониятини беради.

Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Коврилмай то гашлик алангасида,
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Нафасимни ростлай кўланкасида.
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Кушлар овозига кулок солайин,
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Хаёл оғушида ором олайин;
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим¹.

“Бетоблигимда...” шеърдаги сўз-образлар, хусусан, нур, дарахт (мажнунтол), кушча, жимжитлик ва ҳоказолар лирик қахрамоннинг ўзига хос фикрлаш табиатини намоён қилади. Ижодкорнинг эстетик қарашларини

¹ *Миртемир*. Ёдгорлик. Шеърлар. Тошкент, 1978, 141-бет.

хам зухур этади. Шу маънода Миртемир шеърларидаги сўз-образлар чуқур ижтимоий, фалсафий мазмун англантишига кўра анъанавий образ, тимсол даражасига кўтарилганини англаймиз. Хусусан, биргина мажнунтол (дарахт) образининг маъно кирраларига разм солайлик. Сиртдан қараганда мажнунтол шеърда оддий бир ўхшатишдек туюлади. Лекин аслида шоир кечинмаларини, ички дунёсини, воқеликни бадиий ифода этиш воситаси сифатида Миртемир поэтикасининг муҳим унсурларидан бирига айланаётир. Шоир шеърларида, бир ўринда дарахт образи мевасини беминнат тортик этувчи саховатли хилқат маъносида, иккинчи бир жойда туганмас сабр-бардош тимсолида, бошқа бир ўринда эса ҳаётнинг боқийлигини, табиатнинг адоқсиз гўзаллигини кўз-кўз этувчи бокиралик, яшноқлик рамзида ифодаланади. «Бетоблигимда» шеърда эса мажнунтол образи ана шу турфа хикматли маъноларнинг янги кирраларини намоён этади. У лирик қахрамоннинг воқеликдаги ноҳақликларга, бедодликка, тенгсизликка қарши очик кураша олмаган, эзилган ва толиққан вужудига бир зумгина ором бағишловчи гўша маъносини ифодалайди («...оғушида ором олайин», «Нафасимни ростлай кўланкасида»). Тушкун руҳига маънавий мадад ато этувчи қудрат тимсолини англатади («Кушлар овозига кулок солайин»); охири бандда эса аччиқ қисматини қовуллаган кўз ёшлари орқали англантишдан ортик фаолликка кучи етмаган армонли сабр-тоқат рамзига айланади. Ёлғон жамиятнинг уйдирма найрангларини рўйи-рост айта олмаган, ўзини бир умр чеклаб келган («Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим») лирик қахрамон тақдири билан мажнунтолнинг ҳолати ниҳоятда эш. Бир умр «энг адолатли жамиятда яшайпмиз», деб одамларни ишонтиришга интилган, бироқ адолатсизликларни

кўрган, не-не такдирларни куйдириб кул қилган жамиятнинг асл моҳиятини анча кечикиб, кексайганда чуқур англаб етган, бироқ унга қарши бош кўтаришга ожиз олов вужуднинг бағридан тўкилаётган кўз ёшлари. Шу тариқа дарахт (мажнунтол) образи лирик қаҳрамоннинг ижтимоий воқеликка бўлган муносабатини рамзли маънолар орқали ифодаловчи тимсолга айланади.

Миртемир адабий ўйларини асло адабий мезон сифатида, адабий тажрибанинг илмий бир ҳосиласи сифатида тақдим этмайди. У ўз ўқувчилари билан нафис адабиёт, бадиий ижод сирлари, сеҳри хусусида ҳамроз дўстлар сингари суҳбатлашади.

Миртемир Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, С.Вургун, Абай, Зулфия ва бошқа санъаткорлар шеърятининг мумтоз намуналари таҳлили орқали ўз мушоҳадаларини исботлар экан, шеърнинг ҳаётийлиги унга умрбоқий маъно бағишлаганлигини таъкидлайди. «Менинг тушунишимча, – деб ёзади Миртемир, – чинакам шеър мағзида ҳаёт ва ҳаётий воқеа мавжи ётади. Чинакам шеър уйдирмадан олис. Яъни, чинакам шеър инсон ҳаёти ва инсон қалбининг тимсолларда товланиши, тимсоллар жанри ва авжи, деб биламан» (44–45-бетлар).

Шоир бадиаларидан шериятнинг ҳаётдаги, одамлар турмушидаги ўрни ва аҳамиятига доир фалсафий мушоҳадалар ёрқин шуъла сочиб туради. Миртемирнинг адабий ўйлари, аввало, падари-бузрукворининг меҳр тўла самимият ила балққан нигоҳини, ўғит-суҳбатларини эслатади. Кенг ўқувчилар оммаси шоир бадиаларини, адабий-танқидий мақолаларини махсус илмий-назарий тадқиқот йуналишидаги кузатишлар сифатида эмас, шоирнинг фалсафий теран, сертимсол, фикрчан лирикасининг насрга кўчиб ўтган бадиалар сифатида қабул қилади.

Шоир лирикасидаги мушоҳадакорликнинг кўламдорлиги, чуқурлиги бевосита бадиаларига ҳам ана шу фазилатларни кўчирган, уларнинг бетакрор ўзига хослигини таъминлаган. Тоғ чўққилари қанчалик пурвикор ва келбатли бўлса, унинг елкасида туриб шунчалик олисларни илғай оласан; булоқ қанчалик чуқур ер қаъридан отилиб чиқса, унинг суви шунчалик шаффоф, салқин ва эпкин бўлади.

Шунга монанд, Миртемир бадиаларининг илмий-назарий қуввати бевосита лирикасидан, ижодий ҳамда ҳаётий тажрибасидан умрзоқлик сувини ичган. Санъаткорлар ижодий лабораториясига йўл кўрсатиши, адабий жараёнлар хусусидаги умумлашма кузатишлари илмий-назарий хулосалар касб этишига кўра ҳам адабиётшунослигимиз ривожда аҳамиятли.

Ўзбек адабиётида бадиий ижод билан бирга адабиёт илми билан машғул бўлган муборак номлар – Фитрат, Ойбек, Максуд Шайхзода қаторидан Иззат Султон ҳам муносиб ўрин олган. Устоз И.Султоннинг бадиий ижодда, адабиёт илмида ёрқин из қолдирган фаолияти маънавий зарурат билан изоҳланади. Маълумки, ушбу санъаткорларнинг ижодий фаолияти адабиётимизда санъаткорларнинг бир боғ. Минг-фавқулодда ҳодиса. Улар бамисоли бир боғ. Минг-йиллик адабиётимиз тарихида бадиий ижоддан ташқари адабиёт илмида ҳам улкан мерос қолдирган санъаткорлар кўп (Алишер Навоийнинг «Меъзон ул-авзон», «Мажолис ун-нафоис», Бобурнинг «Мухтасар», «Мажолис ун-нафоис», Бобурнинг «Мажолис ун-нафоис»). Улар устозлар анъанасини асарларини эслаш кифоя). Улар устозлар анъанасини давом эттирдилар; янги ижтимоий воқелик тақозоси билан юзага келган саволларга ҳам бадиий, ҳам эстетик тафаккур орқали жавоб беришга ҳаракат қилдилар. Адабиётшунослик тафаккури классик адабиётимизда ўз илдизларига, анъаналарига, юксак самараларига эга.

Зеро, ҳар қандай ижод кўриниши тарихий шарт-шароит ҳамда ижтимоий воқелик маҳсули. Ҳаёт эса ҳар кун и ўзининг ғоявий мазмунини бойитиб бораётган эстетик воқелик, у бадиий инкишофини кутади. Шу маънода давр тарихий категория сифатида, воқелик эса ҳаракатдаги эстетика сифатида санъаткорларни майдонга келтиради.

Иззат Султоннинг бадиий ижоди сертармоқли. Адабиёт назариётчисидек масъул фаолияти ҳам ғоят серқўлам. Гарчанд драматург-олимнинг тадқиқотлари канчалик сертомир эса-да, уларни ягона бир концепция, яъни ҳаёт ва маънавият гўзалликларини бадиият гўзаллигига айлантиришдек, шу тариқа ҳаётнинг боқийлигини, инсоннинг буюклигини тасдиқлашдек файзиёб моҳият бирлаштириб туради.

Адабиёт илмининг назарий масалалари И.Султон ижодининг таркибий бир қисмини ташкил этади. Адибнинг драматурглиги билан адабиётшунослигини айри-айри тушуниш мумкин эмас. Бу икки йўналиш-Иззат Султоннинг ижодий ютуқларини таъминлаган икки қанотидир. «Ҳаёт ва адабиёт», «Тарих ва замонавийлик», «Устод ҳақида ўйлар», «Ҳаётга маҳлиё санъаткор», «Ўзбекча адабиёт назариясини яратишда Л.Н.Толстой эстетик қарашларининг роли», «Айний сабоқлари», «Изланишлар давом этади» сингари мақолаларида И.Султон бадиий ижоднинг сеҳрли сирлари ва қонуниятларини адабий жараённинг ривожланиш омиллари ила уйғунликда ўрганади. Умумадобиётимизнинг камолот йўналишларини белгилаш асносида юзага келган назарий хулосалар ўзбек филологиясининг илмий асосларини белгилаш билан аҳамиятли.

И. Султоннинг сахна асарларидаги («Алишер Навоий», «Бургутнинг парвози», «Имон» ва ҳоказо) қаҳрамонлар тақдири, ҳаётнинг сахнага кўчирилган жўшқин

лавҳалари, фалсафий мазмун теранлиги – бари адибнинг тафаккур маданиятидан нур эмади. И. Султоннинг ҳар икки йўналишдаги изланишлари – бадиий ҳамда илмий кашфиётларини бирлаштириб турган ёлғиз бир офтоб бор, бу – бадиий адабиётдир. Бу шундай бир сеҳрли дунёки, унда илмий ва бадиий тафаккур очилган гулнинг атри ва ранги сингари яхлит уйғунликда зухур топади.

И.Султоннинг адабиётшунослик фаолиятидаги тадқиқотчи-мутафаккирлик йўналишига драматург-санъаткорлиги алоҳида нур бағишлаб туради. Ижодий жараёнларни, адабиётнинг ривожланиш босқичларини, ижод психологияси, бадиий маҳорат сингари масалаларда доимо янги-янги кузатишларга бой бўлган умумлашма фикрлар айтишига адоқсиз таъсир кўрсатади. Яъни, илмий-назарий мушоҳадаларда И. Султоннинг шахсий бадиий тажрибаси ҳам катта роль ўйнайди. Илмий тадқиқотчилиги санъаткор-мутафаккирлигига эстетик йўналиш бағишлаб турса, бадиий тажрибалари эса образлар ҳаётига чуқурроқ киришда, бадиий образлар зиммасига юкланган мазмун-моҳиятини англашда очкич вазифасини ўтайди.

И.Султоннинг адабиёт назариётчилиқ фаолияти адабиётшунослигимиз тарихида ёрқин бир саҳифани ташкил қилади. Бадиий ижоди жараёнида жамғарилган кузатишларини, мулоҳазаларини алоҳида тадқиқотларида илмий йўсинда айтиш учун ўзида маънавий эҳтиёж сезади.

Адиб эстетик қарашларининг мағзини ташкил этган бош маъно – ҳар бир халқ маънавий камолоти умумжаҳон тафаккур тараккиётининг принципиал жихатдан янги босқичи эканлигини исботлашга қаратилди. «Адабиёт назарияси», «Навойнинг қалб дафтари», «Абдулла Кодирийнинг ижодий йули» сингари мухташам тадқиқотларини эслаш кифоя.

Мамарасул Бобоевнинг шеърят соҳасидаги тажрибалари «Умрим кўшиқлари» рисоласида мужассамлашган. У ўқувчини ўз ижодий лабораториясига оҳиста етаклаб киргандек бўлади. Сезилмаганда кўнгил дарчасини чертиб келган илҳом билан бирга сирлашгандек, суҳбатлашгандек туюлади. Шоир «Бўтакўз», «Бўса», «Инсон хақида», «Тол попуқлар» каби ақиқ шеърларининг яратилиш жараёнидан воқиф этади.

Шоир қалбига илҳом шукухининг меҳмон бўлиши, шеър дардининг туғилиши (ғоявий-бадиий ният тарзида), шеър шаклига кириши, матбуот юзини кўриши, танқидчилик баҳоси ва ниҳоят ушбу ҳодисанинг ҳосиласи сифатидаги шоир муҳокамалари, кайфияти китоб саҳифалариаро ўзлигини таништира боради.

Шоир ўз шеърларининг яратилишини икки омил билан изоҳлайди. Хусусан, юрак амри билан ёзилган асарларини биринчи гуруҳга киритса, муҳарриятлар буюртмасига кўра ёзилган шеърларни иккинчи гуруҳга жамлайди. Ижтимоий дард билан, маънавий зарурат билан туғилажак шеърларнинг дунё таниш жараёнини куйидагича изоҳлайди: «Юрак амри билан ёзиладиган шеърларнинг илҳомини ҳам ташқаридаги бирор куч эмас, шу ҳаёт ходисалари беради, албатта. У юракка гоҳ фикр бўлиб, гоҳ факт ҳолида кириб келади. Бу ҳол, балки ҳар кимда ҳар хилдир. Менинг шахсий тажрибамда шеър дилда шу икки йўл билан туғилади. У, сен мутлақо кутмаган вақтларингда, эрталабми, кечми, ярим кечадами, йўлдами, уйкудами, хурсанд чоғингдами, кайғули ва ўта ғазабнок вақтингдами, соғлиқдами, касалликдами – барибир хоҳлаган вақтида тасодифан содир бўлади.

Энди гап ана шуни маҳкам ушлаб ола билишда, у яшиндай ялт этади, ақлинг ва ҳиссингни ёритиб юбора-

ди. Уни ушлаб қола олсанг, шу ёруғлик юрагингда яркираганча қолади; у шеър кушига айланиб, учиб кетгандан кейин сўнади; бу сўниш ҳам вақтинча, яъни шеър нури ялт этганга қадар давом этади»¹.

Нафақат М. Бобоев, балки барча шоирлар шеърларининг ёруғ дунё юзини кўриши ёлғиз ижодий шахсияти билан уйғунликда кўз очади. Яъни, шоирнинг маънавий бойлиги, тафаккур кудрати, ҳаётий ва ижодий тажрибаси, оламни ва одамни қай йўсинда кўра олиши, кўрсата билиши шеърларининг ҳам шунчалик кенг миқёсли бўлишини таъминлайди. Зотан, М. Бобоев ҳам ётда учраган ҳар қандай факт, воқеа шеърини фикрга айланавермайди дер экан, ҳар икки ҳолда ҳам ҳаёт материал юрак, ақл ва туйғулар муҳокамасига топширилади. Шу ўринда ижод жараёнининг объектив ва субъектив омилларини назарда тутади. Чунончи, шоир ҳам, шеър ҳам мустақил, субъектив бир ходиса. Шеър шоир шахсиятидан, маънавий-интеллектуал савиясидан ортиб ҳеч қаерга боролмайди. «Шеър – шоир қалбида туғилар экан, бу нарса куш инида кўрганини элга танитади, деган гапга анча яқин туради. Алалхусус, шеър шоирнинг кўнгил бойлигини намоён этади. Яъни, ...шоирни «ота», шеърни «фарзанд» деб фараз қилсак, шеърнинг қандай шеър бўлиб етишуви ҳам отанинг ақлу фаросаканда, билим ва маданиятига, тарбиясига, ҳаётий тажрибасига, муҳоқама ва мутолаасига, хулқ-одобига, аввало, инсонлигига боғлиқдир. Тўғрироғи, Шеър – ана шу фазилатлар маҳсули ҳисобланади» (16-бет).

М. Бобоев ўз асарларининг ёзилиш тарихи, ҳаётий асослари хақида ҳам ибратли маълумотлар беради. Чунон-

¹ Мамарасул Бобоев. Умрим кўшиқлари (Таржимаи ҳол, хотира ва шеърят соҳасидаги тажрибалардан). Тошкент, 1971, 12-бет (кейинги парчаларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

чи, дostonчилигимиз тарихининг 50-йилларида муносиб из қолдирган, эпик жанр тарихини белгилашда алоҳида ўрин тутган «Она қалби» поэмасининг яратилиши билан боғлиқ омиллар шу жиҳатдан қимматлидир. «Она» сўзини оғиз тўлдириб айтишга муяссар бўлмаган етим-кенжа мен эдим, – дея хотирлайди у ўз болалиги хусусида. – Бир нарсага ўзим ҳамон таажжубланаман. Она дийдорини тўйиб кўролмаганимга қарамай, менда фарзандлик туйғуси, улуғ онага миннатдорлик туйғуси негадир ғоят кучли! Йиллар ўтган сари бу ҳис, бу муҳаббат яна зўр қувват касб этиб юксалди. Балки бу ўксик етимликнинг юракда қолдирган ўчмас ҳислари бўлсамикан?

«Она қалби» дostonингиздаги «Бағишлов» боби ҳам шу онангиз ҳақида-а, дейсизми? Худди шундай” (18-бет).

Илмий-ҳужжатли мемуаристикамиз Мамарасул Бобоевнинг 30-йиллар шеърятини захматқашларидан бири Тошпўлат Саъдийнинг болалиқ, йигитлик йиллари, илк ижодий изланишлари, ҳаётини ва ижодий тақдири билан боғлиқ эсдаликлари билан эъзозли. Яна файласуф шоир Мақсуд Шайхзоданинг шеърятини ва шахсиятини очиб берувчи ҳаётини фактларга бой хотиралари ҳам бойитаси. М. Шайхзоданинг «Осиё девони», «Бинафша дастаси» туркумланинг, ҳикматли лирикасининг ижтимоий-фалсафий мазмун асосларини англашимизда кўмак беради. Дўрмондаги Ёзувчилар боғида кечган ижодий мулоқотлар бизни «Навой ижодхонасида» номли мукамал тадқиқотнинг яратилиши жараёни билан, М.Бобоевнинг эса «Шаббода ва япроқлар» шеърини мажмуасининг юзага келиши тарихи билан таништилади. Ушбу хотиралар нафақат М. Бобоевнинг ижодий лабораториясига, шу билан баробар устоз М.Шайхзоданинг ҳам шеърят устахонасига олиб қиради.

«У одам боласини ҳурмат қилар ва унга оқ кўнгиллик билан ишонарди. У ҳаммага кўлидан келган ёрдамини аямайдиган, ўта одил, ўта сахий, ўта жўмард ва муруватли қалб эгаси эди. Унинг қалбида гина-қудурат, ҳасад, ғайирлик, ғараз, ўткинчи алам ва озор учун касос олиш, кўролмалик, бахиллик қабил ярамас иллатлардан асар ҳам йўқ эди. У ўзи ғоят оқ кўнгил бўлганидан менга нисбатан ҳам бирор қимсаннинг ёмонлик қилиши мумкин эмас, деб ишонар, шунинг учун ҳам чиройли лабларидан табассуми аримасди» (31-бет). Мазкур фикрлар М. Бобоевнинг М. Шайхзода билан бир неча йиллик учрашувлари, суҳбатлари, мулоқотлари эвазига орттирган ўй-кечинмаларининг муайян қаймоғидир. Улар М.Шайхзода шеърятидан донмо балкиб турувчи инсонга хос адоқсиз меҳр-муҳаббат фалсафасини, маънавий гўзалликнинг ҳаётини асосларини, олийжаноб умрларнинг боқийлигини ҳам англагани.

Мамарасул Бобоевнинг ўзбек адабиётшунослиги ривожига қатта ҳисса қўшган олимларимиз Ҳомил Ёқубов, Ҳамид Сулаймон ҳақидаги, 20–30-йиллар адабий жараёнида фаол ўрин тутган ёзувчи ва адабиётшунос Абдулҳамид Мажидий тўғрисидаги хотиралари ҳам илмий-ҳужжатли мемуаристикамизни янги факт-маълумотлар, қузатишлар билан бойитишига кўра янгилик ҳисобланади.

Хуллас, адабиётшунослигимиз ривожига илмий-ҳужжатли мемуаристика, хотиралар ҳамда бадиаларнинг роли салмоқлидир. Ён дафтар-қайдлари, бадиалар адабиётимиз раванқининг маънавий, ижтимоий асослари хусусида фикрлашишга, мушоҳада-муҳокама юритишга даъват этади. Энг муҳими, улардан она юртга, миллий адабиёт ва санъат тараккиётига, сўз санъати, тафаккур маданияти қамолига бўлган адоқсиз меҳр туйғулари жўшиб туради.

Бадиаларни фикр билан хиссий идрокнинг кўркам омухталиги ташкил этади, дедик. Шу ўринда Пиримқул Қодиров бадиаларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Зотан, бадиа жанрининг бадийлигини таъминлаган асосий хусусиятлардан бири хиссий тафаккур теранлигида намоён бўлишидир.

Адиб бадиалари марказида ижодкорнинг катъий ва аниқ нуқтаи назари туради. Яъни, ижодкорнинг интеллектуал даражаси бадиаларнинг бош қаҳрамони вазифасини ҳам ўтайди. Адиб ижодий тажрибаси, самарали илмий тадқиқотчилик фаолияти бадиаларининг ўзига хослигини таъминлаган. Хўп, ана шу ўзига хослик қандай белгиларда кўринади?

Бадиаларда ёлғиз муаллиф индивидуаллигининг муҳри хисобланган фикр ифодасидаги жўшқин кечинмалар ўқувчини ром этади. Бу адибнинг аниқ нуқтаи назари билан изоҳланади. Маълумки, ҳар бир адибнинг ҳаётни, одамлар қалбини кўра оладиган, кузата биладиган махсус кўзойнаги бор (Абдулла Қаххор). Бу нарса адибнинг воқеликка, одамлар қалбига назар ташлайдиган санъаткорлик нигоҳи, маънавияти кўзгусида акс этган манзаралар жилвасидир. Ана шу руҳият манзараларининг тафаккур кўзгусида акс этган кўринишлари эсселарни, бадий этюдларни, фикр-ўйлар силсиласини ташкил этади.

Хусусан, адибнинг ҳаёт ва воқеликка, одамларнинг қалб тарихига ёндошиши ўлароқ фалсафий хулосаларга мойиллик Асқад Мухтор бадиаларидаги фикрий теранликни таъминлаган асосий омилдир. Кечинмали мушоҳадалар асосига қурилган ассоциатив тафаккур П.Қодиров бадиаларининг кенг ўқувчиларга манзур қилган асосий фазилатлардан.

Шу жиҳатдан Пиримқул Қодировнинг «Тил ва шахсий услуб» бадиасига мурожаат этишимиз мумкин.

«Ҳар бир ёзувчининг ҳаётий тажрибаси, ўзига хос ички дунёси, воқеликка қандай кўз билан қараши, феъл-атвори ва инсоний киёфаси унинг нималарни ёзганида эмас, қандай услуб билан ёзганида кўринади. Катта романларда ҳар хил характерлар тасвирланади, турли воқеалар кўз олдимиздан ўтади. Буларнинг ҳаммасини ичдан бирлаштириб, яхлит бир асар қилиб турган нарсалар – ягона ғоя, сюжет, композиция, конфликт ва ҳоказоларгина эмас, ғоя ҳам, сюжет, композиция ва конфликт ҳам ҳаммаси ёзувчининг ички дунёсида бир-бирига пайванд бўлиб яхлитлашади. Шу сабабли, адабиёт нималигини яхши биладиган кишилар янги асарни қўлга олганларида ундан фақат ҳаёт тасвиринигина эмас, авторнинг ўзини ҳам кидирадилар»¹.

С. Айнийнинг «Қуллар» романидаги туркман сардори уйининг тасвири, тахлили асосида «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги Қори Ишқамбанинг характер табиатини тадқиқ этиш орқали С. Айнийнинг бадий маҳоратини, ўзига хос фикрлаш маданиятини тил хусусиятларидан топилган нозик ва характерли мисоллар орқали кўрсатиб беради. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчининг тўнка қовлаш ҳолатини акс эттириш эпизоди орқали тасвирдаги ички ритм, оҳанглар мутаносиблиги ташки киёфаси билан нақадар уйғунлашиб кетганки, бу эса ёзувчи маҳоратининг бир қиррасини бизга яққол очиб беради. Бадиий тил орқали улкан санъаткор тафаккур маданиятининг ўзига хослигини кўрсатиш ва шу асосда уларнинг индивидуал услубини очиш, бадиий маҳоратининг турфа қирраларини зуҳр этиш «Тил ва шахсий услуб» бадиасида кўзда тутилган асосий муддаодир.

¹ Пиримқул Қодиров. Ўйлар. Бадиалар. Тошкент, 1971. 139-бет (кейинги парчаларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

Ана шу ўринда П. Қодиров бадиасидаги тахайюлли (ассоциатив) тафаккур кўзга яққол ташланади. Хусусан, устоз санъаткорлар бадиий маҳорати кирраларини тил хусусиятлари орқали асослашдаги ўзига хосликдан П.Қодировнинг муайян назарий концепцияни қўйиш ва илмий хулосалар чиқара билиш маҳорати ҳам намоён бўлади. «Ҳар бир ёзувчининг ўзига хос услуби ундаги дахонинг характеридан келиб чиқади. Ёзувчи яшаган давр унинг шахслик киффасини шакллантирган инсоний муҳит, асарларига мавзу ва материал берган ҳаётий тажриба – бу ҳаммаси бадиий ижоднинг ғоявий-тематик мундарижасини белгилайди. Ғоявий мундарижа эса ёзувчи услубининг ижтимоий мазмунини ташкил қилади. Ёзувчининг табиати, унга хос дахонинг характери, унинг нималардан кўпроқ илҳомланиши, илҳомланган мавзусини қандай ифодалаши – мазкур ёзувчига хос бадиий тил ва услубнинг индивидуал шаклини белгилайди» (147-бет).

Асқад Мухтор бадиаларида эса воқелик ва адабиёт ходисаларидан ахлоқий-фалсафий мазмундаги хулосалар чиқариш етакчи. П.Қодиров устоз санъаткорларнинг ижодий тажрибаларини («Қалб таржимони», «Олтин кўприк», «Тил ва шахсий услуб», «Ифтихор манбаи» номли бадиалари), ижод сабоқларини («Сехрли туйғулар», «Факт ва кашфиёт», «Ҳақиқий ва сунъий тўқима», «Қаҳрамон муаммоси» сингари бадиалари), ўзининг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги муҳокама-мулоҳазаларини, маънавий ҳамда ижодий жамғарма-ўйларини («Инсон ва ҳақиқат», «Талант олови», «Етук бўлиш орзуси», «Ҳаёт ва ёзувчи», «Маҳорат калити», «Тил ва мазмун» ва ҳоказо) ўқувчилар билан ҳамроз дўстлар сингари бўлишади.

Юзма-юз суҳбат жараёнидаги бевосита фикр алмашишда бадиа жанр хусусиятининг яна бир муҳим бел-

гиси намоён бўлади. Зеро, бадианада шоир ёхуд ёзувчи роман, киссалари, шеър, поэмаларидагидан кўра ўқувчи билан кўпроқ очик-ойдин фикрлашиш имкониятига эга бўлади. Биргина Одил Ёқубов, П. Қодиров, Ў. Ҳошимов эмас, балки бошқа ижодкорларимиз ҳам ўз бадиаларида ҳаёт, адабиёт ва бадиий ижод хусусидаги ўйларини ўқувчилар қалбига кўчирмоқдалар.

Адибларимиз бадиаларида нафис адабиёт ва бадиий асар, ижод психологияси, санъаткор лабораторияси каби илмий-назарий масалалар билан чекланиб қолмаётгани йўқ. Замон ва замондошларимиз ҳаёти, давр ва ижтимоий тараккиёт, инсон тақдири ва инсоният истикболи хусусида сидқидилдан фикрлашиш бадиаларга публицистик руҳ ҳам бахш этаётир. Ана шу эркин, ҳеч қандай зўриқишсиз, мажбуриятсиз мушоҳада-мулоҳазакорлик, фикрлашиш маданияти бадиа жанрининг асосий хусусиятларидан биридир.

Пиримкул Қодиров ўз ижодий тажрибасида «...ҳаётни ўрганиш деган сўз, аввало, одамларни ва уларнинг ички дунёларини ўрганиш деган сўздир» (78-бет), деган принципти дастур қилиб олади. «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Қадрим», «Юлдузли тунлар» сингари насримиз тараккиётида салмоқли ўрин тутган бадиий полотнолардаги қаҳрамонлар галереясига назар ташлар эканмиз, «дунёда бир-бирига мутлақо ўхшаш иккита япроқ бўлмаганидай, бир-бирининг ҳаётини ва ички дунёсини айнан такрорламайдиган» (П. Қодиров) бадиий образлар қатор фазилятлари, жозибали ички дунёси бизни жалб этади. Шу боисдан ҳам адиб ўз асарлари бадиийлигининг энг муҳим шарти, бу – қаҳрамонлар ички дунёсини чуқур оча билишликда, китобхонга такрорланмас завқ, янги бир ҳаётий тажриба, унутилмас таассуротлар беришликда деб билади. Бу хусусиятлар-

ни ижодининг бош принципи даражасига кўтаради. Адиб мазкур омиллар асосида бадиий асарларни эстетик баҳолашга, кенг китобхонлар оммасининг бадиий дидини янада ўстиришга интилади.

Қаҳрамонлар билан персонажларнинг характерли хусусиятларини, ўзига хос табиатини, шахсиятидаги етакчи чизгиларни кўрсатишда тил муҳим бадиий унсур ҳисобланади. П. Қодировнинг «Тил ва дил» туркумидаги бадиалари мазкур йўналишдаги тадқиқотлари орасида алоҳида ўрин тутаяди. Айниқса, қаҳрамоннинг психологик ҳолатини, кечинмаларини фикр-ўйлари билан омукта ифодалашдаги диалог, руҳият портрети, уни ижтимоий муҳит, воқелик жараёнлари билан уйғунликда кўрсатиш бадиий образни мукамал қиёфага киритишда нечоғлик етакчи мавқега эга эканлигини асослайди. Зеро, «реалист ёзувчи оғзаки халқ тилидан ҳам, ёзма адабий тилидан ҳам инсоний ҳис-туйғуларни, теран фикрлар ва ғояларни ифода этадиган энг ҳаётий, энг жонли, энг ўткир сўзларни, ибораларни танлаб олиб, жозибали бадиий образлар ярата олади» (129-130-бетлар).

Шу билан баробар, инсон руҳияти тебранишларини чизиш эса қаҳрамоннинг муайян ҳолатини, кайфиятини акс эттириш орқали психологиясини чуқур бадиий тадқиқ этиш имконини беради, қаҳрамоннинг сийрати билан боғлиқ суратини чизишликни таъминлайди. П. Қодиров ўз мулоҳазаларини А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асари («Олтин кўприк» бадиаси)да, А. С. Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани» поэмасининг ўзбек тилига таржимаси тарихи билан алоқадор «Қалб таржимони» бадиасида далиллашга муваффақ бўлган. Шу тариқа Абдулла Қодирийнинг бадиий тилдаги мўъжизакор маҳоратини шуълалантиришга эришган.

П. Қодиров ўз бадиаларида улкан устозлар (Абдулла Қодирий, А. Қаҳҳор, Ойбек) бадиий тил соҳасида-

ги маҳоратининг олмос кирраларини очиш орқали ёш ижодкорларни халқимизнинг тил бойликларини эгаллашга, жилолантиришга даъват этади. Устоз А.Қодирийнинг ижодий тажрибаси билан оз бўлса-да таништириш, ижодий лабораториясига бир бор кўз кирини ташлаш орқали адиб ўз ниятига эришган.

П. Қодиров кўп йиллардан бери халқ тили ва асарнинг бадиийлик хусусиятларини тадқиқ этиб келаётир. Жонли халқ тилидаги сеҳр жозоба кучи тадқиқотчи-адибга А. Қодирий, Ғ. Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳор сингарии сўз усталари асарларидаги бадиий ифодалар замирига яширинган ботиний мазмунни, коса тагидаги ним коса тарикасида айтилган ижтимоий-фалсафий маънони укиб олишга ёрдам беради.

П. Қодиров ҳозирги адабий тил билан жонли халқ тилини уйғунлаштира бориш фикрини илгари суради. Шу йўналишда халқ тили ва бадиий наср масалаларини чуқур тадқиқ этади. Хусусан, халқ тилининг жозибаси, сеҳрли таровати бадиий асарларнинг ўзига хослигини, энг муҳими халқчиллигини таъминлашда ниҳоятда катта роль ўйнаши А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи мисолида тасдиқланади. «Гулнинг хар бир япроғи орасида унинг ўзига хос, такрорланмас муаттар хиди бўлгани каби, «Ўтган кунлар»нинг хар бир бобидан, масалан, қизлар базмидан, ёзишмалардан, тарихий эпизодлардан, висол ва хижрон тасвирларидан ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, такрорланмас рухий дунёси, тилини гўзал қилган гўзал дили билиниб туради. Ёзувчи халқнинг дилида бор гўзал туйғуларни топиб ёзгани учун романнинг тили ҳам гўзал чиққан. Хуллас, тилининг дилга боғлиқ эканлиги – адабиётнинг ҳаётга боғликлиги сингари жуда муҳим омилдир» (138–139-бетлар).

П. Қодировнинг умуман, етук шоир ва ёзувчиларимиз ижодий тажрибаси, қаҳрамон танлаш, воқеликка муносабати ва уни бадиий тадқиқ этиш принциплари сингари масалалар хусусидаги фикр-мулоҳазалари нафақат адабиётшунослар, нафис адабиёт мухлислари, ёш ижодкорлар учун ҳам маҳорат мактаби сифатида ғоят муҳим. Негаки, шоир-ёзувчиларнинг ўз калб тарихи хусусидаги фикр-ўйлари доимо нуфузли бўлиб келган. Уларнинг дил эътирофи адабий ходиса, ижодий жараён хусусиятларини чуқурроқ англашимизда кенг имкониятлар очади; илмий ва бадиий тафаккур тараккиётига салмоқли хисса бўлиб қўшилади.

Кейинги йилларда атоқли шоир-ёзувчиларимизнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бадиалари, ён дафтар қайдлари, мақолалари (М.Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Шукрулло, Одил Ёкубов, Раҳмат Файзий, П. Қодиров, Т. Тўла, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ҳ. Худойбердиева, Абдуқаҳҳор Иброҳимов) кўплаб нашр этилди. Бу эса адабиётшунослик фанининг янги ривожланиш палласига кирганидан, эстетик тафаккур камолининг янги босқичга кўтарилганидан далолат беради. Мазкур туркумдаги нашрларда санъаткорларимизнинг шахсияти, ижодий табиати, бадиий адабиёт ва адабий меҳнат ҳақидаги, адабий жараён ва миллий маданиятимиз хазинасини бойитган асарларнинг ижодий ғоя сифатида туғилиши, ёзилиш жараёни тўғрисидаги ғоят қимматли мулоҳазалар, кузатишлар кенг ўрин олмоқда. Ушбу ходиса ўзбек адабиётшунослиги тараккиётида алоҳида бир саҳифани ташкил этади. Негаки, бугунга келиб шоир ва ёзувчиларимизнинг ҳаёт, адабиёт, бадиий ижод масалаларига доир ўйлари-дан иборат бадиалари хирмони кўтарилмоқда.

Бадиалар, адабий ўйлар моҳиятан турли хил шаклларда (ёзувчи ва танқидчи сухбати, қайдлар, бадиий

этиодлар, эсселар, кундаликлар, садолар, қайд-эсдаликлар тарзида) зухур топаётир. Бадиалар турли хил шаклларда тажассум топса-да, уларга яхлит эстетик бутунлик бахш этувчи нарса, бу – санъаткор «мени», санъаткор дунёқарашидир. Ана шу санъаткор «мени» нуктаи назаридан эстетик баҳоланган воқелик жараёнларини, адабий ходисалар моҳиятини англаймиз. Бунда маънавий-интеллектуал тайёргарлигимиз ҳам халқилувчи роль ўйнайди. Шу боисдан турлича тайёргарликка эга бўлган ўқувчиларда биргина бадианинг ўзи (бадиий асарлар, фалсафий шеърлар сингари) турфа тахайюллар уйғотмаса-да, турлича таъсир кўрсатиши, ўй-мушоҳадалар уйғотиши табиийдир.

Миртемир, Зулфия, Шукрулло, А. Мухтор, Р. Файзий, П. Қодиров, О. Ёкубов ва бошқа санъаткорлар бадиаларини кўздан кечирсак, улар масаланинг танланиши ва ёритилишидаги тафаккур тарзига, услублар ранг-баранглигига, ахлоқий, фалсафий, ижтимоий умумлашмалар моҳиятига кўра бир-биридан фарқлиб туриши кўзга кўринади. Уларнинг муштараклигини таъминлаб турган омил ҳам бор. Бу – муқаддас она юрт ва халқ олдидаги, бадиий адабиёт олдидаги масъулиятдир. Бу – сўз санъати ва маънавий маданиятимизнинг ўзига хос бетакрор жихатларини муайян илмий-назарий масалалар атрофида ёритиш мажбуриятидир. Ана шу жараёнда ҳаёт ҳақиқати, замондошларимиз кўнглида туғилиб юрган муаммолар характери, тарихий воқелик ҳамда фактлар моҳияти ижодкорларнинг мустақил нуктаи назари, дунёни кўриш ва кўрсатишдаги ижодий индивидуаллиги орқали бирма-бир очила боради.

Хусусан, Асқад Мухторнинг «Умр ҳикматлари» бадиаларида ҳаётий, адабий-ахлоқий масалалар хусусида баҳс юритилар экан, уларни ягона бир концепция бирлаш-

тириб туради. Бу – мазкур масалаларга ҳаёт ва инсоний бурч, ижодкор масъулиятдан келиб чикиб ёндошиш, фалсафий ўй-мулоҳазаларга берилиш, улардан муайян ижтимоий умумлашмалар чиқаришга интилишдир.

Шуниси характерлики, Асқад Мухтор оддий бир тусунчалар ҳақида ҳам, кўримсиздек туюлган факт-маълумотлар тўғрисида ҳам кўпчиликнинг назари тушмаган томондан туриб ёндошишга, ижтимоий-фалсафий йўсинда фикр юритишга даъват этади. Шу тариқа бизни ҳам ўз мулоҳазаларига шерик қилади.

«Камолот калити» бадиясида бугунги тезкор ва шиддаткор давр кишисини унинг имкониятлари, талаблари, бурчи ва масъулияти, эҳтиёжи ва вазифалари томонидан туриб ёритишга мойиллик сезади. «Давр кишиси. Бу мавҳум тушунча эмас, буюк жамиятнинг жони, зарраси. Одам инсонлар ва халқлар тақдирига ўзини дахлдор деб билсагина шахс сифатида кўринади»¹, – деб ёзади у. Шахснинг шаклланиши, тарбия, таълим хусусида ҳам баҳс юритади, инсон ўз устида муттасил ишлаши, тафаккури ва савиясини ўстира бориши – китоб мутолааси маданиятини чуқур эгаллаши лозимлигини таъкидлайди. «Сўз санъати гўзаллиги ўзи алоҳида сеҳрли олам, китобни қўлга олиб, ёш тўкиб, қувониб, ғазабланиб, шахсан ўқиганга етадими?! Биз китобга, санъат ва гўзалликка, айниқса, сўз санъатига муҳаббат туйғусини тарбиялашни жуда кескин қўйишимиз зарур. Тўғри, китоб кўп, ўқиб тугатиб бўлмайди. Лекин атрофда ҳаво ҳам кўп-ку! Биз нафас олар эканмиз, ҳавони тугатаман, деб нафас оламизми? Китоб маънавий шахсга ҳаводай гап, у – ҳаётнинг ўзи, у кўпаяверади, сиз шимираверасиз.

¹ Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга (адабий-ахлоқий сухбатлар). 2-китоб. Тошкент, 1980, 4-бет (кейинги парчаларда китоб сақифаси кўрсатилади).

Лим-лим тўла, четидан тўкилай деб турган катта мазмунли, маънавий ҳаётдан кўркиш керак эмас» (6-бет).

Зеро, шахсни шакллантириш маънавиятини бойитишдан, фикр уфқларини кенгайтириш, унда мустақил ва ўзига хос фикрлаш маданиятини вужудга келтиришдан, ана шу малакани тарбиялашдан бошланади. «Одамнинг маънавий оламини яратаман десангиз, аввало, китоб керак, минглаб, юз минглаб китобни билиш керак. Китоб яшашга ўргатади. Ёзувчининг мақсади – доим ҳаётнинг, ҳодисанинг моҳиятини топишга интилиш. Китоб яшаш моҳиятини топиб олишга ёрдам беради. Энг яхши ёзувчилар ҳамма вақт одам ҳаёти, одам камолоти, одам тақдир ҳақида ўйлаганлар» (8-бет).

Ушбу етакчи белгиларига кўра бадиялар кўпроқ лирик жанрларга яқин туради, дейиш мумкин. Жамият ҳаётини, воқеликни, одамлар тақдирини санъаткор «мени» орқали идрок этиш ва эстетик баҳолаш хусусиятларига кўра ҳам ана шундай фикрга келасан. Агар Асқад Мухторнинг ҳаёт, бугунги долғали, мураккаб воқелик хусусидаги ўйларида халқимизнинг қутлуг аънаналари, эътиқод, маънавий гўзаллик, ахлоқий поклик ҳақидаги тушунчалари моҳиятини аниқ далиллар асосида очиш характерли. Адабиёт муаммоларига, бадий ижод сирларига дахлдор бадияларида эса адабий жараённинг етакчи тамойилларини кўрсатишга интилиш бўртиб туради.

Шу маънода «Замондошимиз» бадиясини кўздан кечириш мумкин. У ёзади: «Поэзиянинг бу босқичи турмушни чуқур фалсафий мулоҳазакорлик асосида таҳлил қилишга интилиш билан характерли; замон ва ҳаёт ижтимоий жиҳатдан ҳам, фан таракқиёти ва умум-прогресс жиҳатидан ҳам янада мураккаблашди. Поэзия жонли нарсдай сезгир; у мана шу мураккабликни се-

зиб, унинг даражасида бўлишга интилаяпти. Мана шу чуқур ва мураккаб фалсафий мулоҳазакорлик аввало лирик қаҳрамонимизнинг киёфасида яққол сезилмоқда. Ёш шеърятимизнинг замонавий қаҳрамони кўпинча ўйчан, ҳаётга фаол аралашувчи, ўз юртидагина эмас, дунё воқеаларидан, халқлар тақдиридан манфаатдор, ҳар ишга қодир, жамият олдида, давр олдида ўзини жавобгар деб билувчи, кенг билимли ижтимоий фаол, безовта шахс»¹.

Шоир ёшлар лирикасидаги етакчи хусусиятларни қайноқ адабий жараён ҳодисалари билан узвий алоқада кўрсатар экан, нуқсонларни ҳам шеърятимиздаги салбий тамойиллар билан боғлиқликда текширади. «Предметсизликнинг яна бир кўриниши «фалсафий» шеърларда учрайди. Фалсафа яхши, мавҳумлик ёмон. Инсон керак, унинг конкрет киёфаси керак. Замон, ҳаёт, ўлим, мангулик ҳақидаги ўйлар Шарк поэзиясида жуда қадимдан бор. Ҳозир ёш поэзиямизнинг бу фалсафий категориялар юзасидан ўй суришга интилиши яхши, замонга хос, ҳозирги мураккаб инсонга хос нарса. Аммо ўша қадимий ўйларга биз ўз замонамизнинг рангини, нафасини, ўз давримиз фалсафий қарашларини қўшолмасак бундай фалсафадан фойда йўқ. Маълумки, дунё фоний, инсон умри чегарали, ҳаёт ширин, ўлим аламли – буларнинг барини Умар Хайём ҳам, ундан кейингилар ҳам чексиз эҳтирос ва алам билан айтиб ўтишган. Энди биз у масалаларга қандай қараймиз? Замондошимизнинг ўз қарашини, ўз фалсафасини борми? Ҳа, бор. У ажал оламидан устун, у даврни ўзи ясамоқда, дунёни қайта қурмоқда, у инсон номи учун мангулик борлигига ишонмоқда. Шунинг учун замонлар олдида, ўлим олдида ожизлик фал-

¹ Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга (адабий-ахлоқий суҳбатлар). I-китоб, 123-бет.

сафаси унга муносиб эмас, умрбоқий эмаслигини ўйлаб ҳазин туйғуларга ботиш уни қаноатлантормайди. Унинг бундан кўра юксакроқ туйғулари – жамият учун, одамлар учун, яхшилик учун яшаб, бунинг бахт-саодатини татиб ўтиш туйғуси бор» (126–127-бетлар).

Мазкур парча шоирнинг эстетик қарашларини, фалсафий шеърятининг асосий йўналишини инкишоф этиши жиҳатидан ҳам эътиборли. У Асқад Мухторнинг кўп йиллик ижодий тажрибаси, ҳаётний кузатишлари йиллар давомида кўнглига туккан тафаккур жамғармасидир.

Шу ўринда яна бир масалага тўхталиб ўтиш жоиз. А. Мухторнинг «Умр ҳикматлари» туркумидаги ҳаёт, тириклик, замондошларимизнинг қалб манзаралари ҳақидаги мушоҳадаларида ёзувчилик нигоҳи, фактларни, воқеа-ҳодисаларни шоирона идрок этиш, эстетик баҳолаш етакчилик қилади. «Диалоглар», «Устозлар ҳақида» номли туркумларга жамланган бадиаларда эса Асқад Мухторнинг бой ҳаётний кузатишлари, воқеликдан, одамлар турмушидан жамланган сабоқлари алоҳида бўй кўрсатиб туради.

Шу маънода, адабий жанрлар табиатида кузатилганидек бадиаларда ҳам диффузияланиш ҳодисасини кузатиш мумкин. Яъни публицистик руҳ, хужжатли наср, фалсафий ўй-мушоҳадалар, лирик кечинмалар, воқелик фактлари ва ҳодисалари ягона бир уйғунликда зухур топтомоқда. Илмий-назарий умумлашма фикрлар эса бадиаларнинг яхлитлигини таъминламоқда.

Бадиаларнинг бошқа жанрларга кўрсатаётган таъсири эссе, хотира-эсдалик, илмий-бадий таҳлил унсурларининг насрий асарларда кўплаб учраётганида кўзга ташланади. Шу жиҳатдан А. Мухторнинг «Чинор», «Бухоронади. Шу жиҳатдан А. Мухторнинг «Чинор», «Бухоронинг жин кўчалари», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Олмос камар», «Эрк» каби романлари ва қиссаларида

бадиа унсурлари, хотира-эсдалик, тахайюлга асосланган тафаккур бадий асарлар тўқимасига сингиб кетган.

Бадиачилигимиз тараккиётида асосан икки йўналиш кўзга ташланади: биринчиси, адибларнинг ҳаётдаги, воқеликдаги маънавий, ахлоқий, ижтимоий масалалар хусусида юритган фикр-ўйлари бўлса; иккинчиси, бадий ижод масалалари, адабиётнинг халқ ва жамият олдидаги, маънан комил шахсни тарбиялашда тутган ўрни ва роли хусусидаги мушоҳада-муҳокамаларидир.

Адабий-маърифий қарашлари

Бадий маҳорат – сўз санъаткори асарларининг ички нурланишларини ўзида мужассамлаштирган бамисоли офтоб линзаси. Иброҳим Ғафуровнинг адабий ўйлари ва бадиаларида маърифий, ахлоқий, фалсафий-эстетик, танкидий-назарий қарашлари, ана шу бадиият шуълаларининг юзага келиш ва намоён бўлиш жараёнлари ўрганилади, дарж этилади.

Адабиётга кириш, адабий жараёнда иштирок этиш, адабиётда яшаб қолиш...

Адабий ҳаётда фаол қатнашиш, газета-журналларда шеърӣ, насрий, публицистик асарлар, адабий-танкидий мақолалар чоп этиш, мунтазам теледастурлардан жой олиш, драмалар ёзиб сахналаштириш, адабий материалнинг ўқилиши, ўрганилиши – фаолликка яна нимадир етишмаётгандек туюлади. Боиси, бугун эълон қилинаётган аксар адабий асарлар катори илмий-назарий изланишлар ҳам юлдуз кўрмай сўняпти, кўз очиб юмгунча унутиляпти, эскириб қоляпти.

Эл-юрт назарига тушиш адабиётнинг ҳам кўнглига ўтиришни, икига ёқишни тақозо этаркан. Буюк Ойбек таъбири билан айтганда, адабиётни жон-дилдан севишнинг ўзи камлик қиларкан, адабиёт ҳам ижодкорни се-

виши керак экан. Яна, айтиш мумкинки, адабиёт деб аталган муқаддас оташгоҳда ёниш керак экан. Замоннинг қон томирларига юрак ришталарини улай билиш, давр, эл-юрт секинчлари, ғам-андуҳлари, дардларини туя олиш, катта “дошқозон”да қайнаш, авлодларга қўшилиб ловуллаш – адабиётнинг ёқтириши, севиши учун етарли бўлармикан?

Истеъдод – Аллоҳ мулки. Ижодкор, аввало, назаркарда бўлиши – Аллоҳ назаридан бенаиб қолмаслиги, Биру Бор ўз мулкидан дариг тутмаслиги лозим ва лобид экан. Бу – истеъдод билан фидойиликнинг бир шахс тимсолида синтезлаши демакдир.

Демак, адабиёт деб аталган муқаддас даргоҳда яшаб қолиш учун йўловчи сифатида кириб-чиқиб юриш эмас, фарзанд монанд умргузаронлик талаб қилинаркан, тақозо этаркан.

Иброҳим Ғафуров ўтган асрнинг 50-йил ўргалари – 60-йил бошларида чоп этган хикоялари, мақолалари, шеърлари, таржималари билан адабиётга кириб келганидан буён, мана, ярим асрдан ортиқ давр мобайнида адабиётда яшаб келаяпти. Бадий нафосатнинг умрини узайтиришга, гўзалликка хизмат қиляпти. “Гўзалликнинг олмос қирралари” (1964) номли ўйлар мажмуаси эълон қилинганига ҳам ярим асрдан кўпроқ бўлибди. Худди қуникеча ёзилгандек, илмий-назарий масалаларнинг белгиланиши, ўрганилиши, таҳлил ва талқин маданияти бағоят жозибали, татимли, ўқувчини оҳанрабодек ўзига миҳлаб олади (“Ҳаёт ва унинг кўзгуси”, “Гўзалликнинг олмос қирралари”, “Идеаллар ва талабчанлик учун”, “Саодат фалсафаси”, “Диалог жилвалари” сингари адабий ўйлари). Бугун ҳам илмий-назарий салоҳиятини, муҳим-долзарблигини, гўзаллик эстетикасини, бадий нафосатнинг ижтимоий-ахлоқий ҳақиқатларини ёритишига

кўра кадрли, файзли. Англашиладики, Иброҳим Гафуров илк китобидаёқ адабий-эстетик қарашлари шаклланган ижодкор сифатида ўзлигини намоён қилди.

Китоб ва истеъдод замин (тупрок) қадар кўхна, қадимийдир, дейди олим. Башарият тамаддуни нур-ёруғлик билан, китоб билан бошланган. Китоб эса маънавият шамчироғидир. Истеъдодларнинг ҳаёти ва фаолияти башар насли келажагининг, тафаккур, маданият тараккиётининг уруғларидир. Китоб – тафаккур бешиги, маънавий маданият беланчаги. Бани одам наслини маънан-руҳан ўстириб, улғайтириб, камолот пиллапояларидан кўтариб келяпти. Инсон фикран улғая борган сари башарият эришган тамаддун, ёруғлигида эланади. Тафаккур камолоти миллатларнинг ёқасидан-гирибонидан хиппа бўғиб эмас, онгини ўстириш, фикрини юксалтириш эвазига ҳадларини кенгайтириб бораётир. Авлод-аждодларимиз осмон қадар кўтарган илм-фан хирмони, дунё илми самаралари онгимизни тўқ мағзли қилди. Дунёга дахлдорлик туйғусини, гўзалликка эгаллик ҳиссини кўнгилларга сингдирди. Илм-фаннинг сархил мевали кўчатларини кўкартирмоқда.

“Инсон – борликнинг жамулжам гўзаллиги, энг олий нафосатнинг зиёпарвар манбаи экан, адабиёт шу жамулжам гўзаллик ифодачисидир, – деб ёзади И.Гафуров дебочада. – Ҳозирги ўзбек адабиётида ана шу зиёпарвар инсон образи қандай акс эттириляпти? Бу образнинг пориллаб турган кирралари нималарни ифода қилади? Бадий асарни, чунончи, ёзувчининг ҳаёт ва одамларга муҳаббати, шу муҳаббатдан вояга етадиган порлок истеъдод ва муҳаббатнинг кўрсаткичи – маҳорат ҳамда унинг калитлари – жозоба ва ёзувчи қаламининг сеҳри, мутаносиблик ва меъёр, муҳит ва манзара, ибтидо ва ечим, яъни бир сўз билан айтганда, асарнинг ички нур-

ланишлари – олмос кирралари ҳақида фикр юритдик”¹. Олимнинг адабий қарашлари, эстетик ғоялари ана шу шайшадор шуълаларни – бадий маҳоратнинг олмос кирраларини ўзига сингдирган, ўзида мужассам этган.

Мунаққид бадиларига, адабий ўйларига кўрк-фазилат бағишлаган омиллардан бири – бу илмий-назарий фикрларнинг бадий нафосат билан уйғунлашиб кетган омухталиги – куюк эхтиросли тафаккур маданиятидир, дедик. Ингичка ҳиссий идрокнинг асар бадийлигини таъминлаган хусусиятларни ёритишдаги устуворлигидир. Ғ.Ғулом, Уйғун, Саида Зуннунова, Пиримқул Қодиров, Мамарасул Бобоев, Шухрат, Одил Ёқубов, Ҳаким Назир, Йўлдош Шамшаров, Ҳ.Салох, Гулчехра, Теша Сайдали, Ўлмас Умарбеков, Анвар Эшоннов сингари адиблар, шоирлар яратган асарлар табиатидаги жозоба, бадий баркамоллик гўзаллик монанд қадрият мақомида тушунтирилади. Адибнинг ижодий нияти – бадий-эстетик мақсадни мунаққид мунтазам ғоя дея англатади. Яъни, асарда тасвирланган ҳодиса ва қахрамон тақомилининг муҳим ҳалқаларига айланмоғи шарт, дея таъкидлайди (“Етакчи фикр етакчи туйғу ва ҳиссиётни талаб қилади. Ҳар иккиси мавжуд бўлганда, етакчи фикр – асарнинг боши, ҳиссиёт – унинг қалбидир”. 14–15-бетлар). “Сахарлик”, “...Унинг жозобаси”, “Сал... сал”, “Рамзли ишора”, “Муҳит”, “Нимадир етишмаяпти”, “Бизнинг гуманизм”, “Тоғни толқон қилувчи куч” сингари мўъжаз фаслларда “Шум бола”, “Қадрим”, “Севгим-севгилим” каби қиссалар таҳлили мисолида ҳаётдаги ҳамда санъатдаги гўзаллик хусусида баҳс юритилади. Ғояларимиз ва мақсадларимизнинг

¹ Иброҳим Гафуров. Гўзалликнинг олмос кирралари. Адабий ўйлар. Тошкент, 1964, 4-бет. (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

поклиги санъат-адабиётнинг бениҳоя гўзал бўлмоғини такозо қилади, дейди олим (“Ёзувчи дунёқарашининг кенглиги, закийлиги, ҳамдамлиги, муқаддас саналган халқ қалбининг урушидан баҳра олиши – у яратган асарнинг кийматини белгилайди”. 34-бет).

Дарҳақиқат, узок умр кўришда хикмат кўп экан; бадий баркамол асар асрлар оша авлодлар кўнглига кўр, ақлига нур бағишлаб келади. Юз ёш остонасига борган, юздан ўтиб иккинчи юз йиллик билан юзлашишга чоғланган табаррук кексаларимиз дуосини олиб қолишга интиламиз. Умр ҳам Аллоҳнинг мулки. Суюкли бандаларига берилган неъмат. Шу боис илоҳий меҳр илтифотидан баҳрамандликда ҳосият бор. Дуолари мустаҷоб бўлади, тезроқ ушалади. Ахир, бекордан-бекорга халкимиз “Олтин олма дуо ол, дуо олтин эмасми”, демаган-ку! Зеро, қарияларимизнинг ҳар бир калима истаги тунлари тоғдек таянч, кундузлари боғдек юпанч.

Иброҳим Ғафуров талкинлари ва қиёсларида тут дарахтига тез-тез мурожаат этади. Чамаси, минг йилга яқин яшнагани, танаси заминдек заранглиги, темирдек метинлиги, серҳосиллиги учун бўлса керак. Ҳар нарса-нинг ибтидосию интиҳоси бўлганидек тут дарахти қовжираб қуриганида танасидан мусиқа асбоблари (датор, рубоб, тор, сато) ясалади; шох-шаббаси юз йилларга татирли четан кўраларга ярайди. Ўтин қилиб ёқилганда ҳам узок ёнади; ҳарорати ҳам баланд ловуллади. Чехраларга оловранг қизиллик югуради. Бозиллаган лакка чўғидан қанчадан-қанча қозонлар қайнайди; тандирларда сават-сават нонлар ёпилади.

“Бадий баркамол асарлар ҳам шунақа, – дейди Иброҳим ака. – Юз йиллар, минг йиллар гуруллаб, ловуллаб ёниб келаётган маънавият гулханларидир”. XX аср шўро илмида маънавий-маданий ҳодисалардан

ижтимоий мазмун излаш русум бўлганди. Бу ножаиз; кўпда ўзини окламади. Хусусан, ишк-муҳаббатдан ижтимоий маъно излаб бўлмайди, дейди олим. Ёхуд, кўзга кўримли ҳақиқатнинг бўлиши мумкин эмас. У уста-дурадгорнинг пойтешаси, қассобнинг пичоғини чархлайдиган қайроқ тош ёки гўшт чопадиган тўнкаси эмас. Ҳақиқат ҳаминша сирли. У виждоннинг зоҳир бўлиш шаклларида бири. Зулм-зўравонлик бор жойда виждон озор чекади. Ҳақиқатнинг кўзларига чўп суқилади. У – виждон амри билан эғизак. Минглаб-миллионлаб майитлар ерга эқилган ҳақиқат уруғлари эмас, йўк. Ўликлар – ер ости дунёси ҳаётини нурафшон этишга сафарбар чироклардир.

Шунақа, ҳақиқатнинг хиллари, кўринишлари кўп. И.Ғафуровнинг ҳассос адиблиги, зукко таржимонлиги адабий-танқидий қарашларининг миқёсларини белгилашда қўшқанот. Ҳаётдаги, адабиётдаги гўзаллик кўринишларини тушунтираркан, меҳнат, садоқат, муҳаббат, ҳаётимизнинг олмос қирраларидир, дея белгилайди. Ғояларимиз, идеалларимизнинг асл мағзидир, дейди (“Адабиёт ҳаётдан, ҳаёт эса адабиётдан баҳраманд бўлади. Ҳаётдан баҳраманд бўлмаган адабиёт ҳеч қачон адабиёт саналмаганидай, адабиётдан баҳраманд бўлмаган ҳаёт ҳам юксак маданиятга молик ҳаёт деб ҳисобланмайди. Баҳрамандлик – етишмоқ, қонмоқ, ҳар жиҳатдан юксалмоқ, улуғ ғоялар билан мумтоз бўлиб олға интилмоқдир. Чунки баҳраманд бўлган кишигина кураш ва ҳаққоният, гўзаллик ва олий идеалларнинг қадрига етади”. 33-бет).

Иброҳим Ғафуровнинг ижодий изланишларида адабий ўйлари алоҳида саҳифа, дедик. “Лириканинг юраги”, “Ҷозиба”, “Дил эркинлиги”, “Гўзалликнинг олмос қирралари”, “Юрак – аланга”, “Ҳаё – халоскор”, “Ман-

гу латофат” сингари мажмуалари мағзини ташкил этган бадиалар, адабий ўқишлар, адабий ўйлар, адабий-танкидий эсселар бадиий асарни эстетик таҳлил қилишнинг гўзал намуналари бўлиши баробарида мутафаккир мунаққиднинг ижтимоий, адабий-танкидий, фалсафий-эстетик, маърифий қарашларини ўзида мужассам этган. Бу нарса ўзбек адабиёти илмининг такомилли янги босқичга кўтарилганидан ҳам далолат беради. Ушбу силсилада сўз санъаткорларининг ижодий шахсияти, табиати, бадиий маданият, адабий жараён ва адабий меҳнат, адиблар дунёқараш билан боғлиқ эстетик принциплари ҳақидаги оҳорли мушоҳада-муҳокама-лар устувор. Шу билан баробар бадиий сўз эстетикаси, адабий асар фалсафаси моҳиятини очишга қаратилган илмий-назарий масалалар (адабиётда қахрамон концепцияси, ижодий методлар ва услубий изланишлар, лирикада характер яратиш принциплари ва ички монолог шакллари, шеърий жанрлари ва поэтик шакллар хилма-хиллиги, бадиий асар тили ва услуби, дунёқараш ва ижодий индивидуаллик, бадиий-эстетик тафаккур кўринишлари – типлари ва услубий оқимлар, услублар хилма-хиллиги сингари) ўрганилган, ёритилган эҳтиросли фикр-ўйлари кенг ўрин олган. Бир сўз билан айтганда, ҳаёт – адабиёт – бадиий ижод хусусидаги эркин муҳокама-муносабат, теран тафаккур, жонқуярликка, меҳр-муҳаббатга йўғрилган кечинмали фикр мунаққид бадиаларидан балқиб туради.

Теран туйғу ва мушоҳада асосига қурилган хиссий тафаккур тарзини олим “фикр оқими”, деб атайди (“Адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштириш, икки жанрни омухта қилиш учун кўп йиллардан бери уринаман. Кейинги ўн-ўн беш йиллар давомида кўпроқ адабий-маданий-маънавий мавзуларда эсселар ёздим. Бор-

хес, Монтен ва Сен-Сёнагон ҳамда хинд, хитой, япон файласуфларининг асарлари таъсирида кучли нутқ оқимида асосланган “мансуралар” деган жанр яратдим. Мансуралар эркин шеър жанрига жуда яқин, лекин эркин шеър эмас. У мени ўртаган ўй, ҳаёл, орзу ва эришилмаган, йўқотилган нарсалар тўғрисидаги фикр оқимлари”¹.

Айтиш мумкинки, И.Ғафуровнинг бадиалари, адабий-танкидий эсселарида хиссий тафаккурга асосланган эстетик таҳлил бадиийликнинг муҳим белгиси сифатида намоён бўлади. Яъни, мунаққиднинг баланд маънавий-интеллектуал даражаси бадиалари, адабий ўйларининг бош қахрамони сифатида бўй кўрсатади. Зеро, олим эсселарининг етакчи хусусияти – бу хиссий тафаккур теранлигида намоён бўлади. “Бугун... Ойбек, Ғафур Ғулوم, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қахҳор сингари улкан ўзбек санъаткорлари янгидан кашф қилинмоқда. Инсонни тушуниш ва англаш, дунёни таниш фикри кучайиб, чуқурлашган сари, бу адиблар илгари сурган ғоялар, улар яратган миллий характерлар ҳам кўз ўнгимизда янгидан-янги кирраларини намоён қилмоқдалар. Зеро, ҳар бир давр улғу адибларни янгидан очади”².

Шеър сўз санъати, тафаккур маданиятининг гули сифатида маълум ва машҳур бўлган ўша олис замонлардан бери унинг энг азалий ва энг янги ўрганиш объекти инсон. Одамнинг табиат ва жамият билан муносабатлари масаласи асл шеърийнинг мазмун-мундарижасини

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ҳаё – халоскор. Мансуралар, бадиалар, адабий-танкидий эсселар, публицистик асарлар. 1-китоб. Т., 2006. 5-бет (кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

² *Иброҳим Ғафуров*. “Замонларга йўлловчи маёк. Инсон ва китоб” бадиаси. “Ёшлик” ж., 1982, 7-сон, 63-бет.

белгилаб келаётир. Мана, минг-минг йиллардан бери барча адабий турлар ва жанрлардаги инсон тасвирида мукамалликка эришилди, деб бўлмайди. Инсон рухонияти, тақдири, маънавий дунёси ҳали-ҳануз бадний сўз маданиятини оҳанрабодек ўзига тортиб, ошуфта этиб келаётир. Бойси ҳаёт – табиат – инсон канчалар сир-сехрга кон бўлса, уларни бадний-эстетик идрок ва ифода этиш йўллари, усуллари, шакллари ҳам шунчалар хилма-хил. Бу – сўз санъаткорларининг дунёқарашидан сизиб чиққан эстетик принципларига, ҳар бир асардаги иждодий ниятлари билан улар талқини орқали чиқариладиган умумлашма хулосаларнинг ижтимоий-фалсафий, маърифий, ахлокий мазмун салмоғи билан изоҳланади.

Мунаққид Зулфия шеъриятининг бадиияти хусусида фикр юритар экан, гўзаллик туйғусини шоиранинг адабий-эстетик қарашларидан келиб чиқиб тушунтиради (“...Зулфиянинг бир суҳбатда айтганлари ёдимга тушади: – Мен ўзимда доимо улуғ шоирлар билан учрашиб туришга энгиб бўлмас бир эҳтиёж сезаман, – деган эди у. – Бутун иқир-чиқирлардан, ҳар қандай майда ташвишлардан пок-фориг бўлиб, уларнинг китобларини қўлимга оламан. Юксак ўйлар, жўшқин эҳтирослар, ажиб кечинмалар оламига фақат покиза ўй билан, тозарган ҳаёл билан кириш мумкин. Шунда улуғ шоирлар маънавий дунёси менга янада тўларок, янада нозикрок очилади”. Ўша журнал, 62-бет). Мунаққид Зулфиянинг “Ўйлар”, “Баҳор шалолалари”, “Йўл дафтарида” туркумларини таҳлил қиларкан, инсонни англаш ва тушунтиришдаги гўзаллик концепциясига асосий урғу беради. Яъни, инсондаги инсонни кашф этиш етакчи. Лирик қаҳрамон эътироф этгандек, ўз-ўзини чуқур англаши баробарида ўзгаларни ҳам чуқур англаётир.

Иброҳим Ғафуровнинг эсселарида, адабий ўйларида кузатилганидек, “Шалола шабадалари” бадиаси марка-

зида иждодкор-олимнинг қатъий ва аниқ нуқтаи назари ҳукмрон. Яъни, мунаққиднинг маънавий-интеллектуал савияси баднийнинг бош қаҳрамони вазифасини ўтайди. Зулфиянинг бадний маҳоратини дарж этаркан, чуқур илмий кузатишларига, назарий умумлашма-фикрларига ҳаёт, иждод ва ҳассос истеъдод табиати хусусидаги ўйлари алоҳида жозиба бағишлайди (“Зулфиянинг ҳислари қоқиғуллар билан безатилган хонада туғилмаган. У ўзи кўрган, бошидан кечирган ҳаёт ходисасини бизга ҳам кўрсатади, бизни ўзидай тўлқинлантиради... “Ўйлар” туркумидаги шеърлар – бу шоир меҳнати, иждод укубати, шеър лаззати, кунларимиз, кишиларимиз, севги ва ҳижрон ҳақидаги ўйлардир. Сермавж, талпиниб турган ўйлар. Зулфия нима ҳақида ёзмасин, ўй сурмасин ва шеърининг қалбида, ўйларининг сарманзилида инсон ва унинг тақдири туради. Зулфиянинг бирон шеъри йўқки, унда муҳаббат билан, меҳрли нигоҳ билан тасвирланмаган қаҳрамон бўлмасин. Халқ тақдирин бир жилғасидай ҳар инсондан тилайман баҳра, деб ёзаркан, бу сўзлар унинг шеърларидаги сеҳрнинг қалити бўлиб анланади. Шоира инсон гўзаллигидан баҳра олиб, баҳра сочади”)¹.

И.Ғафуровнинг салмоқли иждодий тажрибаси, самарали илмий тадқиқотчилик фаолияти бадиаларининг ўзига хослигини, адабий-маърифий қарашларининг мазмунини таъминлаган. Хўп, ана шу ўзига хослик қандай белгиларда кўриниш беради? Олим бадиасида муаллиф индивидуаллигининг муҳри ҳисобланган ички кечинмалар тўлқини ўқувчини ром этади. Бу нарса олимнинг нозик идрокка асосланган ҳассос фикрлари, конкрет нуқтаи назари билан ажралиб туради. Абдул-

¹ Иброҳим Ғафуров. Жозиба. Адабий бадиалар. Тошкент, 1970, 167-168-бетлар.

ла Қаххор таъбири билан айтганда, ҳар бир адибнинг ҳаётни, одамлар калбини кўра оладиган, кузата биладиган махсус кўзойнаги бор десак, бу нарса адибнинг воқеликка, одамлар руҳониятига назар ташлашидаги калб кўзининг, маънавий-интеллектуал кўзгуда жилваланган манзаралар инъикосидир. Ана шу рухият манзараларининг тафаккур кўзгусида акс этган кўринишлари эсселарни, бадиий этюдларни, адабий ўқишлар ҳамда адабий ўйлар силсиласини ташкил этади.

Иброҳим Гафуровнинг адабий-маърифий карашларида маънавият масалаларига жавоб излаш устувор. Дунёни тутиб турган, ҳаёт-тириклик асосларини таъминлаб келаётган омиллардан бири сифатида англатилади. У жаҳон аҳлини бирдек ҳаяжонга соладиган, бирдек ўйлатадиган, бирдек ташвиш чектирадиган башарий кадрият. Зулм-залолат, гуноҳ, ёмонлик сингари ғайриинсоний куфрларга қарши кураш, бартараф этиш учун кучларни бирлаштириш одамлар табиатидаги инсонийликнинг намоён этгувчи шакллардан бири. “Боғ ва онажон”, “Қатлгоҳда ўйнаган бола”, “Бобораҳимнинг сарик гуллари”, “Оқ бургутлар”, “Тош супа”, “Жазо”, “Бировнинг тарихи”, “Мурид”, “Муҳаббатсиз одам қандай яшайди?” сингари мансураларида, “Гул баргига ёзилган хатлар” туркумида ана шу хислат-фазилятларнинг зохир бўлиш ҳолатлари, эврилишлар кенг бадиий тадқиқ этилади. Гуноҳ, хиёнат, ёмонликнинг миллати ҳам, шеvasи ҳам йўқ. У барча эллар, дунё аҳли учун бирдек англамли. Фақат унинг кўринишлари турфа. Мазмуни эса барчага баравар тушунарли.

“...Хотинни судраб масжид минораси тепасига олиб чиқиб кетдилар. Зумда ўн-ўн беш чоғлик кишилар минора тепасида пайдо бўлди. Хотинни азот кўтариб ерга улоқтирдилар. Хотин ерга ўк еган кўк каптардай бўлиб

тушди. Бир типирчилаб дарҳол тинчиди. Сўнг маъшукни ҳам унинг ортидан пастга иткитдилар. Йигит бирпас тўлганиб, типирчилаб, сўнг жон берди” (29-бет). Лавҳа аёл кишининг эрга, онласига хиёвати ва унинг жазоси ҳақида. Бобораҳим (Машраб) ўсмир ёшидаёқ “одам умрининг бунчалик увол ва омонат эканлигини биринчи марта ҳис қилди” (29-бет). Бобораҳим ёш боши билан хиёнатнинг жазосига гувоҳ бўлиб турибди. Хиёнат – гуноҳи азим. Айбдорларга ўқилган ўлим ҳукмига кози фатво беряпти. Шаърий ҳаққоний йўл тутиляпти. Ва лекин, Бобораҳимнинг ўсмир тасаввурлари даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқатни қабул қилишга ожиз. Яъни, у гарчанд, гуноҳкорнинг ўлимига шохид эса-да, одам ўлдиришни энг катта гуноҳ деб билади.

“Бобораҳим қабрлар орасида тиз чўкиб ўтиради-да, бор овози билан қичқиради: – Гуноҳларингни беринглар! Гуноҳларингни менга беринглар! Эй, одам ўлдирганлар! Гуноҳларингни менга беринглар! Бобораҳим Ҳазрат хожа Баҳоуддин одамларнинг барча балоларини бўйнига олганлигини отасидан эшитган эди. У бугун икки нопок мурда устида туриб, одамларнинг гуноҳларини бўйнига олгали аҳд қилди. Унинг мурғак юраги тубига поёнсиз бир маъюслик чўкди” (29-бет). Гуноҳнинг хиллари, кўринишлари кўп. Ҳаромга қўл уриш, зино, хиёнат – Аллоҳ кечирмайдиган катта гуноҳлар сирасидан. Бузуқ хотин билан бирга ҳаром-харишга тойган йигит – оломоннинг қаҳрига, қарғишига йўлиқяпти. Қози фатво беряпти, ўлимга ҳукм қилиняпти. Бобораҳимни қийнаган нарса Ҳақни билиш, ҳақиқатга етишиш. Негаки, одамлар хиёнат-бузукликни жазолайман деб адолатсизликка тойиб кетмаяптими?! Ахир, жоннинг ўз эгаси бор-ку! Жонни ато этган, бандасига берган Биру Бор уни Ўзи қайтариб олади-ку! Ана шу

мушкулот Бобораҳимни тубсиз азобли ўйлар гирдобига отаяпти. Ахир, унинг ўзи ҳам ожиз бир банда. Гуноҳлар юки кадини букиб, синдириб қўймасмикан?! Бобораҳим ўз ичига кириб яширняяпти.

Рухоний эркинлик, ирода эрки масаласи Иброҳим Фафуров эстетик ғоялари тизимида алоҳида ўрин тутади. “Бировнинг тарихи” бадиасида кузатилганидек, салкам саксон ёшни коралаган мўйсафид ҳаёти, эътиқоди, фаолияти орқали ана шу масаланинг янги бир киррасига муносабат билдириляпти. “Бир куни ўғлим, шаҳардан келиб, унда хали ўқир эди; дада, комсомолга кирмоқчиман, деб айтди. Куфрим кўзиди: Кусфуруш, мен кирмаган комсомолга сен кирсанг, бу уйга иккинчи кадам қўйма, дедим. Мени урушларда партиёга кир деб кистаганлар. Кирмаганман. Нима киламан партиёда мен оддий кора одам...” (22-бет). Мафкуравий қолплар инсон иродасини букади, деб биледи. Шундок ҳам тириклик чекланган. Энди, комсомол, партиё деган чегирмалар бормиди?!

Қадимги файласуфлар инсон сўзидан жонли мавжудотни қайта яратиш, унга гўзалликлар бағишлаш маъноларини ўқишган экан. Бу, албатта, табиий бир ҳол. Зеро, инсон деганда, биз ҳаётни, дунёни ёшартиришга йўналган мўъжизакор хилқатни, афсонавий реал қудратни англаймиз. Инсон ҳаётидаги, фаолиятидаги, юксак инсоний хислат-фазилятлар ҳам олимнинг эстетик ғоялари тизимида гўзаллик идеаллари ифодаси сифатида талкин этилади. Маънавий тўқисликнинг тантанаси тариқасида қабул қилинади.

Оклик фақат сутга, қорга, ойдин чехраларга, мўйсафидларнинг оппоқ соқолига, нуроний, мунис онахонларнинг оппоқ сочларига хос маъноли ранг бўлиб қолган эмас. У, энг муҳими, кўнгилларга хос нурли фа-

зилат бўлгани боисидан ҳам ғоят азиз ва тансик. Айтиш мумкинки, гўзаллик фақат гулларга, табиат хоссаларига, ҳаёт неъматларига хос бўлиб қолаётгани йўқ. У инсоннинг маънавий фаолияти, жисмоний меҳнатидаги маъноларни ифодаловчи гўзаллик маснади бўлиб қолди. Дарҳақиқат, инсон меҳнати, рухоний фаолияти тириклик-турмушнинг таркибий қисмига айланган маънодор гўзалликдир.

Уч мўъжиза мени этгандир асир:

Ер билан кўк

ва яна аёл.

Фикрим, аклу ҳушим банд этган уч сир:

Ер билан кўк

ва яна аёл.

Ернинг сирини тугар. Ҳайиқар кўк ҳам,

Сир-асрори очилар бир-бир.

Фақат аёл киши қолади мубҳам,

Аслича қолади – очилмас бир сир¹, –

дейди бошқирд шоири Мустай Карим “Уч мўъжиза” шеърида. М. Карим талқинига кўра, аёлнинг ўзи сирли бир хилқат. Энди, ана шу аёлнинг ҳаёти, фаолиятида, маънавиятида зухур топган гўзалликлар Зулфия шеъриятининг асосини ташкил қилади. Яъни, ҳаёт ҳикмати, умр хосияти, ўзбек аёлининг турмуши, фаолиятидан юзага келган моддий-маънавий гўзалликлар Зулфия шеъриятига умрзоқлик, ўзига хос тароват бағишлайди. Ана шу уч мўъжизакор асос Зулфиянинг поэтик нигоҳини доимо ўзига ошуфта этиб келади. Шеърларидаги инсон ва гўзаллик концепциясининг муҳим бир киррасини таъминлаб, ёритиб туради.

¹ «Саодат» журн., 1979, 12-сон, 15-бет (Зулфия таржимаси).

Фалсафий-ахлоқий назар

“Иброҳим Гафуровнинг ҳар бир мақоласи – яхлит бир бадиий асар, шоирона дил изҳори. Айни вақтда, унинг мақолалари бедор ва безовта рухнинг, фалсафий мушоҳадалар, тоза фикрларнинг меваси ҳам. Мунаққиднинг бадиий олами ва фикрий теранлиги бир-бирига шу қадар омукталлашиб кетадики, баъзан уни бадиият файласуфи ёхуд фалсафанинг шоири дегингиз келади”¹. Мутафаккирона мушоҳадакорлик мунаққиднинг адабий-эстетик қарашларидан балкиб турган бош хусусият. Хусусан, Алишер Навоий ёки Бобур, Чўлпон ёки Усмон Носир, Абдулла Қодирий ёки Ойбек, Саид Аҳмад ёки Одил Ёқубов, Абдулла Қаҳҳор ёки Мақсуд Қориев, Зулфия ёки Саида Зуннунова, Эркин Воҳидов ёки Абдулла Орипов ҳақида ёзадими, асарлари замиридаги бадиий нафосатни эҳтирос-ҳаяжон, ҳиссий тафаккур билан ёритади. Фалсафий-ахлоқий қарашларини ифодалашда ХХ аср классикасига айланган мумтоз бадиият намуналарига таянади; жаҳон адабиёти контекстидан туриб муқоясаларга берилади. Ҳақиқат муқоясаларда аёнлашади-да. Фалсафий мушоҳада-муҳокамалари ахлоқий қарашлари бағридан сизиб чиқади. (“Қахрамонимизни қаердан топамиз?”, “Мавзун система – мавзун инсон”, “Вақт – учиб бораётган куш”, “Бизнинг тил”, “Билсак ва англасак”, “Кўнгилнинг нозиклиги”, “Икки дебоча аро”, “Дилписанд – мактубларда Навоий сиймоси”, “Коинот, кўхна равоқ ва Навоий”, “Навоийнинг ҳаёл кемаси”, “Одамнинг хоҳишлари”, “Қуёш бошпанаши ва Бобур”, “Фақирларнинг шоҳи”, “Тилини тилган Оллоёр” сингари ўнлаб мўъжаз тадқиқотлари.)

¹ *Нажмиддин Комилов*. “Бедор қалб” (сўзбоши). Иброҳим Гафуров. Дил эркинлиги. Ҳикоялар, мансуралар, бадиалар, адабий мақолалар. Тошкент, 1998, 3-4-бетлар.

Хусусан, “Қахрамонимизни қаердан топамиз?” мақоласидаги қахрамон ва ижтимоий муҳит масаласи талқини билан боғлиқ ўйлари шу жиҳатдан ибратли. “Ўзбеклик ғояси ҳақида ўйлаганда шу икки туп ўрик ва бир туп тутдан ҳосил бўладиган тириклик ҳикмати одамнинг ҳаёлини олиб қочади... Ҳар бир халқнинг дарахтдан ўз тимсоли бор. Русларнинг тимсоли ок қайин, қарағай. Ўзбекларнинг тимсоли – ўрик. Канадалиқлар ўзларини болутга, лубнонлиқлар кедрга қиёслайдилар. Қадим туркийлар шумтолни муқаддас тутганлар... Дарахт, ўрик, тут, ховли, ўзбек... Ўрикдек пишиқ ва ҳамisha фойдали меҳнат қилади. Унинг меҳнатидан тириклик ҳосил бўлади. Ўзбекнинг ғояси – фойдали меҳнат ғояси. Ўрик, тут – ўзбек эъвозлайдиган тириклик, тинчлик, эминлик, фаровонлик, пишиқчилик рамзи. Ҳар бир ўриқнинг пишиқ-пухта, метиндай мустаҳкам ва лазиз танасидан бир ўзбек чиқиб келаётганга ўхшайди”¹.

Шўро мафқурасида миллий адабиётлар, миллий маданиятлар тобора бир-бирига яқинлашиб боради, пировардида ўртадаги миллий фарқлар йўқолиб кетади. Адабиётда интернационализм асосий йўналиш бўлиши керак, деган ақида ҳукмрон эди. Бу нотўғри назария миллий ҳаётни, халқларнинг тарихи, миллатлар тақдири, инсоният тарихи ривожидан тутган ўрнини кўрсатишга халақит берди. Айниқса, миллий ҳаёт, миллий турмуш тарзи, миллий рух, миллий характер, миллий психологияни ўрганишга, жозибали миллий образлар яратишга халақит берди. Бу нарса ўз вақтида миллий тафаккур имкониятини чегаралаб қўйди (миллий анъана, халқ ижоди анъаналаридан ўрганишга халақит бер-

¹ *Иброҳим Гафуров*. Мангу латофат. Бадиалар, рисоалар. 2-китоб. Т., 2008. –387-бет (кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

ди. Эътибор асосан, рус адабиётидан ўрганишга жалб этилди). Натижада, собиқ СССРдаги адабиётларда бир-бирига ўхшаш сюжетлар ва конфликтлар, схематик образлар кўплаб пайдо бўлди. Бирор халқ ўз Ватани, ўз тарихи, ўзининг машҳур кишиларини улуғласа, миллий махдудлик, миллатчилик сифатида баҳоланди (машҳум 30-йиллар – катагон йиллари, 50-йиллардаги репрессиялар бунинг ёрқин мисолидир).

Иброҳим Ғафуров жажжи тадқиқотлари, жумладан, “Қаҳрамонимизни қаердан топамиз?” бадиясида тушуниш, англаш, билиш кийин бўлган руҳоният дунёси иқлимларини кузатади. Одамни мураккаб ижтимоий ходиса сифатида ўрганади. Руҳоний эркинликнинг нечоғлик буюк сажия-салоҳиятига тўхталади (“Эркинлик ва парвоз истак-майллари фақат бадий адабиётгина тарбиялайди. Бадий адабиётдан ҳам кенгрок, устунрок сўз тарбиялайди. Сўз орқали жон шаклланади. Жон бу – адабиётнинг қаҳрамонлари. Адабиёт ўз жонбахш сўзи ва турфа қаҳрамонлари билан киши камолотига хизмат қилади”. 388-бет). Ҳар бир тарихий давр, ҳар бир миллатнинг ўзига хос ибратли қаҳрамонлари бор, дер экан, халқимизнинг ўзлигини танишга интилишларини, олис тарихдан инсоният цивилизацияси учун ўз хиссаларини қўшган даҳолар ҳаёти ва бахт-саодати, халқнинг босиб ўтган руҳият йўли хусусида мушоҳадаларга берилади. Миллий истиклол шарофати билан халқ руҳида юз бераётган миллий уйғонишни, эркин жамият қуришга сафарбар сўз йўлини, янги қаҳрамонлар фикр-зикрини дарж этишга интилади.

Бадий маданиятимиз жаҳон адабиётининг ютуқларидан баҳраманд ҳолда миллий бадий тафаккур воситасида ҳаётдаги ва ҳозирги инсон онги – психологиясидаги янги жараёнларни акс эттиришга киришди.

Иброҳим Ғафуров миллийлик ҳақида фикр юритаркан, адибларимиз эътиборини миллий ҳаёт муаммоларини танлаб олишига, буларни миллий тафаккур имкониятлари воситасида ҳаққоний тадқиқ этишга қаратаётир, дейди. Тадқиқотни киёсий усулда олиб боради. Бугунги бадийят хусусиятлари кечаги – Шўро давридаги жараёнлар билан муқояса қилинади. Шўро жамияти вази-фалари ўзгариб, мураккаблашиб боргани сайин мафкурага мос қаҳрамонлар ҳам, уларга бўлган талаблар ҳам ўзгариб борди, дейди (“...улар инкилобчилар, коллективчилар, уруш кишилари, бамчилар, кўрик ерларни ўзлаштирувчилар, илғорлар ва колоқлар эди”. 389-бет). Ғоявийликда, иллюстративликда, сиёсий мақсадларни кўзлашда ноёб бир адабиёт яратилгани, чапаевлар, корчагинлар, мересьевлар, ёш гвардиячилар ва уларнинг миллий адабиётлардаги шарпалари идеал коммунистик ибрат намунаси тарзида талқин қилинди, онларга сингдирилди.

И.Ғафуров эстетик ғоялари силсиласида маънан тўқислик фалсафаси бадийятнинг муҳим белгиси сифатида талқин этилади. Арғамчига қил қувват, дейди халқимиз. Узоқ сафарга чикканда сомон парчаси ҳам оғирлик қилади. Агар, ортиқча юк бўлса. Ва лекин, чўкаётган одам учун сомон парчаси нажот кемасидек туюлади, икки қўллаб ёпишади. Яна, керакли тошнинг оғирлиги йўқ; қачонки, корингга яраб турса, мушқулингни осонлаштира.

Банданинг ҳолати у интилган, етишмоққа чоғланган ирода-шаштининг сурати. “Оқ булутлар” бадиясида руҳоний эркинлик ва инсонга берилган имконият таҳлил этилган. Лирик қаҳрамон баланд тепада, тош супада ўтирибди. Кўзлари ҳайбатли тоғ чўққисига қаралган. “Сирли қорамтир қоянинг сарбаланд чўққиси-

да Сўфий бобо қабри бор дейишади. Унда ок кабутар қанотидай хилпирайди шаббодада оппок туғ. Дастлаб кўрганимда тоғ устида уяда ок бургутнинг болалари ўйнашгандай кўринди. Хаёлимни олиб қочди ок бургутнинг болалари... Сўнг менга уни туғ деб тушунтирдилар” (“Хаё – халоскор”, 17-бет). Тош супа, қоя, чўкки, ок бургут болалари, туғ – булар рамзлар. Лирик қахрамоннинг айна дамдаги рухонияти, кўнглида жўшган азми шашти-шиддати, ниятига ишора деталлар. Улар ифодалаётган мазмунига кўра рамзли мохият қасб этаяпти. “Лекин хаёлим ок бургутнинг сирли уяси, ок бургутнинг болаларидан сира айрилгиси келмайди. Хаёлимда бургутчалар етилар ва эгаллар бу қадим юрт самоларин. Лекин ок туғ... Ок туғ ҳам жуда сирли. Шу қоянинг орқасида бор эмиш яна бир қоя. У қоя ҳам, бу қояни боғлар эмиш битта харсанг тош” (17-бет).

Сиз чика кўрманг асло у ерга, – дейди регарлик йигит лирик қахрамонга. – Вахмаси ёмон. Бош айланар, кўз тинади. Чикманг у ерга, Худонинг сирини кидирманг, юки босади. Йўк ҳеч нарса. Билмайман, Сўфи бобо ок байроғин у ерга тикиб ўзи қайта кетган. Аммо Сўфи бобони кидириб келарлар юртдан доим одамлар. Кўп замон термилишиб ўтирарлар пастда бу туғ алангасига... “Ҳақиқатан, инсонни машаққатга яратдик. Унга ҳеч кимнинг кучи етмайди, деб ўйлайдимиз? Уни ҳеч ким кўрмаган, деб ўйлайдимиз?! Ахир, Биз унга икки кўз, тил ва икки лаб (ато) қилмадикми?! Яна уни икки баландликка (йўлга) йўллаб қўйдик-ку!” (Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Балад сураси. 4,5,7,8,9,10-оятлар. Таржимон Абдулазиз Мансур). Икки баландликдан мурад икки йўл. Яъни хидоят ва залолат йўллари. Бири саодатга элтувчи рўшнолик, эзгулик довони. “Эй, Мухаммад”, довон (ошиш) нима эканини Сиз қаердан ҳам

билар эдингиз?! (У) бўйинни (қулни) озод қилиш, ёки очарчилик қунида (мухтожга таом беришдир. Хох (у) қариндош етим бўлсин, хох тупроқли (хор) мискин” (Балад сураси, 12,13,14,15,16-оятлар).

Қодир Эгам бандасининг тўрт мучасини соғ, тўқис-туғал яратди. Ўзининг ер юзидаги халифаси – ўринбосари рутбасига ноил кўрди. Хусусан, ерга тушиб Ўзи адо этажак эзгу амалларини бандаси зиммасига юкледи. Ўзининг яратувчанлик сажиясини юқтирди. Ахир, Худо юқтирмаса эшак бозорга даллол ҳам бўлолмайсан, деган гаплар бежизга айтилмаган. Инсонга ер юзидаги ҳаётни янада гўзаллаштириш, бойитиш эвазига ўз умрини узайтириш вазифаси юклатилган. И.Ғафуровнинг лирик қахрамони юрагида чўғи бор. Қалбига эзгулик уруғи қадалган (“...Дастасидан тутиб залворли заранг жон ховучлаб тургим келар юксакда. Мен ҳеч ерга байроқ тикмаганман. Байроқ тикмай ҳам судралиб яшайверса бўлар албатта. Ҳеч ким айтмас, солмас юзингга: Нега байроқ тикмадинг деб чўккиларга!.. Туғ хилпираб имлар мени. Гўё табиатнинг юраги жойлашгандай шу қояга тортар мени жозибаси... Шу қушчалик ҳолинг йўқми? – сўроқлайди юрагим. – Йўқми ғайрат, шижоат? Қирқилганми қанотинг? Сўфийларнинг чўққисига чика бермас хар ким ҳам, – мен тасалли бераман ўзимга. – Сўфийларнинг чўққисига чикар кимса муҳаббати ўлмаса, санамларнинг ўт ишқидан асло умид узмаса”. 18-бет).

Бу – ақлан, руҳан қомиллик маснади. Ушбу юксакликка Ўзи белгилаб берган йўлдан оғмаганларгина кўтарилгуси. Ваҳоланки, хидоят йўлидан адашган, залолат чоҳига тойиб кетганлар озмунчами?! Ўз йўлидан адашгулик қилмасин.

Истиклол адабиёти ва унинг идеали воқеликка, инсонга шўровий манфаатдорликдек синфий муносабат-

лардан воз кечиб, хакконий, реалистик усулда ёндошмоқда, дейди олим. Кишига – у камбағал ёки бойми, подшоҳ ёки ялангоёкми – халқ ва жамиятга келтирган фойдаси ёки зиёни, яхши ёки ёмон ишларига қараб баҳо беришга интилоқда. Ҳаётнинг хоҳ нурли ёки қоронғи, фожиали ёхуд маҳзун йўлларини рўйирост ёритишга уринмоқда. Адабиёт мафкура ва сиёсат қуролидан инсонни, ҳаётни объектив ўрганиш ва холис тасвирлаш, инсонга мадад бериш воситасига айланмоқда. Адабиётда, айниқса, шеърятда ислом маданияти ва руҳи ясавийлик, тасаввуф, нақшбандийлик руҳи тарзида тирилди. Ўтмиш адабиётимизнинг шакллари, жанрлари, тасвир воситалари янада фаоллашди.

Иброҳим Ғафуров тадқиқотлари ана шу жараёнлар моҳият-мағзини мухтасар ёритишга эришган (“...Миллий адабиётимиз тоталитаризм асоратларидан қутулиб бораётган, миллий ўзлик ва умуминсонийликни озод инсон даражасидан туриб англаш, инсон ва унинг қамолотга интилишларини тасвирлашни асосий мақсад қилиб қўйган, ҳаёт ва ижтимоий жараёнларни бутун ранг-баранг мураккабликлари, товланишлари, қўриқиларида қабул қиладиган, эркинлик ҳиссиётларини улуғлайдиган адабиётдир. “Қамол эт қасбқим...” деб бошланадиган ғоя бу адабиётнинг бош инсонпарварлик ғояси ва шу маънода у инсоният мумтоз адабиётларининг давомчисидир”. 390-бет).

Мунаққиднинг эстетик ғоялари тизимида бадиий ижоддаги муҳим муаммолардан бири – миллийликнинг назарий ва амалий қирраларини ёритиш кучли. Истиқлол, эрк ва ўзлик – миллийлик масаласининг ёруғ қирраларидир. Зеро, бадиий адабиёт миллий муаммоларни тадқиқ этиш билан чегараланмайди. Ёзувчи миллий материал, миллий муммолар асосида умуминсоний

фикр, ғояларни, орзу-армонларни олға суради. Умум-башарий фазилат ёхуд иллатларни кўрсатади (одамийлик ва ғайрининсонийлик, эзгулик ва ёвузлик, ҳақиқат ва зулм-залолат, борлик ва йўқлик, садокат ва хиёнат сингарии). Бир халқ, бир миллат адабиётини бошқа халқлар ҳам ўқиши боиси шундан. Бадиий етук, миллий ўзига хос асарлар бутун инсониятнинг мулкидир.

Тасаввуфий ғоялар талқини миллийликнинг етакчи хусусиятларидан бири сифатида талқин этилади. “Тошсупа” бадиаси қаҳрамони тош супада ўтириб ҳаёли қочади. Тошсупа – муаззам ҳаёт тимсоли. Мулки борликда тириклик – ҳаётнинг боқийлигини таъминлаб келаётган тўрт унсур (хаво, тупроқ, олов, сув)дан бири – сув ҳаёлга толдиради уни: “Тоғ сойи келур ялаб тошларни, силаб-сийпаб, ўпиб, тошиб, қалдираб // Ҳеч ким ўзин тошдан тошга урмагай сувчайин. // Ҳеч ким босмас дунё йўлларини сувчайин. // Ҳеч ким собир эмас сувчайин // Қохир эмас очунда ҳеч ким сувчайин, Сув сўйлатур тошларни...” (19-бет). Бу тошсупа Хожам пирим супаси. Бу дарё ҳам Хожам Пирим дарёси. Бу сой Хожам Пирим тоғининг ортидан галдираб келади. Хожам Пирим тоғининг ортида музликлар бор ёйилиб ётар. У музликлар устида гиламдай очилади сарик чечаклар... Қачон кўргансан музликда чаман очилган бойчечакларни. Лирик қаҳрамонни кенгликлар, баландликлар ҳавоси ошуфта этган. Музликларда унган гуллардан рангу бўй истаиди қўнгли. Қувват бўлар унинг ҳиди юракка (“Ўз фурсатида музни ҳам гуллатар қодир табиат”. 20-бет).

Сув – Биру Борнинг буюк ижоди, яратиги. У одамзодга, тирикликка меҳри сифатида талқин этилади. Қодир Эгам яратикларидан баҳрамандлик, шукроналик туйғуси, уларга муносиб бўлиш ҳам маънавий тўқисликнинг гўзал нишонларидан биридир, деган фикр мужассамлашган.

И.Ғафуров бадиаларида ҳаёт ҳодисаларидан маънавий-ахлоқий, маърифий-фалсафий мазмундаги хулосалар чиқариш етакчи, дедик. Хусусан, Э.Воҳидовнинг бадиий-эстетик изланишларига (“Рухлар исёни” достони, “Истамбул фожиаси” шеърӣ драмаси) эътибор қаратаркан, “Истамбул фожиаси” асарида воқеликни фалсафий идрок ва ифода этилишига урғу беради. Сюжет ҳам сертармоқ эмас. Сиртдан қараганда анъанавий учлик асосига қурилгандек. Шеърӣ драма мазмуни билан танишгач, аслида камрови кенг, нигоҳи теран эканлигини англаймиз. Чунончи, воқеалар ретроспектив йўсинда кечади. Жамол, Искандар, Саодат ўртасида кечган ёшлик лавҳалари, севги-муҳаббат кечинмалари, уруш ва ундан кейинги йиллар, ҳозирги кунлар... Макон ва замон нуқтаи назаридан ярим асрлик давр воқеалари. Ана шу бухронда ака-ука ўртасидаги муносабатлар ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Уни ҳам ўз домига тортиб кетади. Искандар билан Саодатнинг бир-бирига майли бор. Висол оқшомлари... кўришиб туришади. Шу орада Жамол пайдо бўлади-ю Саодатни укасининг юрагидан суғуриб олади, унга уйланади. Искандар икки ўт орасида – ҳам руҳан, ҳам фикран қийноқда. Не қилсинки, Жамол туғишган акаси, Саодат – жондек азиз суюқлиси.

Виждон гувоҳ, энди сенга ростини айтай,
 Мен ўшанда фидойилик кўрсатиб эмас,
 Номус кучи, ёшим тўлмайд урушга кетдим.
 Қандай чидай: севган ёрим, тунлар тушимда –
 Оғушимда бўлган ёрим қайлик бўлибмас,
 Остонамдан келин бўлиб кирса-я!

¹ Эркин Воҳидов. Садоқатнома. Сайланма. Икки жилдлик. 2-жилд. Тошкент, 1986, 479-480-бетлар.

Искандарни уруш қилди тирик хароба, харобани эстетиклаб бўлмас... Бу – Жамолнинг фикрлари. Умрнинг маъно-моҳияти хусусидаги қарашлари. Ана шу ҳолатда нозик бир жихат бор. Ҳар қандай ижтимоӣ муҳит, инсоннинг имон-эътиқодию одамийлик жихатларини синовдан ўтказди; бунда виждони ҳакам. Энди, Искандар тақдири қандай кечди? У – ёши тўлмаган эса-да, урушга кетди, жангга кирди, ярадор бўлди, асир тушди. Уруш Искандарни тирик харобага айлатади олдими? “Истамбул фожиаси”да одамийлик хислатларига путур етган, ғайрининсоний ижтимоӣ муҳит – уруш фожиалари хусусида сўз боради. Уруш – одамлар феъли фаолиятига бир синов; худбинлик – хиёнатнинг илдизи қайда? Шоир ғайрининсоний шароитдаги қаҳрамоннинг одамийлик жихатларини сақлаб қола билишини фалсафий йўсинда тадқиқ этади.

Иброҳим Ғафуров бадиаларида, юқорида қузатилгани сингари сўз санъаткорларининг ижодий тажрибалари, бадиият сабоқлари асосида ўзининг адабий-танқидий, ахлоқий-маърифий қарашлари билан бўлишади. Ана шу фикр алмашишда мунаққид бадиаларининг яна бир фазилати, ўзига хошлиги намоён бўлаётир. Ижодкор китобхон билан юзма-юз фикрлашиш имкониятига эга бўларкан, ҳаёт, адабиёт, бадиий ижод хусусидаги ўйлари, ўқувчи қалбига кўчиради. Воқеликнинг мазмуни, давр суръати, ижтимоӣ таракқиётнинг хусусиятлари, бадиий ижоднинг ибратли моҳияти тўғрисида фикрлашишга даъват этади. Китобхонни ҳам адабиёт ишига янада фаол ёндошишга ундайди.

И.Ғафуров бадиалари яна адиблар дунёқарашини, адабий қаҳрамонлари табиатига сингдирилган ижтимоӣ-фалсафий, ахлоқий қарашларини ёритиши жихатидан ҳам аҳамиятлидир. Бадиий талқин маъноларини

очиш баробарида махорат кирраларини ҳам кўрсатиш мунаққид бадиаларига алоҳида файз бағишлайди. Адабиётшунослик илмимизда шаклланган Чўлпоншунослик, Абдулла Қодирийшунослик, Фитратшунослик ривожига хизмат қилади. Яна Ойбекшунослик, Шайхзодашунослик, Зулфияшунослик, Эркин Воҳидовшунослик сингари йўналишдаги илмий изланишлар учун ҳам кўр, кадрли.

“Муҳаббатсиз одам қандай яшайди?” баднасида ёлғизлик, муҳаббат масаласига фалсафий йўсинда жавоб излайди. Қоя, тошсупа, лирик қаҳрамон ёлғиз. У қоядан, сой сувидан сўрагиси келади. Қандай чидаш мумкин ёлғизликка?! Ахир, ёлғизлик ёлғиз Худога эп. Банда борки, баҳру баррдаги жамики жонзот борки, жуфт яшайди. “Рост, Навоийдан сўрагим келар. Қандай чидади у ёлғиз яшашга? Қандай чидади таъналарга, фитнага? Қандай олди экан шунча муҳаббатни ҳаётдан? Умуман, яшашга қандай чидади экан Алишер? Бирдан мушфик Пирим сойидан садо келади: – Тошдан сўра, тошдан сўрагил. Тош билади муҳаббатсиз қандай яшашни. Тош аввал ўт эди. Совиган у ва ҳаким бўлган” (20-21-бетлар).

Ёлғизлик фалсафаси ҳаётга, Аллоҳга муҳаббат тариқасида талқин этилаётир. У инсон кўнглидаги сўнмас аланга. Не тонгни, кўнгли кул уюмига айланган бандалар озмунчами? Ахир, қалби тошга айланганлар ҳам бор (“Муҳаббати ўлганлар тошдай мунглиг яшарлар”, 21-бет). Ёлғиз ҳаёт шавқи Аллоҳ ишки нур мисоли қалбини ёруғликка чулғайди. Тириклигини улуғлайди.

И. Гафуровнинг Алишер Навоий даҳосини ёритишга йўналтирилган бадиалари илмимизда янгилик. (“Навоий дўст деб кимни тушунади”, “Топмадим ахли замон ичра...”, “Навоий нега уйқуни тарк этиб ётади” – адабий ўқишлари, “Ҳозир Навоийни ким ўқийди?”, “Наво-

ий ва Нилуфар”, “Одамнинг хоҳишлари”, “Кўнгилинг нозиклиги”, “Алишер, адолат ва шаҳзодалар”, “Шоир ва амир”, “Муншаот – мактублар демак”, “Қоинот, кўхна равоқ ва Навоий”, “Навоийнинг ҳаёл кемаси”, “Минг йиллик булокнинг сувини ич”, “Билсак ва анласак”, “Аччиқ ҳақиқат”, “Ота ризоси”, “Дилписанд”, “Икки дебоча аро” ва ҳ.к. “Навоийга унсият” туркуми). Навоий бадниятини ислом фалсафаси, тасаввуф эстетикаси билан боғлиқ маъноларини ўқиш, моҳиятини англаш, илмий-бадний жиҳатдан ўрганиш, умумлаштириш маданияти билан нуфузlidir. Бадиаларидаги ўта нозик талқинлари эстетик таҳлил маданиятининг гўзал намуналаридир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари илдизини муқаддас Қуръони Каримдан, ислом-тасаввуф фалсафасидан баҳрамандликда кўради. Қилқаламдек нозик нафис кузатишлари билан бўлишади. Кўнгилларга бадний нафосат туйғуларини экади. Таассурот-тушунчалар оловини қалайди. Навоий бадниятининг фалсафий, ижтимоий-ахлоқий аҳамияти, умумбашарий қиммати таҳлил-талқин ва эстетик умумлашма-хулосалар замиридан сизиб чиқади. Адабиётшунослик илмида янги йўналиш сифатида бўй торгади.

Истиқлол даври адабий-танқидий тафаккурида шаклланаётган янги эстетик принципларнинг тамал тошларини Қодирийнинг эстетик қарашлари, Чўлпон эстетикаси, Фитрат фалсафаси, жадидчилик эстетикаси ташкил қилади. Адабиёт – гўзаллик ҳодисаси сифатида ижтимоий тузумлар, ҳукмрон мафкуралар дастёри бўлиши мумкин эмас. Ҳукмрон кучларнинг кўлига сув қуйиб, сочиқ тутгучи югурдак ҳам эмас, деган фалсафий-эстетик қараш ушбу ҳодисанинг мағзини ташкил қилади. XX аср тонгида оёққа турган жадидчилик хо-

дисаси санъаткор шахси ва фаолиятига, бадий маданиятга, адабий асарга башарий кадриятлар нуқтаи назардан ёндошишга ўргатади, тушунтиради, баҳолашга ундайди. Сўз санъаткори мафкуралар супургиси эмас, асло. У ҳаёт, ижтимоий воқелик тақозоси ва маънавий эҳтиёжи тарикасида юзага келган. Адабий асарни давр хужжати сифатида эмас, бадийят намунаси – гўзаллик ҳодисаси деб англашни ўргатади. Бадий маданиятнинг моҳияти инсонда комиллик хусусиятларини камол топтириш, жамиятнинг маънавий-ахлоқий, интеллектуал асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилиш, дея таъкидлайди (“Нега шоирлар девона бўладилар?”, “Ғайратсиз Туркистон жигарини эзди”, “Ватан иймондан нишона” сингари бадиалари).

Хусусан, Ҳамза дунёқарашидаги – жадидчилик ғояларида Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли сингари маърифатпарварлар таъсири кучли бўлганлигини очиб беради. Абдулла Авлонийнинг “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” асари Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” киёсий ўрганилади; Авлоний сабоқлари кўрсатилади. Ҳамзанинг миллий уйғониш ғоялари билан йўғрилган миллий ашулалари, “Заҳарли ҳаёт” пьесаси, “Янги саодат” миллий романи ёзилишида жадидчилик ғояларининг ўрни ва аҳамияти хусусидаги янги кузатишларини илгари суради. Булар Ҳамза асарларининг психологияси юзасидан билдирилган жиддий илмий мулоҳазалардир.

Чўлпон шахсияти ва шеъринини озодлик орзусидан, озодлик фикридан холи тасаввур қилиш мумкин эмас, дейди “Нега шоирлар девона бўладилар?” мақоласида. У бутун ҳаётини озодликка бағишлади. Озодлик Чўлпонни шоир қилди, дея таъкидлайди. “Унинг мухаббат ҳақидаги энг интим, энг туйғули шеърларида

хам озодлик, озод инсон ҳақидаги фикр марказда туради. Чўлпонни нега замон, расмий мафкура миллатчилик ва миллатпарастликда айблаб келди. Лекин шоирнинг миллатчилиги унинг озодликни соғинишидир”¹.

Қулоғимга ол бахт деб эшитилган
Азонларни шайтоний деб ўйладим.
Шунинг учун бахт берган малакка
Турли-туман афсоналар сўйладим.

Чўлпон сатрларидан инган туйғу-таассурот талкинларга фикр бўлиб сингийди. Ва шеърнинг бадий хусусиятларини ёритиш баробарида эстетик таҳлилнинг кўркем намунасига айланади (“Чўлпон озодлик саробга дўнгани, у алдов ва макр тўзонлари ичра кўмилиб кетгани, шайтоннинг азони каби ишониб бўлмас бир нарсага айланганини шундай тасаввур қилади. Малак эса унинг кўз ўнгида оқиб бораётган чексиз конли дарё манзарасини гавдалантиради. Шайтон эса бахтинг, тахтинг шу конли зардоб дарёда деб шоирни васвасага солади. Шоир уни жонҳолатда кувади. “Кет, эй шайтон... Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган. Кўрасанми? Мен эзилган ётаман. Устимга-да бало тоғи ёғилган...” Шундай ҳолда Чўлпон яна, барибир ёлғиз малакдан – яъни озодликдан мадад ўтинади. У эса рўйхуш бермай девона қилади шоирни”. 336–337-бетлар).

Иброҳим Ғафуровнинг “Навойга унсият”; “Адабий ўқишлар” бадиаларига эстетик яхлитлик бахш этувчи бош омил – бу ижодкор “мени”, дунёқарашидир. Сўз санъаткори “мени” призмасидан ўтказилган На-

¹ Иброҳим Ғафуров. Ҳаё – халоскор. Мансуралар, бадиалар, адабий-танқидий эсселар, публицистик асарлар. 1-китоб. Тошкент, 2006, 333-бет (кейинги мисолларга шу нашр саҳифаси кўрсатилади).

кумидаги “Одамнинг ўзаги. Ирода эркинлиги ва умуман ирода тўғрисида”, “Қаердан келганмиз, нима учун яшаймиз”, “Икки дунёда азиз” сингари бадеалари мағзини ташкил қилади. “Адаб – одамийликнинг ўзаги. Балки одамийликнинг бари бошдан охир адабдан иборат. Адабнинг илиги эса – ҳаё. Илик қуриган ерда ҳаё бўлмайди. Ҳаёни ор-номус, ҳамят, орият, шаън, уят сингари тушунчалар каторига қўямиз. Буларнинг бир-бирларидан сира ажратиб бўлмайдиган томонлари, жиҳатлари бўлганидек, жуда нозик маънавий ўзига хосликлари ҳам халқ ичида фарқ қилинади”¹.

Кишилиқ жамяти тарихида халқларнинг маънавий бойликларини оёқости қилиш, ваҳшийлик билан барбод этиш босқинчилик, зулм-зўравонликнинг асл муддаоси бўлган. Одамлар қалбидаги инсонийлик ваҳшийлик билан забт этилган. Ҳаё – андиша – жасорат ўзбек халқининг миллий ахлоқий бойлиги, фазилатидир. Иброҳим Ғафуров шарм-ҳаёни инсоний қадриятларимиз ифодаси, деб талқин қилади. Инсоннинг яшаш ҳуқуқларининг ахлоқий ифодаси, деб билади. Ҳаё, андиша, уят-ахлоқнинг лочин қанотлари. Ва лекин, кейинги пайтда андишанинг оти кўрқок, уни йиғиштириб қўйиш керак, дегувчи фикрлар сапчиб қолди. Мунаққид ушбу ахлоқий қадриятларга ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди. Унинг илдизларини очишга, табиатини кенг тушунтиришга интилади. Бу борада Навоий, Шекспир, А.Қодирий, Чўлпон, Ҳабибий ижодига мўл-мўл мурожаат қилади.

Дарҳақиқат, ҳаё-андиша, ориятнинг ўзи нима, унинг тарихий илдизлари мавжудми, ўзига хос хусусиятлари,

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ҳаё – халоскор. “Мангу латофат”. Бадиалар. Рисолалар. 2-китоб. Т., 2008, 346-бет (кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

маънавий-ахлоқий қадрияти нимада: фаолнотсизлик, юраксизлик, жасоратсизлик нишонасими? Шарм-ҳаёли, андишали бўлиш осонми? Бундай инсон оилада, жамятда қандай бўлиши керак, деган ўйлар одамни толдиради, фикр-зикринини чулғаб олади. Ҳаёли-андишали одамлар андишасизлардан қандай фазилатлари билан фарқ қилади. Ҳаё-андишанинг ижтимоий нуфузи нимада?

Ҳаё бошқа халқларда, уларнинг маънавий-ахлоқий мероси сифатида қандай таркиб топганини билмадиму, аммо ўзбек халқининг энг қадимий, унинг ўзига мансуб бўлган ва ўзга халқлардан фарқ қиладиган, ҳамяна эътиборга сазовор миллий-ахлоқий-маънавий фазилатларининг маҳсулидир. Бу фазилат асрлар давомида авлод-аждоқларимиз томонидан амал қилиниб, бойитилиб, сайқалланиб бизгача етиб келган. Халқимизнинг қон-қонига, бутун вужудига сингиб кетган ноёб ахлоқий хислатларидан бирига айланган. И.Ғафуров мутафаккир, донишманд (Аристотель, Навоий, Шекспир, У.Хайём, Ҳабибий) ижодкорларнинг одоб-ахлоқ ҳақидаги фикр-мулоҳазаларига таянади (“Ҳаё ҳам, ундан кўра кенгрок тушуниладиган уят ҳам қалбнинг маҳсули. Ҳар бир халқнинг ҳаётида бу тушунчалар борасида поёнсиз тажриба қонлари қазилган, дур-жавохирлар қазиб олинган”. 348-бет). Абу Али ибн Синонинг таъкидлашича, қадимда улуғлардан: “Ёшларнинг қайси хислатлари қадри, кексалардаги қайси яхшиликлар афзал”, деб сўрашганда; “Ёшлардаги ҳаё-орият, андиша, кексалардаги донишмандлик, хотиржамлик”, деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, ҳаёнинг турган-битгани яхшидир. Ҳаё фақат яхшилик келтиради. Ҳаё – имондандир, деган фикр Иброҳим Ғафуров мақоласидан бўртиб туради. Шарму ҳаё ва икки ўйлаб бир гапириш иймон-

нинг икки бўлагидир. Беҳаёлик билан маҳмадоналик, бетгачопарлик мунофиқликнинг икки кирраси. Уятсиз одам мўмин эмас; кишининг уятсиз, ичкора – бахил бўлгани ёмон одам эканлигига далил.

Ким одамлардан уялмаса Аллоҳдан ҳам уялмайди, дейилади муборак ҳадисларда. Қўлидан, тилидан одамларга озор бериш мусулмончиликка ётдир. Инсон – инсоннинг кўзгусидир, дейилади ҳазрат Пайғамбар ҳадисларида. “Қайси бир нарсада уятсизлик аралашса, уни албатта айбли қилади. Қайси бир жойда ҳаё бўлса, ўша жойни безайди”, “Одамлар кўриб қолишини ёмон кўрган ишингни улардан холи бўлганинга ҳам қилма”. Булар – Ҳазрат Пайғамбар ҳадисларидан.

Инсон ҳаёти бамисоли азим дарёнинг икки соҳили. Шарм-ҳаё, андиша, орият – инсон ахлоқининг таянч соҳиллари. Улар мана шу ҳаёт дарёсидан сув ичади. Бу соҳиллар мустаҳкам бўлмаса, дарё боши оккан томонга шох ташлаши, қирғоқ нурай бошлаши мумкин. Ҳаё-андиша назокати ҳам, жувонмардлик суръати ҳам инсон маънавий дунёсининг қудратидан, инсон зоҳири билан ботини-руҳониятининг, дили билан тилининг, сўзи билан ишининг уйғунлигидан – виждонининг поклигидан далолат беради. Ҳар қандай жасоратда ҳаё-андиша иффати мавжуд бўлганидек, шарм-ҳаё, ориятда ҳам шижоат алангаси барқ уриб турмоғи муқаррар. Ҳаё-андишали кишилар қандай бўлишлари керак? И.Ғафуров табиатдаги оқилоналик билан инсон руҳониятидаги тўқисликни ўзаро муқояса қилади: “Табиатда ҳар бир нарса ўлчоклик! Ҳар бир нарса ҳарир пардага ўралган... Энг яланғоч бўлиб кўринган нарсаларнинг ҳам пардаси мавжуд. Ердан тортиб уруғгача пардасизми? Ер ўз ҳаёти, ҳаракати, бардавомлиги учун зарур барча катта-кичик нарсаларни мустаҳкам қобикка ўраган. Ана

шу парда, ана шу қобик табиатнинг, онамиз Ернинг ҳаёси! Бу ҳаё фақат химоя учун, сақланиш учун яратилган. Ерни қават-қават қатламлардан, атмосферани қават-қават қатламлардан иборатлигини ҳамма билади. Аслида қатламлар – Ер ва Ҳавонинг муҳофаза пардаларидир. Улар барча тирик жонзот қаби инсониятнинг яшаши, бахту саодати зарурати” (349-бет). Ҳаётда ҳаё-андишалик фазилатининг маъно-моҳиятини етарлича тушунмайдиган, уни нотўғри талқин этадиган одамлар ҳам учраб туради. Ҳаё-ориятни сусткашлик, тобелик, номустақиллик, хушомадгўйлик, мутелик, итоаткорлик, қарамлик, ожизлик, фаолиятсизлик нишонаси деб тушунтирадиганлар ҳам йўқ эмас. Улар, аксар ғайридинга мансуб “дўстларимиз”га мансуб. Юз йилдан кўпроқ Ўзбекистонда ёнма-ён яшаб, ўзбек халқининг маънавий-ахлоқий фазилатларига фаҳм-фаросати етмаган айрим шахсларга тааллуқлидир. Ахир, дили бошқанинг сўзи бошқа, деган гап бор.

Фараз қилайлик, шарм-ҳаёни, ҳурмат-эҳтиром ориятни, уялишу ўзини тия билишни йиғиштириб қўяйлик. У ҳолда жамиятнинг нураб бораётган ахлоқий кадриятлари инқирозга учраб, адоват, харомхўрлик авжга олмасмикан? Ҳаё – беҳаёликка, андиша – андишасизликка, тамагирликка, номуссизликка, беорликка, сурбетликка, суллоҳликка, инсофсизликка, тажовузкорликка, худбинликка қарши кураш жараёнида ўз қадриятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар бир ҳаё-андишали кишидан жасорат, ҳар бир жасоратдан ҳаё-андишалик талаб қилинади. Бебурдлик, беорлик, ғаразгўйлик, қаноатсизлик, уятсизлик қаби иллатлар ҳаёсизликнинг маҳсули, яққол намунасидир.

Инсон маънавий-ахлоқий мукамаллиги, жисмоний куч-қудрати, жасорат иқтидорига кўра мағрур-улуғвор-

дир. Лекин у хом сут эмган банда табиатан ожиз, ер фарзанди эмасми, баъзи нуксонларнинг бўлиши табиий. Ахир, ҳар тўқисда бир айб, деб бекорга айтилмаган. Бундай нуксонларга ҳаё-андишали кишиларда учрайдиган ийманиш, уятчанлик, кўнгилчанлик, тортинчоклик, индамаслик, камсуханлик, мулоҳазалиқдир. Бу тоифа кишилар бошқалар билан муомала ва муносабатда дархол киришиб, тил топишиб кетолмайдилар, ийманадилар. Уларда чўчиш, гумонсираш, эҳтиёткорлик, бўлажак хавф-хатардан ўзини ҳимоя қилиш, четга олиш, шубҳаланиш каби туйғулар кучли бўлади.

Эрта тонг лолага шабнамки тегар,
Чаманда бинафша бўйинини эгар.
Рост айтсам, гунчадан жуда розимен,
Чунки у кўтармас на этак, на бар.

Ҳаё ҳақидаги ушбу сатрлар Умар Хайёмга тегишли. Уятчан одамларда одоб саклаш, ор-номус, шарм-ҳаё, кўнгилчанлик туйғуси кучли бўлади. “Жонингни фидо қилсанг қил, номусингни фидо қилма”, “Орсизда ақл бўлмас, Ақл бўлса ҳам нақл бўлмас”, “Ҳаёси йўқнинг имони йўқ” дейди халқимиз. Улар камтарин, хуштабиат, мулойим, виждонан пок, ҳалол кишилардир. Инсон шаънига доғ туширишни истамайдилар. Эл-юрт олдида уятли, шармандаю шармисор, беобрў бўлишдан ўзларини тортиб юрадилар. Кўпчилик олдида ўзларини уятдан ноқулай ҳас қиладилар (И.Ғафуров – “Айтгим келади: номусни дарахтдан ўрганинг! Қаранг, у ҳаёт шарбатлари югураётган танасини қандай парда қобик билан ўрайди. Бир жойи кесилса, дархол шу кесилган ўринни қобик билан беркита бошлайди. Табиатда ҳаё хукмрон. Яшаш зарурати шуни тақозо қилади”, 349-бет).

“Яхши билан юрсанг етарсан муродга, ёмон билан юрсанг қоларсан уятга”; “Эр йигитнинг уялгани ўлгани”; “Уят, номус ўлимдан ҳам кучли”; “Йигитнинг моли бўлгунча ори бўлсин”; “Ори бўлмаган йигитдан номусли қиз яхши” каби халқ хикматида уятчанликнинг ибратли сифатлари ўз ифодасини топган. “Ўғрининг ишига тўғри уялар”, “Уялмагандан уял”, “Уяти йўқ ўғилдан, қилиғи бузук қиздан ҳазар қил” дегандек ҳалол, покиза, андишали одамлар беҳаёлик, юзсизлик олдида ҳаммадан кўпроқ ўзларидан уяладилар.

Дилинг хушёр бўлса, кўзинг мукамал,
Ҳаммадан ҳам кўпроқ ўзингдан уял.

(Абдураҳмон Жомий)

Ўзгалар айбига тетик назар сол,
Ўз айбинг кўргандек ундан ибрат ол.

(Низомий)

Сурбет, имонсиз, виждонсиз одамлар борлигидан руҳан азият чекадилар; ҳазар қиладилар. Қаттиқ алам ва ориятдан, изтироб ва хаяжондан муборак юзларига қизил юришиб кетади. Аммо юзга сапчиган қизаришнинг тезда ўчиши мумкин у кўнглидаги изтироб ва хижилликнинг даф бўлиши кийин. Ойда доғ бўлса бўлсину кишида доғ бўлмасин экан. Андишали кишилар ростга ўхшаган ёлғондан, ёлғонга ўхшаган ростдан, ок бўлиб кўринган қорадан ўзларини узоқ тутадилар.

Инсоннинг фақат бошқаларнинг ножўя хатти-харақатларидан эмас, балки ўз-ўзидан орланиш, ўз қилмишларидан пушаймон қилиш, ўзининг ножўя қилиқлари, юриш-туриши учун ота-онадан, ўз-ўзидан, дўстлардан ва ёт одамлардан уялмаган, тап тортмаган киши хоҳлаган номаъқулчиликларни қилаверади. Ахлоқий қоида-

лар дастуруламал эканлигини унутиб қўядилар. Бу бо-
рада мутафаккир И.Гафуров талкинлари янада ҳикматли
("Уятчанликда оғриқдан, азобдан кўркиш, ундан кочиш,
ўзини табиий тарзда асрашга интилиш яширингандир.
Одамларнинг ҳаёти ўзини ўзи асрашдан иборат... Ҳаё,
Чўлпон яратган шеърый образга суяниб айтсак, бинафша,
ё баланд тоғ чўккиларининг музликлари устида очилган
бойчечак. У шунчалар кудратли ва дунё, коинот шид-
датлари қаршисида шунчалар титраб-қалтираб тура-
ди. Унинг итоатчанлигида ҳар қандай зўравонликларга
итоатсизлик барқ уриб туради". 351-бет).

Уятчан кишилар ўзининг номуносиб қилиқларидан
ларзага келади. Ўзига билдирилган ортиқча иззат-икром-
дан, ҳаддан ташқари илтифотлардан, ўринсиз такаллуф
ва мулозаматлардан ийманади; ташвишга тушади, тор-
тинади. Ўзларини ноқулай сезиб четга олади. Айрим
фирибгар, товламачи, ўғри-муттахамлардан жиноий
ишларининг гувоҳи бўла туриб ориятдан тесқари қар-
райдилар. Кўра-била туриб ўзларини кўрмасликка
олади. Кимки гуноҳ қилса жазосини ўзи тортади, деб
ўйлайдилар. "Ахмоқ билан ўчақишма", "Арбоб билан
олишма", "Пақир киши панада" тарзида иш кўрадилар.
Ўз фикр-мулоҳазаларини очиқ-ойдин айтишга – фи-
рибгарларни, нопок, ҳаромхўр, беор ифлосларни фош
этишга ботина олмайдилар. Юз-хотирлик қиладилар
(юз амри ширин-да). Бироқ андишасиз, уятсиз киши-
лар сурбет ва суллоҳ, мулозамат ва такаллуфларга ўч,
талабгор бўладилар. Ўзларини "улуғвор" қилиб кўрса-
тишга уринадилар.

Айрим андишали ўғил-қизларимиз камтаринлиги,
камсукумлиги, камгаплиги туфайли ўз фикрларини
ошқора айтишдан ийманадилар. Ўз ҳақ-ҳуқуқларини
ҳимоя қила олмайдилар. Ҳатто ўз ҳис-туйғулари – сев-

гисини мароми билан изҳор қилишга, жуфти ҳалолани
танлашда қийналадилар. Баъзан эски яқин дўстларидан
ажралиб ёлғизланиб, кўпчилик назаридан қоладилар.
Ўзлигини, ўз иқтидори-истеъдодини тўла намоён қила
олмайдилар. Ўзгаларда ўзига нисбатан нотўғри, салбий
фикрлар ҳосил қилинишига сабабчи бўладилар. Бирги-
на мисол "...Ота-она юзига тик қараб уф тортиш ҳаёсиз-
лик, ух тортмаслик, ичингдан қиринди ўтаётган ҳолда
ҳам буни билдирмаслик, бу – ҳаё. Тўғрироғи, ҳаёнинг
ибтидоси. Узум гуллаганини кўрганмисиз? Илк ҳаё
ана шу узумнинг гули. У хали ширин узум эмас, лекин
усиз ширин узум ҳеч қачон етилмайди. Мард одамнинг
мардлиги ҳам, қаҳрамон одамнинг қаҳрамонлигида ҳам
шундай ҳаё гули мавжуд. Ҳаё бўлмаса ботирлик бўл-
майди" (351-бет).

Айрим ҳаё-андишали кишиларда нодадиллик, ки-
йинчиликлардан чўчиш, журъатсизлик, ўзига ишон-
маслик каби аломатлар учраб туради. "Андишанинг оти
кўрқок эмас" деган ибора айнан мана шундай кишилар
тонфаси шаънига қаратилган таъна, киноя бўлиши эҳти-
мол. Кўрқоклик ҳам инсон ҳиссиёти билан алоқадор хо-
дисадир. У ташқи салбий таъсирга нисбатан шахннинг
ички муносабатидир. Шаҳс даҳшатли воқеа-ҳодисалар-
дан чўчиб, тўлқинланиб ҳаяжонланади. Рухий изтироб
чекади. Хавф-хатарни сезиб безовталанади. Ваҳимага
тушади. Унинг вужудида, феъл-атворида хайқиш, сес-
каниш рўй беради. Унда нафратланиш, шубҳаланиш,
ҳадиксираш, чекиниш ҳисси кучаяди. Кўрқоклик, жис-
моний кучсизлик, рухий заифлик, парокандалик бўлса,
андиша маънавий тўқислик ва мукамаллик, жасорат-
дир. Уларнинг асли моҳияти бир-биридан фарқ қилади.
Ҳаё-андиша инсоннинг ички маънавий кудратига тая-
нади.

Иброҳим Ғафуров ғарб матбуотида ёзилаётган маънавий тозаланиш масаласига муносабат билдиради: "...Лекин нечукдир ҳаё ҳақида гап бормаиди. Маънавий тозаришни ҳаёдан холи тарзда кўз ўнгига келтириб бўлармикан? Айрим файласуфлар XX асрда Освенцимдан сўнг Ғарбда Худо ўлди деб ёзишади. Аслида ўлган ҳаё эди! Худо ўлмаиди. ...XXI аср ҳаёга қайтиш асри бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Сиёсатда ҳаё инсониятни бундан кейин оғир талафотлардан асраши мумкин" (350-351-бетлар). Хўп, ҳаё-андишали кишилар қандай бўлишлари керак?

Назаримизда, ҳаёли, ориятли, андишали кишилар аввало ота-оналарининг, эл-юртнинг меҳр-шафқатига сазовор бўлган садокатли, ўз халқи, миллати, миллий маданиятининг ифтихорини, мустақиллик эркинлигини химоя қиладиган маънавий баркамол, ахлокий пок кишилардир. Ҳаё-андишали киши одамшаванда, олийҳиммат, эзгу ниятли, ўз ҳузур-халоватидан кечиб ўзгаларга меҳр-шафқат улашадиган фидойи, муомала-муносабатда иболи ва ифбатли, сабр-қаноатли, фаҳм-фаросатли, дилкаш, ҳис-туйғулари, ҳавас ва эҳтиросларини, фикр-мулоҳазаларини, нутқини оқилона, қалб амрига кўра бошқара оладиган, ҳар қандай андишасизликка, ғайриахлокий иллатларга қарши жасорат кўрсата оладиган кишилардир. Албатта, бундай фазилатга эришиш, ҳар бир шахсда уни мужассамлаштириш осон эмас. Ҳамма ҳам унга муносиб бўлавермайди. "Илоҳий китоб ўғит беради, – дейди И.Ғафуров, – иймонли одамлар кўзларини тийсинлар, аъзоларини сакласинлар. Кўз ҳаёси, аъзоларни пок сакламоқ ҳаёси – устун ҳаёдир. Қахрамонликларга ундаган ҳаёдир... Яланғочни ер ҳам қабул қилмайди. Одамийликда ҳаё халоскор. У ҳамиша разолатдан қутқаради" (354-бет).

МАНСУРАНИНГ ЖАНР ИМКОНИАТЛАРИ

Мансур, сочма, насрий шеър сингари шакллардаги изланишлар Иброҳим Ғафуровнинг узоқ йиллик захматли меҳнати самараси ўлароқ жанр сифатида шаклланди. Кейинги йиллар ўзбек лирикаси жанрлари тизимидан мансура номи билан қатъий жой олди; мустақим ўз ўрнини мустаҳкам эгаллади. Хўп, унинг ўзига хос жанр хусусиятлари қандай белгиларда намоён топади?

"Насрий шеър – шартли термин; у насрий шаклда бир қатор шеърини асарлар яратган И.Тургенев томонидан рус поэтикасига олиб кирилди, – деб ёзади А.Квятковский "Поэтик луғат" асарида. – Тургеневгача Ш.Бодлер "Насрдаги кичик поэмалар"ни ёзганди. У шаклан насрий, мазмунан поэтик бўлиб, эркин шеър билан наср ўртасидаги қоришиқ бадий шаклдир. Унга зиддиян яратилган мазмунан насрий, шаклан поэтик ижод намуналари ҳам адабий ҳаётда кўплаб учрайди"¹. "Адабиётшунослик терминлари луғати"да эса қуйидагича таърифланади: "Прозаик шеър – лирик кечинмалар сочма бадий нутқ шаклида ҳам ифодаланади; бундай нутқ эмоционаллиги ва маълум ритм билан шеърга монанд бўлади. Сочма бадий нутқнинг шундай тури прозаик шеър (насрий шеър) ёки прозаик лирика деб юритилади"².

¹ А.Квятковский. Поэтический словарь. М., 1966. – с.287.

² Х.Ҳолмидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1967. –171–172-бетлар.

Илмий-назарий адабиётлардаги таърифлар мансуранинг жанр табиатидаги етакчи аломатларини кўрсатишига кўра эътиборлидир: “Ҳозирги ўзбек поэзиясида бармоқ ва аруз вазнларидан ташқари эркин вазн ёки сочма вазн деб аталувчи шеърини тизим ҳам қўлланилади. Бу вазнда чўзик ва қискалик қатъий бўлиши, мисраларда бўғинлар миқдорининг тенглиги каби қоидаларга риоя қилинмайди. Бу вазнда бўғинлар сони ҳам, туроқлар тартиби ҳам, қофияланиш системаси ҳам, бандлардаги мисралар миқдори ҳам эркин бўлади. Бу вазнининг эркин дейилишининг боиси ҳам шундан. Бирок эркин вазнда ҳам ритми, мусикийликни келтирувчи бир қанча воситалар мавжуд”¹. Профессор Л.И.Тимофеев ва С.В.Тўраевлар томонидан тузилган “Адабиётшунослик терминлари луғати”да эса насрдаги назм анча муфассал тушунтирилган. “Лирик характердаги хажман кичик насрий асар. Унда, одатда, тасвирдаги хикоя йўсини эмас, субъектив баҳолаш устувор. Нутқда эмоционал бўёқдорлик катта аҳамият касб этади. Ва у ритм-оҳангдорликни таъминлайди. Насрдаги назм биз кўриб, ўқиб юрган, ўрганилган росмана шеърдан ўзининг хижо, бўғин, кофия сингари муайян “қолип”ларга солинмаган, сиғмаган жихатлари билан тубдан фарқ қилади. Насрдаги назм матни шаклига кўра кўпроқ насрга тортади. Нутқий-вазн тизими ҳам қатъий тартибли эмас, “синдирилган” сатрлар тусига эга. Тургеневнинг “Насрдаги назмлар”, Бодлернинг “Насрдаги поэмалар”, Эдгар Понинг “Насрдаги шеърлар” сингари асарларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Поэтик нутқнинг лирик монолог асосига қурилишини алоҳида таъкидлаш жоиз”².

¹ Н.Шукуров, Ш.Холматов. Адабиётшуносликка кириш. Самарканд, 1974. – 124-бет.

² Словарь литературоведческих терминов. М., 1974. – с.386.

Англашиладики, ҳаёт, ижтимоий воқелик, инсон манфаатларининг адабиёт-санъат зиммасига юклаган янги-янги вазифалари бадиий-эстетик идрок ва ифода маданиятида ҳамиша янги талқинларни, ўзгача таҳлилларни тақозо этаркан. “Адабиётшунослик луғати”да мансуранинг янги сифатлар касб этган аломатлари дарж этилади. “Насрий шеър” (русчадан калька: “стихотворение а прозе”) – насрий йўлда ёзилган лирик асар; ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигида сочма, мансур шеър, мансура каби терминлар билан ҳам юритилади. Насрий шеър лирик қахрамон хис-туйғу ва кечинмаларини тасвирлаши, одатда, кичик ҳажмга эга бўлиши, эмоционалликни каби жиҳатлардан лирик шеърнинг ўзи, ундан фақат нутқий ташкилланишига кўра фарқланади. Агар лирик шеър муайян ўлчов асосида тартибга солинган нутқ шаклига эга бўлса, насрий шеър ритмик жиҳатдан ўлчовга солинмайди. Иккиси ҳам лирикага мансуб бўлгани ҳолда шеър атамасини қўллашдаги турличалик (насрий шеър бирикмасида шеър сўзи турга – лирикага мансубликни, лирик шеър деганда эса нутқ шаклини билдиради); сабабки насрий шеър терминини ҳам ишлатиш зарурати юзага келади. Шу маънода насрий шеърни ритмик проза, сажъ (кофияли проза) каби эпос ёки сарбаст, оқ шеър каби лирика ходисалари билан чалқаштирмаслик керак”¹.

Илмий-назарий адабиётларда насрий шеър – адабий ходиса сифатида чуқур ўрганилмоқда; давр жамиятининг талаб-эҳтиёжлари тақозоси билан касб этиб кела-

¹ Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, 2010. 201–202-бетлар.

ётган хусусиятлари кенг ёритилмоқда, таҳлил ва тадқиқ этилмоқда¹.

Ёзувчи, филология фанлари доктори Хуршид Дўстмухаммаднинг “Кўнгил нозиклиги”, “Зиёли фароғати”, адиб Олим Отахоннинг “Ижобат” маколаларида ҳам мансуранинг муҳим белгилари кўрсатилади. Иброҳим Ғафуров мансураларида ҳиссий тафаккур кечинмаларга йўғрилган фалсафий мушоҳадакорлик, фикр феномени бош фигура сифатида бўй кўрсатади, дея таъкидланади.

Профессор Н.И.Балашов Европа поэзиясидаги насрий шеър тажрибаларини типологик қиёсан ўрганади. Хусусан, XIX аср француз шоирларининг асарларига кўпроқ марожаат этади. Эварист Парнининг “Мадегас кўшиқлари” (“Мадегасские песни”), Шарль Бодлернинг “Насрдаги шеърлар – Париж тушқунликлари” (“Стихотворения в прозе – Парижский сплин”), Теодор де Банвиллнинг “Сехрли фонус” («Вольшебный фонарь»), Лотреамоннинг «Мальдорор кўшиқлари» (“Песни Мальдорора”), Артюр Рембонинг “Шайшадорлик” (“Озарение”), Шарль Кронинг “Сандал дарахти кутиси” (“Сандаловой ларец”), Стефан Малларменинг “Насрий шеърлар” (“Стихотворение в прозе”) туркумларини тадқиқ этади. Жанр хусусиятларини белгилаш

¹ Тимофеев Л.И. Очерки теории и истории русского стиха. М., 1960; Жовтис А. Границы свободного стиха. «Вопросы литературы», 1966, №5; Жирмунский В.М. О ритмической прозе. «Русская литература», 1966, №4; Озеров Л.А. «Стихотворения в прозе Тургенева». в сб.: «Мастерство русских классиков». М., 1969; Озеров Л. Стихотворения в прозе. в кн.: «Необходимость прекрасного». Книга статей. М., 1983. – с.126–177; Борев Юрий. Эстетика. Теория литературы. Энциклопедический словарь терминов. М., 2003. – с.174; Гаспаров М.Л. Очерки истории русского стиха. М., 1984; Он же. Очерк истории европейского стиха. М., 1989 и др.

баробарида бадиий-эстетик табиатини ҳам ёритади. Насрдаги назмларни бадиий кашфиётлар тарикасида баҳолайди. Сўз санъаткорларининг дунёқарашидан келиб чиққан бадиий методи ва ижодий индивидуалликларини кўрсатади.

Ўзбек адабиётшунослигида сочма, мансур шеър, насрдаги назм, ривоят, эркин шеър маданияти хусусида биринчилардан бўлиб атрофлича мулоҳаза-муҳокама юритган адабиётшунос Иброҳим Ғафуров бўлади. “Ёш қалбнинг тажрибалари” номли салмокли тадқиқот-маколаси файзли, фазлли ўрин тутади (“Лириканинг юраги”. Адабий ўйлар. Тошкент, 1982, 93 – 115-бетлар). Мансураларни яратиш – амалий фаолиятга киришишдан олдин унинг назарий асосларини ишлаб чиққан, эстетик табиатини белгилаб берган. Шеър шаклларида ҳаёт, руҳоният иқлимларини, қалб ҳақиқатларини тасвирлаш маданияти тарикасида ёндошади. Ривоятлар пайдо бўлгандан бери у турлана-турлана ўзидан афсона, эртак, ҳикоят, латифа сингари фарзандларни яратди, дейди. Сўнг ундан қисса, ҳикоя, роман туғилганлигига, бадиий асарлар бағрида ривоятлар жанрнинг ички имкониятларини кенгайтирганига, руҳини жонлантирганига диққатни кучайтиради. Тарихий бадиий онгнинг гўзал ёдномалари сифатида баҳоланади. Насрдаги назмнинг Шарқ ва Ғарбда юзага келган тарихий илдизларига мурожаат қиларкан, Саъдий, Жомий, Навоий ўлмас дostonлари, Геродотнинг тарихий-биографик асарлари, Гомер поэмалари, Цицероннинг донишга тўлик рисоалари, Вергилийнинг дostonлари интеллектуал шеър ва прозанинг эркин намуналари, интеллектуалликнинг гўзал ёдномаларидир,

дея таъкидланади. Бадиий онгининг тарихий қатламлари инъикос этганлигини кўрсатади¹.

“Авесто”, “Панчатантра”, “Дхаммапада”, “Инжил”, Экклесиаст, Кецалькоатль китоблари – инсоният ақл-тафаккурининг гултожидир; ушбу битиклар шеър билан проза ўртасидаги олтин ўрталикда яратилган (“Бугун хайратомуз улуғвор намуналарга эга бўлган замонавий проза ривоятлардан ўсиб чиққан бўлса, ҳозир бизга янгилик бўлиб кўринадиган сочма шеърлар, мансур шеърлар, эркин хижоли ва эркин қофияли, эркин хижоли ва қофиясиз, муқим хижоли ва қофиясиз (ок шеър) шеърлар ҳам тарихан олиб караганда жуда узок замонларга бориб такалади... Назаримда, буларда шундай бир шакл ўрталиги топилганки, унинг ифодалари билан ҳатто музика ҳам етиб боролмайдиган – хиссиёт тубларига, фикр ноциклигига етилгандай бўлиб кўрилади” (98-бет). И.Ғафуров сочма, мансур шеър, эркин шеър илдизларини уч минг йил илгари яратилган мухташам обидалардан излайди, топади ва ўз нуктаи назарларини тасдиқлайди.

Демак, насрдаги назм, мансур шеър қофияланган наср – саждан фарқ қилади; уларда тасвир (фабула) прозаик кўринишда бўлади; экспрессивлик-таъсирчанлик, кўтаринки ҳолат хис-туйғунинг бўртиб туришидан вужудга келади; фикрий умумлашмалар кабарик, кучли, салмоқдордир. Иброҳим ака ҳозирги сочмалардаги ва мансур шеърлардаги такрорийлик ва такрорнинг даврийлигини, илдизларини қадимги ёдномаларда учратади (“Зотан, бу оламда ҳеч қачон аламни алам билан

¹ Балашиов Н.И. Алоизиус Бертран и рождение стихотворения в прозе (I. Новый жанр, созданный ценой жизни; II. Романтическая трагедия жизни Алоизиус Бертрана; III. Стихотворение в прозе – открытие на все века). В кн.: Алоизиус Бертран. Гаспар из тьмы. Фантазии в манере Рембрандта и Калло. М., 1981. – с.235 – 295.

йўқотиб бўлмайди. Лекин уни сақланмаса, йўқолади. Азал хикмат шу”)¹. Такрорийлик олийжаноб оҳанглари тўғдиради ва сўзларнинг мияда ва қалб саҳифаларида нақшланиб қолиши учун хизмат қилади. Таъсирчанликка эришишнинг энг қисқа ва энг дохиёна йўли эканлигини тасдиқлайди. (“Лириканинг юраги”. Адабий ўйлар. Т., 1982. 100-бет.)

Эркин – мансур шеър ибтидоси туркий адабиётда кўхна тошбитикларга бориб боғланади.

Чур апасы барур

Инім агим жыта адырылу бардымыз жыта.

Куига кішіта жыта адырылу бардымыз.

Буны ашім кадашым жыта ... оклым... тма

Бунда окланым жыта.²

(Чур отаси олдда борур, жангда ўлур,

биз ундан ажралдик, қайғуга ботдик;

ака-укалар ҳам йитди, юрт етим колур.

Аёллар сиктайди, қизлар соч юлар, охлар ура

ёлғиз ўғлоним ғам андухлар узра

бошини тупрокка қўюр).

Қадимги туркий ёдномалар матн-мазмунини кўплаб тадқиқотчилар диққат-эътиборини тортиб келаётир. Улар аждодларимиз ҳаётидан, тақдиридан, кечмишидан сўзлайди. Мўъжаз мухтасар парчалар кечинмалар нишаби, ғамга ботган афтода хис-туйғулар пўртанаси мағлуб-ғолиблар қисматидан сўзлайди. Битик баланд

¹ Дхаммапада. М., 1951, – с 51, – с. 27. (И.Ғафуров таржимаси).

² С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М., 1952. – с.40. Яна шу муаллиф. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М., – Л., 1951.; шу муаллиф. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., – Л., 1959. Ушбу манбалар бу борада фикр юритиш учун кенг имкониятлар, ғоят бой материал беради.

фикр парвозини, кучли эмоционал ҳолатни ифодалаш эҳтиёжидан келиб чиққан. Битикдаги нутқ ритми катъий изчиликка эга эмас. Фикрдаги мантқдан, ҳис-туйғулар жунбишидан сизиб чиқаётган эмоционаллик ички оҳангдорликни вужудга келтирмоқда. Мазмун билан боғлиқ ҳис-туйғу тўлкини ўқувчи кўнглига кўчади; унинг кўнглида ҳам тасвирдаги ҳолат кайфиятини уйғотади.

Англашиладики, чинакам поэтик мазмун – бу фақат қолипларга солинган, кофияланган, катъий ўлчовлар (ҳижо, турок) билан “жиловланган” сатрлар силсиласидангина иборат эмас экан. Насрдаги назмда ҳам чинакам поэзия намуналарини яратиш мумкинлигини тасдиқлайди. Юксак бадийятнинг ҳадлари беададлигини, имкониятлари ҳам тасаввурларга сиғмаслигини кўрсатади. Насрдаги назм вазнли наср қобилигини ёриб чиққан; эркин шеър ва насрнинг хос хусусиятларидан таркиб топган. Хўп, белгилари нималарда аёнлашади?

Тушиммиди, ўнгиммиди, билмайман. Кечаси билан бир дарвозани тақиллатиб чиқдим. Ҳар кеча шу дарвозани тақиллатаман. Бу дарвозани тақиллатаётганимга эллик йил бўлди. Йўқ дарвозани тақиллатиб ётибман. Дарвоза йўқолган. Сиз айтасиз: Йўқолган дарвозани тақиллатиб бўлмайди. Лекин мен тақиллатаман йўқолган ўша дарвозани.¹

Биринчи галда кўзга ташланадиган нарса мансура маълум вазнга ва изчил қофияга эга эмаслигидир. Ифода йўсини – тасвирда рамзийлик кучли, бадий фикрда ҳикматга мойиллик устун. Риторик таъкидлар кўплиги,

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Илтижо. Мансуралар. Тошкент. 1991, 3-бет (кейинги парчалар ҳам шу нашрдан, саҳифаси матнда кўрсатилади).

эмоционалликнинг баландлиги мансураларга хос яна бир муҳим белгидир. Эътибор берайлик-да, гап бўлак-лари оҳанг қурилиши жиҳатидан нисбий муस्ताқилликка эга; нутқ шашти-шиддати (темп) ҳам ранг-баранг. Шеърнинг ритмик-вазн тизими паузаларнинг кўплиги билан ҳам ўзига хос жиҳатга эга. Ушбу аломатлар “Дарвоза” мансураси учун кўпроқ хос. Адибнинг барча мансураларида ҳам ушбу белги-хусусиятлар устувор дея олмаймиз. Ҳар бир мансурада адибнинг кўзланган бадий-эстетик мақсадини ёритиш эҳтиёжи янги-янги ифода-тасвир имкониятларини такозо этади.

Ва лекин, таъкидлаш жоизки, адиб мансураларининг барчаси учун фикр-тафаккур салмоғи, жозибали эмоционаллик, рамзийлик етакчи хусусият сифатида бўй кўрсатади.

Лирик қаҳрамон Амир Ҳайдардан домонгир. Бонси у Бибиҳоним дарвозасини кўпорган, тангалар ясаган бу дарвозадан. Амир Ҳайдар тарихни чақага майдалаган. Уни етти маъдандан эритиб қуйилган мўъжиза дер эдилар. Қани энди у? Нодиршоҳ Туркистон дарвозасини Эронга олиб кетган. (“Рейдан излайми? Исфаҳон, Техрон, Ҳамадондан излайми бобомнинг дарвозасини”.)

Дарвоза ўз зиммасига юкланган фикр салмоғига кўра фалсафий мазмунни ёритаётган символга айланаётир. Лирик қаҳрамон молпараст эмас. Боболар меросини довлаётгани ҳам йўқ. У мўъжиза дарвозани очиб жаҳонга чиққиси келади. Коинотга учгиси бор. Баҳру барда сузиш иштиёқида. Лекин қани у жаҳоннинг бир мўъжизаси? Олтин, темир, қурч, қалай, пўлат, мис, қумушдан ясалган дарвоза? Бибиҳоним дарвозаси? Йўқолган дарвоза... Ўғирланган дарвоза...

Ўз Қуддусининг эшигини йўқотган амир...
Қайдан қидираман халқимнинг бу дарвозасини,

Юртим дарвозаси, етти жўш дарвоза...
Мағлублик дарвозани тангага майдалашдан бошлангай.
Дарвозасини ўғирлатган довини ҳам ўғирлатгай...
Эллик йилки мен тақиллатиб чикаман бу
дарвозани,
Бибихоним дарвозасини... (4-бет).

Шарҳ ножоиз. Фалсафий фикр – ҳақиқат излайти.
Тарихий хатони ўнглаш, адолатни юзага чиқариш дар-
ди иштиёкида ёзғиряпти. Эрон подшоҳи Нодиршоҳ
тимсолидаги ўғрилар Бибихоним дарвозасини ўрнига
кайтара олармикан? Танга қилиб майдаланган дарво-
зани қайтадан бунёд этиб бўлармикан? Гарчанд, мўъ-
жиза дарвоза тангаларга айлантирилиб, йўқолиб кетган
эса-да, ҳақиқат парчаланмайди; у оловларда ёнмайди,
сувда чўкмайди. Тутунга эргашиб-ўрлаб ҳавога сингиб
йўқолмайди. Тарихнинг бағрини ўйиб-ёндириб даврлар
оша бош кўтариб тураверади. У адолатдир; адолат эса
ҳамиша барҳаёт.

Демак, мансура – баланд эҳтирос, ҳис-туйғулар
тўлкинига хос тафаккур теранлигини ифодалаётир.
Унинг кечинмали-эмоционал таровати, фикрий кудра-
ти эстетик бутунлиги ва яхлитлигидадир. Мабодо уни
анъанавий шаклга, муайян ўлчовли (вазн, ҳижо, кофия)
сатрларга солинса бадиий-эстетик нафосатини йўқо-
тиши шубҳасиз. Демак, муайян “қолип”лар доирасини
ёриб чиққан фикр ва ҳис-туйғу мансураларнинг зохи-
рий бўй-бастини ҳам, ботиний мазмун-моҳиятини ҳам
белгилаб бераркан. Англашиладики, эркин шеър-ман-
сура шоирдан жуда баланд фикрлаш маданиятини та-
лаб қиларкан. “...Бадииятнинг умумий устувор кону-
ниятлари мансур шеър учун ҳам, эркин шеър учун ҳам
баравар тааллуқлидир ва улардан ҳеч қачон кўз юмиб
бўлмайди. Эркин шеър фикрлар шеъри. Бунда эркин

фикрлар ва эркин муҳокамалар биринчи ўринга чиқади.
Фикрнинг қутилмаган хайратомуз ўзгаришлари эркин
шеърни ҳам, мансур шеърни ҳам ўзига хос қурилишга
асослашни тақозо этади. Фикрнинг шиддатли ҳаракати
ялтирокликка ўрин қолдирмайди” (“Лириканинг юра-
ги”, 102-бет).

“Дарвоза” мансурасида қузатилганидек, бандлар-
даги мисраларнинг миқдори, бўғинлар сони, туроклар
тартиби ҳиссий тафаккурни эркин ёритишга қаратил-
ган. Бунда, биринчидан, бир хил жумлаларнинг мисра-
ларда такрорланиб келиши ритми-оҳангдорликни ву-
жудга келтирмоқда.

Бибихоним дарвозаси?
Йўқолган дарвоза...
Ўғирланган дарвоза...
Танга қилиб майдаланган дарвоза...

Ушбу парчада бўғинлар миқдори ҳам, туроклар
тартиби ҳам сақланмаган. Аммо шеърда ритм бор.
Оҳангдорлик аввало бир хил жумлалар такроридан
юзага чиқаётир. “Йўқолган”, “ўғирланган”, “майдалан-
ган” бирикмалари мисраларда муайян ритми вужудга
келтираётир.

Ёхуд, “Киприк” мансурасида мусикийликни таъ-
минлаган омиллар ўзгача. Хусусан, лирик қаҳрамон
кўҳна бир китобни ўқиб ўтирган маҳали варақлар ора-
сидан узун ва қоп-қора қош толаси тиззасига тушади.
Тахайюл кучи ота соғинчини жонлантиради.

Не замонлар бўлган эди отамнинг ўлганига.
Не замонлар бўлган эди отамни соғинганимга.
Отамнинг қоши тўқилди кўҳна китоб саҳифасидан.
Соғинганимни билдими отам
Қошининг бир қора толасини жўнатди менга.

Хабар ол,
Ёлғиз кўйма,
Унутма
Қош ахир кўзнинг паноҳи бўлар,
Ҳар дилнинг юракда бир охи бўлар... (7-бет)

Мисралар бошида ҳамда охирида айрим сўзлар ва жумлаларнинг такрорланиши ҳам ритми вужудга келтираётир. Мансуранинг яна бир ўзига хос хусусияти – бу банд жиҳатдан бўлган эркинлик, шеърдаги оҳангдорлик шеърнинг бошидан охиригача мунтазам эмас, бўлиниб-бўлиниб келади. Кечинмалар шиддати, пўртанаворлиги фикрни бўрттириб ифодалашга хизмат қилади. Эътибор беряпсизми, кечинма табиати бир тусли эмас. Кайфият ва ҳолатларга қараб туйғулар тархи (эмоция) ҳам жилоланади. Соғинч туйғуси киприк толасини кўрган захоти кўнгилда уйғонган эди. У охиста барг ёзиб, кўкара бошлайди. Лирик қахрамон кўксини фараҳга, сўлим кайфиятга чўмдиради (“Ота, номангизни олдим. Кўксимга тегди сўлим шабада. Сўнг авайлаб жойлаб қўйдим кошингизни яна ўша кўҳна китоб саҳифасига”, 7-бет). Мансурада соғинч хисси фикр билан бирга туғилаётир. Қош толаси соғинч тимсолида зохир бўлмоқда. Мансурадаги соғинч хисси ота руҳи билан чамбарчас боғланган. Шу боисдан ҳам шеърдаги эмоционалликни авж ҳолатда кўрамиз (“Бугун хиссиётларни ифодалашдан кўра ҳам фикрларни ифодлашга кўпрок мойил бўлган Европа ва жаҳон шоирларига эркин шеър жуда қўл келган. Улар эркин шеърни эркин имкониятлар деб тушунадилар”, 105-бет).

Демак, И.Ғафуров мансураларидаги фалсафий-ахлокий ғоялар талқини алоҳида ёндошувни тақозо этади.

ХОТИМА

Биз ота-онамизни ўз майлимизга, хоҳиш-истакларимизга қараб танлай олмаганимиз каби шоир-ёзувчиларни ҳам, закий мунавварларни ҳам миллий бадий маданиятлар юзага келтиради, тарбиялаб вояга етказди. Қайси миллий адабиёт узок тарихга ва бой анъаналарга эга бўлса, унинг заминида улкан санъаткорлару олимларнинг юзага келиши, дунё таниши шунчалик табиий ходисадир.

Халқимиз ижтимоий-маданий тараққиётининг ҳар бир босқичи янги-янги ижодкорлар авлодини етиштирмоқда. Ана шу сўз санъаткорлари бадий дунёсини тадқиқ этувчи янги олимлар зумрасини ҳам вояга етказмоқда. Ҳассос олим-адиб Иброҳим Ғафуров илмий-бадий тафаккурининг шаклланишида Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Максуд Шайхзода, Миртемир, Миркарим Осим, Зулфия сингари адабиётимиз сарбонларининг ижодиёти муҳим омил бўлди. Яна у мансуб адабиётшунослар авлоди (Умарали Норматов, Нуриддин Шукуров, Абдуғафур Расулов, Бегали Қосимов, Нажмиддин Комилов, Эрик Каримов, Ҳотам Умуров, Пирмат Шермухамедов ва х.к.) бадий-эстетик дидининг шаклланишида мавжуд адабий муҳит ҳам катта роль ўйнади. Яна бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимги туркий адабиёт обидалари, жаҳон классикаси, миллий адабиётлар бадийтини мук тушиб ўқиб-ўрғаниш, сувдек симириш, Шарк ва Ғарб мутафаккирлари

(Бедил, Румий, Данте, Алишер Навоий, Гегел, Гердер, Тхакур ва х.к.)нинг фалсафий-эстетик меросини кунт билан ўзлаштириш Иброҳим Ғафуров учун илмий-назарий теранликка эришувда асос бўлиб хизмат қилди.

Гегел “Эстетика” асарида адабиётшунос-танқидчиларни ёзувчи деб биламан, дейди. Зеро, олим илмий фаолиятининг моҳияти сўз санъаткорлари сингари асарларининг илмий-назарий теранлиги, бадииятнинг янги қонуниятларини қанчалик ёритганлиги, бадиий-эстетик таъсир кучи билан белгиланади.

Ёзувчи ёки шоир бадиий образлар воситасида фикрлаб яратган асарлари билан ўзига хос дунёсини бунёд этади; адабиётшунос олим эса файласуф сингари мантикий тушунчаларга таяниб фикрлайди; таҳлиллар асосига кўрилган тадқиқотларини яратади. Бу ҳол бир-икки йилда амал топадиган ижодий жараён бўлмай, балки йиллар давомида ижодкордан буткул умрини, иктидорини, борлигини сафарбар этишликни тақозо этади.

Бадиий ижодда Алишер Навоий дунёси, Абдулла Қодирий олами, Чўлпон дунёси, Фитрат олами, илмда эса Беруний даври маданияти, Амир Темур даври адабиёти, санъати, фан ва маданияти сингари бетакрор ҳодисалар шу омиллар асосида юзага келади. Адабий фаолиятлари билан муштарак ҳолда ижодий жасоратлари эвазига юзага келган қонуниятдир.

XX аср адабиётшунослик илми мисолида кузатадиган бўлсак, Иззат Султон, Ҳомил Ёкубов, Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Ботир Валихўжаев, Абдуқодир Ҳайитметов ва х.к. мунавварларимиз ижодий дунёсидан баҳрамандликни таъкидлаш жоиз. Бугунги бадиий-илмий маданиятимизда Иброҳим Ғафуров ижодий оламини яратишга эришган заҳматкаш олимларимиздандир. XX аср бадиий маданиятимиз намоянда-

лари (Абдулла Қодирий, А.Каххор, М.Осим, Зулфия, Ҳ.Ғулом, Р.Бобожон, А.Мухтор, С.Аҳмад, С.Зуннунова, Э.Воҳидов, Т.Пўлатов, А.Орипов, О.Ҳожиева, Г.Нур, Г.Жўраева, Ш.Раҳмон ва х.к.), XX аср ўзбек адабиёти, хусусан, наср, поэзия, таржимачилик тарихи ва назариясини яратишга қаратилган тадқиқотлари, мақолалари юқоридаги фикримиз тасдиғидир.

Иброҳим Ғафуровнинг шахсияти ва илмий-ижодий фаолиятидаги фазилатлар қаторида, айниқса, иккитасини алоҳида таъкидлагим келади. Хусусан, жаҳон халқлари бадиий маданиятларининг мумтоз намуналаридан бохабарлик, назарий ва амалий пухта билим-закийлик, нуктадонлик, қувваи-ҳофиза кўламининг беҳад кенглиги тадқиқотлари ва мақолаларига теранлик бағишлайди. Бу – бир. Иккинчидан, асарларига алоҳида файз киритиб турган илмий-бадиий фикрлаш маданиятидаги шоирона эмоционаллик – идрок ва ифода жозибасидир.

Шеърят – бу сирли, сеҳрли ҳодиса. Поэтик жараённинг кечиш тамойилларини, моҳиятини англаб, эстетик таъсир кучини тушунтириб бериш, англаганда ҳам ўта нафис шеърый туйғу билан, шеър завки билан, шоирона тил билан илмий йўсинда айтиб бериш ғоят мушкул вазифа. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуров ана шундай нозик ва ноёб шоирона дидли олим. Унинг илмий изла-нишлари моҳиятини ташкил этган, XX–XXI асрлар ўзбек адабиёти тарихини яратишга қаратилган тадқиқотларига ушбу хусусиятлар равшан балкиб туради.

И.Ғафуровнинг чуқур илмий кузатишлари маҳсули бўлган “Ўртоқ шоир”, “Усмон Носир”, “Она юрт куйчиси”, “Юрак – аланга”, “Лириканинг юраги”, “Ям-яшил да-рахт” асарларида шеърятимиз тадқиқи алоҳида ўрин тутади. Уларда ўтган асрнинг 60-йилларидан бугунги

кунгача лирикамиз тарихий тараккиётидаги бой, сермахсул ижодий муҳит, адабий жараён манзаралари яратилган. И.Ғафуров тадқиқотларида поэтик асарлар таҳлили Ғ.Ғулум, Ойбек, М.Шайхзода, Миртемир, Зулфия, А.Мухтор, Э.Воҳидов, А.Орипов ва бошқа шоирларнинг адабиётимиз камолига кўшган улушларини кўрсатиш, бадиий маҳоратларини ёритиш, бадиий-эстетик тафаккур равнақидаги хизматларини дарж этишдан иборат. И.Ғафуров асарлари поэзиямиз тарихини яратишдек, адабиётимиз тарихий тараккиёт тенденцияларини, босқичларини назарий умумлаштиришдек моҳияти билан ҳам нажиб. Янаям муҳими, мунаққид эстетик ғояларини мужассамлаштиргани билан кадрлидир.

И.Ғафуров шеърят жанрлари (достон, баллада, манзума, касида, ғазал, сонет) ҳамда поэтик шакллар (иккилик, тўртлик, олтилик, саккизлик, лирик миниатюралар) табиатидаги сифат ўзгаришларини таҳлил қилади. Ҳар бир жанрда ҳаётий муҳит-шароит тақозоси билан юзага келган етакчи хусусиятларни очиқ беради. Катта бир босқич – эллик йилдан ортиқ давр мобайнида бадиий-эстетик тафаккурнинг камолоти белгиларини умумадабиётимиз тараккиётининг етакчи тенденциялари билан боғлиқ текширади. Айни шу ҳолатда И.Ғафуров эстетик ғояларининг етакчи хусусиятларини кўришимиз, янги жиҳатларини кузатишимиз мумкин.

Биринчидан, поэтик образлар ва туйғу-кечинмалар манзараси асосида фикрларкан, мушоҳадалар юритар экан, сўзлар ҳолат, кайфият, маънони ёритишга хизмат қилади. Тусмоллар, таҳминлар, икки қарра икки – тўрт кабилидаги силлогизмлар воситасида фикрлаш шеърят учун мутлақо ёт. Рамзларга, тимсолларга, образларга, тахайюлларга, туйғу-кечинмаларга таяниб фикрлаш шеърый санъатнинг қони ва жонидир. Мазкур қонуният

туйғулар ҳақиқатини, фикрга, ҳиссиётга эврилган маънони – қалб ҳақиқатларини кўрсатишга қаратилгандир.

Иккинчидан, шеърятнинг бош мақсади, асосий мундарижаси (предмети) ҳақиқатни кўрсатиш экан, буюқ гўзаллик ҳақиқатда, адолатнинг оддий ва соддалигида мужассамлашган. Ҳақгўйлик, адолатпешалик асл бадиий ижоднинг устувор зарурати ва эҳтиёжидир. Шоир ҳаётни, воқеликни жонли ва табиийлиги, ҳаётийлиги билан ёлғон кўшмасдан, бежаб-бўямасдан, бори-ни бордек қилиб ифодалашни лозим ва лобидир. “Мен хамиша ҳақиқатни ёқлайман. Ҳақиқат эса Худо томонида”, дейди адабий қахрамонлардан бири. Унда мунаққид И.Ғафуров эстетик қарашларининг мағзи синтезлашган.

Учинчидан, асар замирига сингдирилган бадиий ғоя узук-юлук, чала-чулпа мазмунни қўлтиқтаёқ қилиб олмайди. Аксинча, асарнинг барча ички унсурлари (компонентлари) яхлит, бус-бутун бадиий маънони ёркин тажассум этишга қаратилмоғи шарт. Зеро, бош маъно – бадиий-эстетик фикр жон ила тан мисоли бир вужудга айланмоғи керак. Мазкур нуқтаи назар мунаққид эстетик ғояларининг яна бир етакчи хусусиятини инқишоф этади.

Тўртинчидан, ушбу ҳолатдан яна бир муҳим жиҳат – маъно сизиб чиқаётир. Хусусан, бадиий асарда ёритилаётган мазмун шаклга, шакл эса маънога тўла мутаносиб бўлмоғи лозим. Зеро, илгари сурилаётган бадиий-эстетик ғоя тўқислиги шаклнинг ҳам ўзига мослигини тақозо этади. Негаки, дарё суви ариқларга сиғмайди; ариқлардан оққан эмас. Сувнинг шиддати ва кўламлиги микёсига монанд ўзани, қирғоқларни талаб қилади.

Демак, шакл билан мазмун бир-бирини қувватлаши баробарида, бири иккинчисига таянаркан. Ботинидаги маънони кўрсатишда, оламни англаш ва тушунтиришда

бамисоли икки кўзга айланаркан. Шу маънода шоир сажия-салоҳияти билан санъатнинг табиатига зид боролмайди. Акс холда у сўз санъаткори эмас, оддий омилкор бир каламкаш бўлиб қолаверади.

Демак, шоирнинг адабиётга олиб кирган янгилиги, янги маъно билан санъат табиатидаги азалий ва абадий қонуниятларни бойитишга, кучлантиришга хизмат қилади; муайян хисса бўлиб қўшилади.

Демак, бадиий асар руҳоний дунёнинг кўримли, моддийлашган шакли. Сир эмас, аксар монографик тадқиқотларда бир кемтик кўзга кадок солади. Ушбу бирёкламлик адиб ижодини, асарларини адабий жараённинг етакчи тамойиллари билан, жамият ҳаёти билан алоқадорликда кўрсатилмаслигидир. Иброҳим Ғафуров асарларининг яна бир фазилати тадқиқ этилаётган бадиий маданият давр ҳаёти билан мустаҳкам боғланишда ёритилишида кўринади. Айни вақтда мавжуд тамойилларни вужудга келтиришдаги сўз санъаткорларининг конкрет хизматларини дарж этиш ҳам И.Ғафуров асарлари муваффақиятини белгилаган хусусиятлардан биридир.

Мунаққиднинг хоҳ “Ўртоқ шоир” ёки “Юрак – алаңга”, хоҳ “Лириканинг юраги” ёхуд “Ям-яшил дарахт” асарларини оламизми, янги факт-маълумотларга бойлиги, янги-янги кузатишларга асосланган жозиб таҳлил шоирлар бадииятини чуқур ёритилиши билан эътиборни тортади.

Мунаққиднинг барча таҳлиллари, кузатишлари асар бадииятининг моҳиятини билишга, бадиий нафосатнинг етакчи аломатларини тўлақонли ёритишга қаратилган. Хусусан, ҳар қандай бадиий ғоя инсон билан, унинг феъл-фаолияти билан тирик. Зеро, инсон руҳоний дунёсини, кўнглига яширинган асморларини жамият воқелиги билан алоқадорликда тажассум этиш муҳим. Негаки, инсон ўзи яшаётган жамиятдан айро

тушолмайди. Ҳар қандай жамият ҳам ўз одамлари билан ҳаёт. Ҳар иккиси бир тану бир жон. Маънавий ҳаёт билан объектив воқелик ҳақиқатларини инкишоф этиш бадииятнинг етакчи аломатларидан саналади. Бу жараёнда бири боғдан, иккинчиси тоғдан келмаслиги, яхлит вужудга айланмоғи бадииятнинг устувор хусусияти сифатида таъкидланади. Бадиий нафосатда гўзаллик ва ҳақиқат мужассам. Уларнинг бир бутунликда зохир бўлиши асар бадииятининг яна бир белгисидир.

Иброҳим Ғафуров асар бадииятининг етакчи белгиларини дарж этаркан, ижтимоий мазмун мафкуравий манфаатдорликдан холи бўлиши керак, деган фикрни илгари суради. Хусусан, ҳукмрон мафкура сиёсатининг елпиғичига, югурдагига айланиш бадииятнинг энг ашаддий ғанимидир. Етмиш йилдан ортиқ давом этган шўро диктатураси адабиётнинг руҳини – бадииятини барбод этди. Коммунистик манфаатдорликка қарам агитка (тарғибот-ташвиқот) адабиётида сиёсат бадиият ўрнини эгаллади, деган фикрни билдиради мунаққид. Шу маънода ижтимоий руҳ сиёсатдан холи англашилади, тушунтирилади. Ижтимоий мазмун шахс эрки, миллат ҳуррияти, юрт мустақиллиги ғояларини ифодалашига кўра бадииятнинг яна бир етакчи хусусияти сифатида намоён бўлди. Зеро, XX аср бадиий маданиятини ижтимоий йўналишдан айрича англаш мумкин эмас. Юксак маънавият, маърифат, одоб-ахлоқ сингари бадиий мазмун талқинидаги ижтимоий ҳақиқат ҳам бадииятнинг етакчи белгилари тарикасида талқин этилади. Санъатнинг тарбиявий, ахлоқий хусусиятлари одам онгу шуурини жамият руҳониятини идрок ва ифода этишнинг шакллари сифатида тушунтирилади. Шу жиҳатдан образларнинг индивидуаллигида, тўлақонлигида бадиий бутунлик бор, дейди мунаққид.

Инсон рухонияти, жамият психологияси, воқелик санъатнинг асосий тадқиқот манбаи (объекти) экан, одамдаги одамийлик ҳамда ғайриинсонийликни, жамият тузумларининг гуманистик ёхуд зулм-истибодга қурилган мазмун-моҳиятини кашф этиш барча замонларда бадииятнинг бош вазифаси бўлиб қолган. Иброҳим ака адабиёт ва санъатнинг хиллари, кўринишларини олам билан одамни бадиий ўрганиш, англаш ва эстетик тушунтириш шакллари, дейди. Шу жумладан, бадиий тафаккур типлари (реалистик, романтик, натуралистик, модерн, рамз-тимсолли ва ҳ.к.), хиллари бадиий-фалсафий ғояни юзага чиқаришга қаратилган. Ҳаёт – воқеликнинг барча қатламлари, инсон ва жамият психологиясининг турфа ҳолатлари, манзаралари образли ифода этилишида санъатнинг бош қонунияти мужассамлашган.

Илм-фан борлик ва йўқликни тушунчалар орқали англатар экан, образли-тимсолли тафаккур сўз санъатининг бош белгисидир, дея тушунтиради мунаққид. Хусусан, оламни ва одамни англашиш онг-шуур, қалб кўзи орқали кечади. Ана шу жараёнда туйғу-тафаккур ҳаёти манзараларида асарнинг бадиий гўзаллиги жамулжамдир. Олим талқинига кўра ижтимоий ҳақиқатга етишиш, уни кўриш ва кўрсата билиш санъатида бадииятнинг нурпош хусусиятларини кўрамиз; Баҳраворлик туйғуларини туямиз.

Биргина Эркин Воҳидов шеърлари, дostonлари бадииятини ёритаркан, ҳар биридаги ғоя, мазмун, образлар узвийлиги орқали ижодининг бадиий бутунлигини очиқ беради. Эстетик таҳлил йўсини мунаққиднинг етакчи услуби сифатида гаўдаланади. Адибларнинг ўзбек сўз санъати ривожига қўшган улушини белгилаш, уларни адабий жараён билан боғланишида кўрсатиш,

ҳар бир ёзувчи ижодинигина эмас, яна шахс ва санъаткор сифатидаги киёфасини очишга интилиш, бадиий асарни ижодкор шахсияти ва бадииятини ажралмас бирликда тақшириш И.Ғафуров асарлари жозибасини белгилаган хусусиятлардир.

Ҳоҳ уруш даври адабиёти ёки 60-йиллар, яъни жамият ҳаётида хийла эркинлик, муҳитнинг юмшаган даври бадиияти намуналари бўладими, ҳоҳ 80-йиллар турғунлик деб аталган босқичда яратилган асарлар ўрганиладими, асосан маънавий ҳаётга таъсир кўрсатувчи нурли белгилари текширилади. Мана шу таъсир масаласи мунаққиднинг асарга баҳо беришида, бадиий-эстетик, ижтимоий-фалсафий қимматини белгилашида бош мезон бўлиб хизмат қилади.

Ғ.Ғулом, М.Шайхзода, У.Носир, Миртемир, Зулфия ижодий лабораторияси анча чуқур очиқ берилган. Хусусан, адабий-эстетик қарашларига таяниб ижоди ва шахсини ёритишга эришган. Зулфия ижодидаги ҳижронзадалик неқбин фазилятлар асосига қурилгани И.Ғафуровнинг нозик таҳлил саҳифаларини ташкил этади. Киёсий-типологик таҳлил йўсини мунаққид асарлари илмий-назарий чуқурлигини таъминлаган. Воқеликни бадиий ақс эттириш, қаҳрамон образини яратиш принциплари, ғоявий – ижтимоий – эстетик хусусиятлари санъаткор бадиий маҳорати асосида ёритилади. Муҳими, халқимиз ижтимоий-маданий ҳаётининг ривожини бадиий-эстетик тафаккур қамоли билан синкретик уйғунликда текширилади.

Илмимизда алоҳида фан сифатида шаклланган Ойбекшунослик, Шайхзодашунослик, Миртемиршунослик, Зулфияшунослик, Эркин Воҳидовшунослик равнақида Иброҳим ака асарлари алоҳида ўрин тутди. “Гўзалликнинг олмос қирралари”, “Она юрт қуйчиси”,

“Жозиба”, “Дил эркинлиги” ва бошқа асарлари адабиётшунослик илми равнақида маҳоратшунослик бобига файзли улуш бўлиб кўшилди.

Мазкур асарларда олимнинг тадқиқот объектини чуқур ўрганганлиги, ўзлаштирганлиги, мустақил илмий концепциялари яққол бўртиб кўриниб туради. Адабий қаҳрамонлар маънавиятидан, лирикасидан кўнглига инган эмоционал-интеллектуал таассуротлар билан сидкидилдан фикрлашади. Ана шу ёруғ таассуротлар шаклидаги туйғу-тафаккур ўқувчи қалбига, шуурига тиниқ фикрлар силсиласини олиб киради. Бу нарса, аввало чуқур бир самимият эвазига юзага келган. У бево-сита Иброҳим Ғафуровнинг олийжаноб шахсияти, юксак интеллектуал маданияти билан боғлиқликда зухур топади. Ушбу фазилатлар шоир-ёзувчилар бадииятидан нур эмганлиги боисидан ҳам тадқиқотларида балқиб туради.

Абдулла Қодирийдан Хуршид Дўстмухаммадгача, Чўлпондан Э.Воҳидов, Ш.Раҳмонгача, Зулфиядан Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Аҳмедовагача бир неча авлодга мансуб шоир-ёзувчилар маҳорати, бадииятига оид китоблар, рисолалар, адабий-танқидий эсселар, мансуралар Иброҳим Ғафуров номини халқимиз кўнглига, илмимиз, бадиий маданиятимиз тарихига муҳрлайди, нақшлайди.

МУНДАРИЖА

Иброҳим Ғафуров ҳаёти ва ижодий фаолиятининг асосий саналари (*Муқаддима ўрнида*) 3

Бадиий онгнинг шаклланиши ва эстетик туйғу

Истеъдод табиати 9
Сўзга айланган зиё 21
Гўзаллик қонуниятлари ва бадиияти 32

Гўзалликнинг олмос талқинлари

Таҳлил йўсинлари, эстетик талаб ва принциплар 47
Далиллаш санъати 61

Фаросат, андоз оҳанг ва сўз туйғуси

Сўз танлаш, сўз қўллаш меъёри ва бадиий маҳорат 77
Ҳикматли шеърят белгилари 91
Бадиий фикр такомилли ва туйғулар тадрижи 105

Эстетик ғоялар тизимида қаҳрамон масаласи

Лирик характер яратиш майллари 113
Наср қаҳрамони 124
Достон – замон – қаҳрамон 133

Илмий-назарий тафаккур хадлари

Бадиянинг илдизи, эстетик хусусиятлари.....	142
Адабий-маърифий қарашлари	172
Фалсафий-ахлоқий назар	186
Шарм-хаё, андиша, орият – ахлоқий қадрият	201
Мансуранинг жанр имкониятлари.....	211
Хотима.....	233

Адабий-илмий нашр

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ

**БАДИЙ СЎЗ
ЭСТЕТИКАСИ**

*(Адиб, адабиётшунос, таржимон
Иброҳим Гафуровнинг ижоди саҳифалари)*

Мухаррир *Илҳом Зойиров*
Бадний мухаррир *Шухрат Мирфаёзов*
Техник мухаррир *Дилмурод Жалилов*
Мусаххих *Доно Ғўйчиева*
Компьютерда саҳифаловчи *Зилола Алиева*

Нашр. лиц. А1 № 290. 04.11.2016.
2017 йил 6 декабрда боснига рухсат этилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Оффсет босма. Times New Roman
гарнитураси. 12,39+0,63 шартли босма табок.
10,2+0,58 нашр табағи. Адади 1000 нусха.
538 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди
100128, Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефон: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz

info@gglit.uz

Рахимжонов, Нўъмон

Бадий сўз эстетикаси / Нўъмон Рахимжонов. – Тош-
кент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,
2017. – 236 б. + 12 б. вкл.

УЎК 82.01:821.512.133(092) Гафуров И.
КБК 83.3(5Ў)6

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

“Давр ва ўзбек лирикаси” (1979), “Шоир ва давр” (1983), “Ўзбек адабиётида поэма” (1986), “Ўзбек поэмасининг тараққиёт жараёни” (1991), “Асқад Мухтор поэтикаси” (2003), “Ҳалима Худойбердиева лирикаси (ҳаммуаллиф, 2004), “Мустақиллик даври ўзбек шеърияси” (2007), “Бадий асар биографияси” (2008), “Истиклол ва бугунги адабиёт” (2012), “Адиб эстетикаси” (2017) монографиялари ҳамда “Фалсафий лирика” (1983), “Ҳозирги замон адабиётшунослиги” (1986), “Илмий тафаккур жилolari” (1991), “Нур – бокийликдур” (2004), “Қодирийшунослик қирралари” (2015), “Бадийят – бош мезон” (2016), “Жимжит жолалар” (Қисса, эсселар, дилбитиклар, 2016) рисоалари нашр этилган.

ISBN 978-9943-5015-2-2

9 789943 501522